

**T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN İKTİSADİ KALKINMA SORUNU:
BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN EKONOMİSİ
ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:

YRD.DOÇ. DR. ZEYNEP KARAÇOR

HAZIRLAYAN:

ALTAY İSMAYILOV

KONYA 2007

İÇİNDEKİLER

I.BÖLÜM

AZGELİŞMİŞLİK OLGUSU ve ÖZELLİKLERİ

1.1. Azgelişmişlik Nedir?.....	1
1.1.1. Azgelişmişliğin Tanımlanması.....	1
1.1.2. Azgelişmişlik Kavramı.....	2
1.2. Azgelişmişliğin Oluşumu ve Evrimi.....	3
1.2.1. Merkantilist Dönem.....	3
1.2.2. Sanayi Devrimi ve Kapitalizme Geçiş.....	4
1.2.3. İki Savaşarası Dönem.....	6
1.2.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasındaki Gelişmeler.....	8
1.3. Azgelişmişlik Olgusu ve Özellikleri.....	10
1.3.1. Ekonomik Özellikler.....	11
1.3.1.1. Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir.....	11
1.3.1.2. Gelir Dağılımı.....	12
1.3.1.3. Nüfus Durumu.....	13
1.3.1.4. Doğal Kaynaklar.....	15
1.3.1.5. İhracat Durumu.....	16
1.3.1.6. İthalat Durumu.....	18
1.3.1.7. Sermaye Durumu ve Yatırım Oranı.....	20
1.3.2. Sosyal ve Yapısal Özellikler.....	21
1.3.2.1. Sosyal Yapı ve Yaşam Düzeyi.....	21
1.3.2.2. Eğitim Düzeyi.....	23
1.3.2.3. Sektörlerin Durumu.....	24
1.3.2.4. İkili (Dualist) Yapı.....	27
1.3.2.5. Siyasal Yapı.....	29
1.3.2.6. Kentleşme Olgusu.....	30
1.4. Azgelişmişliğin Nedenleri.....	32
1.4.1. Fakirliğin Kapalı Çemberleri.....	33
1.4.1.1. Tasarruf-Yatırım Çemberi.....	33
1.4.1.2. Talep-Yatırım Çemberi.....	34
1.4.1.3. Gelir-Verimlilik Çemberi.....	35

1.4.2. Çemberi Kırarak Umutlar.....	36
1.4.3. Sömürgecilik.....	38
1.4.4. Dış Ticaretin Geriletici Etkisi.....	40
1.4.5. Nüfus Yoğunluğu.....	42

II.BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMA SORUNU VE KALKINMA MODELLERİ

2.1. Modern Teorilerde İktisadi Kalkınma.....	45
2.1.1. İktisadi Kalkınma ve Büyüme Arasındaki Fark.....	46
2.1.2. İktisadi Kalkınmanın Tanımı.....	48
2.1.3. İktisadi Kalkınmanın Amacı.....	49
2.2. Kalkınma Modelleri.....	50
2.2.1. W. Rostow Modeli – Tarihsel Yaklaşım.....	50
2.2.2. Rostow Modelinin Eleştirisi.....	56
2.2.3. Yatırım Politikası Yaklaşımı- Yatırım Kriterleri.....	59
2.2.3.1. Sermaye- Hasıla Kriteri.....	59
2.2.3.2. Sosyal Marjinal Verimlilik Kriteri.....	62
2.2.3.3. Kişi Başına Marjinal Yeniden Yatırım Kriteri.....	64
2.2.4. Dengeli Kalkınma Modelleri.....	66
2.2.4.1. Rosenstein-Rodan Modeli.....	67
2.2.4.2. Nurkse Modeli.....	70
2.2.5. Dengesiz Kalkınma Modelleri.....	72
2.2.5.1. A.O.Hirschman Modeli.....	73
2.2.5.2. Öncü Sektör ve Kalkınma Kutupları.....	75
2.3. Kalkınma Politikaları.....	78
2.3.1. Sanayileşme.....	79
2.3.1.1. Sanayileşme Stratejileri.....	79
2.3.1.1.1. İthal İkameci Sanayileşme.....	80
2.3.1.1.2. İhracata Dayalı Sanayileşme.....	82
2.3.1.2. Stratejilere Eleştirel Yaklaşım.....	84
2.3.1.2.1. İthal İkamsine Yönelik Eleştiriler.....	84
2.3.1.2.2. İhracata Dayalı Sanayileşmeye Yönelik Eleştiriler.....	87

2.3.2. Dış Ticaret ve İktisadi Kalkınma.....	89
2.3.2.1. İhracat ve İktisadi Kalkınma.....	90
2.3.2.2. İthalat ve İktisadi Kalkınma.....	92
2.3.3. Teknolojik Gelişme ve İktisadi Kalkınma.....	94
2.3.3.1. Teknoloji Transferi.....	95
2.3.3.2. Uygun Teknoloji Yaklaşımı.....	97
2.3.3.3. Bilgi Teknolojisi.....	99

III. BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN EKONOMİSİ

3.1. Azerbaycan Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler.....	102
3.2. Bağımsızlık Öncesi Azerbaycan Ekonomisi.....	103
3.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi: Tarihsel Yaklaşım.....	104
3.3.1. Birinci Dönem: Buhan Yılları (1991-1994).....	105
3.3.2. İkinci Dönem: İstikrar Çabaları (1995- 2000).....	109
3.3.3. Üçüncü Dönem : Büyüme Yılları (2001 Sonrası).....	111
3.4. Makroekonomik Analiz.....	115
3.4.1. G.S.Y.İ.H.....	115
3.4.2. Enflasyon.....	119
3.4.3. İstihdam Durumu.....	124
3.4.4. Özelleştirme Uygulamaları.....	127
3.4.5. Devlet Bütçesi.....	133
3.4.6. Dış Borçlar.....	137
3.5. Sektörel Analiz.....	140
3.5.1. Sanayi Sektörü.....	141
3.5.2. Tarım Sektörü.....	143
3.6. Dünya Ekonomisine Entegrasyon Süreci.....	145
3.6.1. COMECON içinde Azerbaycan.....	146
3.6.2. Entegrasyon Sürecinde Uluslararası Kuruluşlar.....	148
3.6.3. Uluslararası Mali Kurumlarla İlişkiler.....	149
3.6.3.1. Uluslararası Para Fonu (IMF) ile İlişkiler.....	149
3.6.3.2. Dünya Bankası (IBRD) ile İlişkiler.....	152

3.6.4. Bölgesel Kuruluşlar İçinde Azerbaycan.....	154
3.6.4.1. Bağımsız Devletler Topluluğu.....	155
3.6.4.2. Karadeniz Ekonomik İşbirliği.....	156
3.6.4.3. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı.....	158
3.6.4.4. Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü: GUAM.....	159
3.6.5. Entegrasyonda Perspektifler.....	161
3.6.5.1. Dünya Ticaret Örgütü.....	161
3.6.5.2. Avrupa Birliği.....	162

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE AZGELİŞMİŞLİK ve KALKINMA

4.1. Azgelişmişlik Kriterlerine Göre Azerbaycan Ekonomisi.....	166
4.1.1. Ekonomik Özellikler.....	167
4.1.1.1. Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir.....	167
4.1.1.2. Gelir Dağılımı.....	169
4.1.1.3. Nüfus Durumu.....	172
4.1.1.4. Doğal Kaynaklar.....	174
4.1.1.5. Dış Ticaret.....	176
4.1.1.5.1. İhracat Durumu.....	178
4.1.1.5.2. İthalat Durumu.....	180
4.1.1.6. Sermaye Durumu ve Yatırım Oranı.....	183
4.1.2. Sosyal ve Yapısal Özellikler.....	186
4.1.2.1. Yaşam Düzeyi.....	187
4.1.2.2. Sağlık Durumu.....	188
4.1.2.3. Eğitim Düzeyi.....	190
4.1.2.4. İkili (Dualist) Yapı.....	192
4.1.2.5. Siyasal Yapı.....	194
4.1.2.6. Kentleşme Olgusu.....	195
4.2. Azerbaycan Ekonomisinde Kalkınma Sorunu: Petrole Bağımlılık.....	196
4.2.1. Tarihi Süreç İçinde Azerbaycan Petrolleri.....	197
4.2.1.1. Çar Rusyası Döneminde Azerbaycan Petrolleri.....	198
4.2.1.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan Petrol Endüstrisi.....	200

4.2.2. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'ın Petrol Politikası.....	204
4.2.2.1. Hazar Havzası'nın ve Azerbaycan'ın Enerji Rezervleri.....	205
4.2.2.2. Petrol Anlaşmaları.....	208
4.2.2.2.1. Asrın Anlaşması: Azeri,Çırak,Güneşli.....	210
4.2.3. Petrolün Ekonomik Kalkınmadaki Rolü.....	212
4.2.3.1. Makroekonomik Gelişmede Petrolün Rolü.....	212
4.2.3.2. Azerbaycan Açısından Petrol ve Azgelişmişlik.....	215
4.2.3.3. Petrole Dayalı Ekonominin Sakıncaları.....	217
4.2.4. Alınması Gereken Önlemler.....	220
4.2.4.1. Devlet Petrol Fonu Kaynaklarının Etkin Kullanımı.....	221
4.2.4.2. Hızlı Sanayileşme Politikası.....	225
4.2.4.3. Tarım Reformu.....	228
4.2.4.4. Bilgi Teknolojisi Politikası.....	232
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	235
KAYNAKÇA.....	246

I.BÖLÜM

AZGELİŞMİŞLİK OLGUSU VE ÖZELLİKLERİ

1.1. Azgelişmişlik Nedir?

Azgelişmişlikle ilgili literatürde herkes tarafından ortak kabul görmüş bir yaklaşım bulunmamaktadır. Bu ülkeler genellikle mevcut üretim gücüne oranla az üretimde bulunan veya gelişmiş ülkelerde kullanılan üretim tekniklerini kullanmayan ülkeler diye tarif edilse de; bu tariflerin izafi olacağı, yani zamandan zamana, ülkeden ülkeye ve bir ülke içindeki sektörden sektöre değişebileceği açıktır¹.

Gelişmişliğin ölçülmesinde kullanılan bütün ölçütler değerlendirmeye katılacak olursa, gelişmişliğin teknoloji üreten bir ülke durumuna gelmekle özdeş olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımla özellikle ekonomik gelişmişliği açıklamada kullanılan sayısal göstergelerin yarattığı kavram karışıklığı da önlenmiş olmaktadır².

1.1.1. Azgelişmişliğin Tanımlanması

1950'lerdeki görünümüne göre tarım ürünleri satmak azgelişmişliğin değişmez bir koşulu olarak kabul edilmiştir. O devirden kalma kavramlar ve tanımlamalar hala azgelişmişliğin tarım ürünü ihraç etmeyle özdeş olduğunu hatırlatmaktadır. Daha sonra azgelişmişlik, sanayi sektörünün gelişmemesi olarak ele alınmış, günümüze daha yakın yorumuyla ise ağır sanayi sektörünün gelişmemesi olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımların tümünün gerçekliklerini yitirdikleri belirtilmektedir³.

Bu tanımın yanı sıra söz konusu ülkeler, ekonomik başarıları, gelişmiş ülkelerinkinden farklı olan ülkeler topluluğu şeklinde de tanımlanmıştır; bu durumda azgelişmişlik bir derece sorunu, aşılammış bir basamak şeklinde anlaşılmaktadır⁴.

Azgelişmiş ülkeler, daha çok özellikler bakımından sanayileşmiş kapitalist ülkelerin özellikleri baz alınarak da tanımlanmaya çalışılmaktadır. Buna göre gelişmiş ülkelerin ister ekonomik, ister sosyal özellikleri birer ölçüt olarak ele alınmakta ve bu ölçütlere uygun olmayan özelliklere sahip ülkeler azgelişmiş ülkeler olarak algılanmaktadır. Bu özellikler ekonomik, demografik, kültürel, siyasal, teknolojik ve diğer

¹ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, AR Basım-Yayım ve Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1982, s.7

² Cem Alpar, Tuba Ongün, **Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, Evrim Basım-Yayın-Dağıtım, İstanbul, 1988, s.16

³ Çağlar Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979, s.35

⁴ J.M.Albertini, **Azgelişmişliğin Mekanizması**, çev: Muzaffer Sencer, Meral Kum, May Yayınları, s.17

yönden gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeleri bir birinden ayırmada kriter olarak kullanılmaktadır.

Daha dar çerçevede azgelişmişliği tanımlamak için özellikler içerisinde yer alan kişi başına GSMH kriteri evrensel bir kriter olarak seçilmiştir. Buna göre en genel anlamda ‘kişi başına düşen milli geliri, ileri sanayi ülkelerinin fert başına milli gelirinden önemli ölçüde düşük olan ekonomiler’ azgelişmiş ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım karmaşasından dolayı Hans W.Singer diyor ki: “Azgelişmiş ülkeler zürafaya benzer. Tanımı zor ama rastladığınız zaman onu kolayca tanırırsınız”. Buna göre de yukarıda yer alan her ölçüt ve tanım içinde bir gerçek payı şüphesiz varolmakla beraber, sorunu tamamen kapsamaktan uzak olmaktadır.

1.1.2. Azgelişmişlik Kavramı

Neoklasik iktisatçılar, ‘azgelişmişlik’ ya da ‘gerikalmışlık’ kavramlarından, kapitalist gelişmelerinde gecikmiş veya kalkınma yarışına geç başlamış olma durumunu anlamaktadırlar. Sorun bu biçimde ele alınınca, azgelişmişlikle, gelişme yolunda geriden gitme, ileride olanları geriden takip etme durumunda olan ülkelerden sözedilmiş olmaktadır. Şimdilerde, azgelişmişlik ya da geri kalmışlık kavramları yerine ‘gelişme yolundaki ülkeler’ ya da ‘gelişmekte olan ülkeler’ kavramı kullanılmaktadır. Bu kavramlar eskiden gelişme süreci dışında kalmış olanların artık gelişme yoluna girdikleri, geri kalmış ülkelerin gelişmişlerin yolunda ilerledikleri, bir gün bu ülkeler gibi olacakları, onları geriden izledikleri izlenimini vermektedir. Azgelişmiş ülkeler yerine ‘gelişme yolundaki ülkeler’ kavramının yeğlenmesinin bir başka nedeni de, azgelişmişliğin ister istemez emperyalizmi ve sömürgeciliği çağrıştırmasıdır. Böylece azgelişmişlikte gelişmişlerin ‘sorumluluğu’ ya da ‘günahı’ olduğu düşüncesininin çağrıştırılmaması istenmektedir⁵.

Bugün azgelişmişliği ifade eden pek çok kavram yan yana kullanılmaktadır. Bu kavramlardan daha fazla kullanılanlar aşağıda sıralanmıştır. Bunlar azgelişmiş, gelişmemiş, geri kalmış, gelişmekte olan, fakir, sanayileşmemiş, gecikmiş, geri bırakılmış, geri bıraktırmış, periferi v.d. şeklinde ifade edilmektedir. Adlandırma sırasında genellikle şu hususlar dikkate alınmaya çalışılmaktadır: Adlandırma kırıncı ve küçük düşürücü olmamalı; azgelişmişliğin temel özelliğini ya da özelliklerini yansıtıcı nitelikte olmalı; ön yargı mümkün olduğu kadar az sızmalı; azgelişmişliğin yalnızca ekonomik anlamda olduğunu belirtmeli; bu durumun bir ulus için sürekli bir durum sayılmadığını belirtmeli;

⁵ Fikret Başkaya, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s.39

adlandırma azgelişmişlerin gelişme yolundaki çabalarını ve bu yoldaki başarılarını elden geldiğince yansıtmalıdır⁶. Bu kavram bolluğu, azgelişmişlik sürecinin çeşitli ülkelerde aldığı biçimlerin farklılığının da bir sonucu olmuştur.

Zaman geçtikçe azgelişmiş ülkelerin durum ve şartlarında olan değişiklikler kavramların içeriğinde o nisbetde bir değişmeye sebep olmamıştır. Bu gelişmenin en önemli nedeni azgelişmişlik kavramının her zaman politik bir gelişme reçetesinin içinde anlam kazanmış olmasıdır. Geleneksel azgelişmişlik kavramları güncel somutu dönüştürmek için gerekli algılamaya olanak tanımamaktadır. Özellikle sanayi yatırımlarına yönelen yabancı sermayenin, televizyon ve transistör ihraç eden fakir ülkelerin, kamuoyunun kirli havaya karşı çıkmadığı ülkelere gönderilen ağır sanayinin gözönüne alınması ve yeni azgelişmişlik kavramlarının eski teorilere ters gelen bu gerçekleri de açıklayabilmesi gerekmektedir⁷.

1.2. Azgelişmişliğin Oluşumu ve Evrimi

1.2.1. Merkantilist Dönem

Tarihsel süreç olarak azgelişmişliğin temeli merkantilist döneme kadar gidip dayanmaktadır. Yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan (1500–1770) merkantilist dönemde, bugünkü azgelişmiş ülkelerin işlevi, ticari sermayenin Avrupa'nın batısında birikmesine katkıda bulunmak olmuştur. Avrupa'nın batısı ticari sermaye birikimiyle zenginleşirken, dünyanın diğer bölgeleri yoksullaşmaya ve zenginliklerini Batı Avrupa lehine kaybetmeye başlamıştır. Kaynakların dünyanın bugün azgelişmiş ülkeleri olarak adlandırılan bölgelerinden Batı Avrupa'ya doğru akmasında sırf ekonomik ve ticari üstünlük yer almamıştır. Zor kullanma, talan, eşkiyalık sözkonusu üstünlüğü sağlamada önemli rol üstlenmiştir. Böylece gelişmişliğin ilk aşaması sömürge üzerine kurulmaya başlamıştır.

Bu dönemde Doğu-Batı ticaret üçgeni sayesinde dünyanın zenginliğinin sürekli Avrupa'nın batısına akışı aşağıdaki gibi gerçekleşmekteydi. Mal yüklü gemiler Afrika kıyılarına yanaşarak mallar köleleştirilmiş zencilerle değiştirilmekte, zenci yüklü gemiler Amerika'daki zengin altın-gümüş madenlerinde ve plantasyonlarda çalıştırılmak üzere yine mal karşılığında satılmıştır. Daha sonra gemiler altın, gümüş ve plantasyonlarda üretilen mallarla yüklü olarak Avrupa'nın batısına dönmüştür. 1800'lü yıllarda Doğu-Batı ticaret

⁶ Aydın Gürkan, **Ekonomik Gelişme ve Sorunları**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No:129, Ankara, 1979, s.11

⁷ Keyder, a.g.e., s.37

üçgeninden sadece İngiltere'ye akan zenginlik 1 milyar sterlinin üstüne çıkmıştır. Bu miktar aynı dönemde tüm Avrupa'da faaliyette bulunan, buharla çalışan sanayinin sermayesinden daha fazla olmuştur⁸.

Bu bakımdan tarihsel olarak, az gelişmişlerin niçin gelişemediği gelişmiş ülkelerle olan ilişkileri irdelendiğinde bir ölçüde anlaşılmaktadır. Kendilerinden önce sanayileşmiş ekonomiler şimdi az gelişmiş olanları çeşitli şekilde sömürmüş, böylece söz konusu ülkelerin sanayileşmeleri önlenmiştir. Bu sömürü yoluyla az gelişmiş ülkeler geri bırakılmıştır, çünkü potansiyel olarak yatırıma yöneltebilecekleri toplumsal artık ürün ülke dışına aktarılmıştır⁹. Paul Baran'a göre, ilk sömürge döneminde şimdi az gelişmiş olan ülkelerdeki birikmiş ve üretilen değerler zorbalıkla yağma edilmiş ve ganimet olarak sömürgeci ülkeye taşınmıştır. Bu aktarılan artık ürün gelişmiş ülkelerin sanayileşmelerine katkıda bulunan önemli bir faktör olmuştur.

Bazı verilere göre, 1521–1660 yılları arasında İspanya'ya ithal edildiği resmen kayıtlı bulunan kıymetli madenlerin miktarı 18000 ton gümüş ve 200 ton altını geçmiştir. Gerçek miktarın ise bu resmi kayıtların iki misli olabileceği tahmin edilmektedir. Bu miktarlarla, 1492'de Avrupa'da mevcut kıymetli maden stokunun farklı yorumlara göre 3 ve hatta 5 misli artması demektir. Avrupa'nın iktisadi bünyesine dahil olan kıymetli maden stoklarının birdenbire bu nisbette artışı, bu memleketlerde önemli bir ticari faaliyetin başlanmasına, krallıkların harp gücünün artmasına ve siyasi gerginliklerin fazlaşmasına neden olmuştur¹⁰.

Sonuç olarak, merkantilist dönemde özellikle Batı Avrupa tarafından sömürüye maruz bırakılan bölgeler günümüzde az gelişmiş ülkelerin yerleşmiş olduğu bölgeler olmuştur. Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, bu ülkelerin az gelişmiş ülkeler olarak nitelendirilmelerinin temelinde de sözkonusu talan, sömürgecilik ve emperyalist temele dayalı politikaların durduğu belirtilmektedir.

1.2.2. Sanayi Devrimi ve Kapitalizme Geçiş

Merkantilist dönemin sömürgeci politikalarından en çok etkilenen bölge Afrika ve Amerika'nın belirli bölgeleri olmuştur. Dünyanın diğer bölgelerinin ekonomik anlamda biçimsizleştirilmesi Sanayi Devrimi sonrasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde merkezde

⁸ Başkaya, a.g.e., s.55

⁹ Keyder, a.g.e., s.12

¹⁰ Ömer Barkan, **XVI.Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1970, s.580

sermaye ticaretten sanayiye kaymış, uluslararası işbölümü de kapitalist sermaye birikiminin gereksinmelerine uygun bir biçim almıştır. Kapitalist gelişmenin bu aşamasında eşitsizlik temeli üzerinde bir uluslararası işbölümü giderek yerleşmeye başladı. Böyle bir iş bölümünün yerleşmesiyle dünya, sanayi merkezleriyle bu merkezlere ham madde ve tarım ürünleri sağlayan ve daha sonra ‘azgelişmiş ülkeler’ olarak isimlendirilecek olan ülkelere dönüşen bir bütün olmaya başlamıştır¹¹. Günümüzde literatürde hammadde ve tarım ürünleri ihracatçısı ülkeler olarak ele alınan azgelişmiş ülkelerin bu özelliklerinin temeli sözkonusu tarihi dönemeçte atılmıştır.

Sanayi devrimi sonrası ve kapitalizmin ilkin dönemlerinde merkezdeki kapitalist ülkelere azgelişmiş çevre ülkelerin sömürsü aşama aşama gerçekleştirilmekteydi. İlk olarak, hammadde ve tarım ürünlerinin sözkonusu çevre ülkelere sağlanması kapitalistlerin bu ülkelere doğru yayılmasına neden olmuş, daha sonra azgelişmiş ülkelere madenlerin de çıkartılıp merkeze taşınması gerçekleştirilmiştir. Bu durum, günümüzde ‘gelişmiş ülkeler’ olarak nitelendirilen ülkelere sermaye birikimine büyük katkı sağlamış, bir sonraki aşamada sözkonusu kapitalist ülkeler çevre ülkelere sanayi ürünleri satmaya başlamıştır. Bunun için ise yerli geleneksel sanayilerin yıkılması gerekmektedir. Yerli malların ucuzluğundan dolayı ekonomik rekabetle bu mümkün olmayınca, devreye ekonomi dışı faktörler sokularak yerli sanayiler yok edilmiştir. Bunun sonucunda ‘gelişmiş ülkeler’ hızla sanayileşmeye ve kentleşmeye doğru giderken ‘azgelişmişler’ sanayisizleşmeye ve şehirsizleşmeye doğru yol almıştır.

R.Palme Dutt, bu konuda şunları belirtmektedir¹²: “1815 ila 1832 arasında Hint pamuklularının ihracatı 1,3 milyon sterlinden 100 bin sterline düşmüştür. Bu, 16 yılda 12–13 kat ticari kayıp demektir. Aynı dönemde Hindistan’a İngiltere’den ithal edilen pamuklu kumaşın değeri, yaklaşık 16 kat artış sağlayarak, 26 bin ingiliz lirasından 400 bin ingiliz lirasına yükselmiştir. Yüzyıllarca dünyanın dört bucağına pamuklu dokuma ihraç eden Hindistan, 1850 yılında tüm ingiliz pamuklularının dörtte birini ithal etmekteydi”. Sonuç olarak günümüzde de tartışılan azgelişmiş ülkelerin sanayilerinin gelişmemesi, bu ülkelerin hammadde ve tarım ihracatçısı olarak kalmalarının tarihi nedenleri yukarıda özetle ele alınan sanayi devrimi sonrası yaşanan adaletsiz iş bölümünün yaygınlaşmasıyla, yerli sanayilerin ve onunla birlikte geleneksel yapıların yıkıldığı döneme kadar gitmektedir.

Belirtilen sürecin devamında ortaya büyük firma grupları, karteller, tekkeller çıkmıştır. Bu dönemde çevre ülkelere sanayi mallarının ihracı yanında sermaye ihracı da

¹¹ Başkaya, a.g.e., s.61

¹² R.Palme Dutt, **India Today**, Bombay Peoples Publishing House, Bombay, 1949, s.114

başlamıştır. Sermaye ihracının amacı hiç de sözkonusu çevre ülkelerin gelişimi güdüsüyle yapılmamıştır. Çünkü yatırımların önemli kısmı demiryolu yapımı, liman inşası ve madenlere yönelmiştir. Bu durum maden ve enerji kaynaklarını sanayileşmiş ülkelere taşımak ve bu ülkelerin en uzak yörelerine kadar sanayi mallarını ulaştırmak için gerekmektedir. Ayrıca, yatırımlarda kullanılan makina-teçhizat gelişmiş ülkelerin ihracatında da büyük bir sıçramaya neden olmuştur.

Kapitalist gelişmenin tekeli evresinde, çevre ülkelerin azgelişmişlik yapılarına dönüşmesi gerçekleşmiştir. Böylece hiyerarşik dünya sisteminin temelleri atılmış, hakim ekonomilerle hakimiyet altındaki ekonomiler, uluslararası ekonomiler hiyerarşisinin değişik bölgelerindeki yerlerini almıştır. Böylece çevre ülkeler, merkezin istediği tarafa çekilebilen, edilgen sosyo-ekonomik formasyonlar durumuna gelmiştir¹³. Bu gün de sözkonusu hiyerarşik yapının varlığını daha etkin şekilde sürdürdüğü söylenebilir.

1.2.3. İki Savaşarası Dönem

Birinci Dünya Savaşı'nın dünyanın birçok bölgesi üzerindeki etkisi tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Uluslararası boyuttaki ekonomik ilişkiler büyük ölçüde yıkılmış, sermaye kaybı had safhaya ulaşmıştır. Bu büyük krizin üzerine bir de 1929 Buhranı patlak vermiştir, bununla da dünya ticaretinin o zamana kadar kurulmuş olan ilişkileri sarsılmıştır. Büyük kriz o zamana kadar genel geçer ekonomik anlayışların değişmesine, yeni uygulamaların ve düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Savaşın ve krizin en önemli etkisi dünya ticareti üzerinde olmuştur. Özellikle ihracat ekonomisi özelliği taşıyan azgelişmiş ülkelerin ihracatının azalmasının yanısıra, ihraç ettikleri ürünlerin fiyatlarındaki aşırı düşüşler sözkonusu ülkelerin gelirlerini önemli ölçüde etkilemiştir. 1929–1932 yılları arasında hammadde ihraç fiyatlarında %60 civarında düşüş olmuş, buna bağlı olarak ihracat gelirlerinin bu seviyede düşmesi doğal olarak ithalat kapasitesine de yansımıştır.

1913 ve 1938 yılları arasında ticaret yılda sadece %1 oranında büyümüş ve ticaret kapsamına giren dünya üretiminin oranı önemli ölçüde düşmüştür. Ek olarak, ticaret hadlerinin (mamül mallara göre) birincil ürünler (azgelişmiş ülkelerce üretilen ham madde ve tarım ürünleri) aleyhine dönmesi sökonusu ülkelerin ithalat kapasitesini iyice düşmesine neden olmuştur¹⁴. 1929–1960 döneminde kişi başına milli gelir artışı %60'a ulaşırken,

¹³ Başkaya, a.g.e., s.73

¹⁴ Lloyd G. Reynolds, *Economic Development in Historical Perspective*, Haz.Fikret Şenses, **Kalkınma İktisadı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.59

ihraç mallarının satınalma gücü aynı dönemde %50 azalmıştır. Geçen yüzyılın sonu ile İkinci Dünya Savaşı öncesine rastlayan dönemde dış ticaret hadlerinin, az gelişmiş ülkeler aleyhine olmak üzere %40 oranında bozulduğu tahmin edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı ve 1929 krizi bir taraftan sıralanan olumsuz gelişmelere neden olurken, diğer taraftan bir takım az gelişmiş ülkeler için olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu gelişme daha önceki dönemlerde ihracattan büyük gelirler sağlayarak, iç pazarları sanayileşmeye temel teşkil edecek kadar çeşitlenmiş, belirli enfastrüktürlerin olduğu ekonomilerde, sanayileşme yönünde dinamiklerin ortaya çıkması şeklinde nitelendirilmiştir.

“Geri kalmış ülkeler en büyük kalkınmalarını, daha doğrusu klasik anlamda kapitalist seneyeleşmelerini, metropollerle bağlarının en gevşek olduğu dönemlerde gerçekleştirmişlerdir”¹⁵. Bu sözler Andre Gunder Frank’a aittir. Yazarın yaklaşımı iki bakımdan ilginçtir: Birincisi, bu görüş geçerli iktisat öğretisinin ortaya attığı görüşün tam tersidir. Nitekim hakim iktisadi düşünce, geri kalmış ülkelerin kalkınmalarının, ancak metropollerle ilişkilerinin sıklaştırılması ve yoğunlaştırılmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürmektedir. İkincisi ve belki daha da önemli nokta, az gelişmiş ülkelerde ‘sağlıklı’ kalkınmanın, ileri kapitalist ülkelerin şartlandırma çerçevesi dışına çıkmakla olanaklı olduğunun belirtilmesi olmuştur.

Bu konuda en çarpıcı örnek Japonya’dır. Bu sonuncu ülke, kapitalist hakimiyet ve sömürü ilişkileri dışında kalabildiği için, bağımsız bir sanayileşmeyi ve kalkınmayı gerçekleştire bilmiştir¹⁶. Bu dönemdeki büyüme hızlanmasıyla dikkat çeken ülkelere Kore ve Tayvan da bariz örnekler olarak gösterilmektedir. Altyapının gelişmesi, tarım üretkenliğindeki artışlar ve 1940 öncesinde imalat sanayiinde sağlanan büyüme bu ekonomilerin 1945 sonrasındaki hızlı büyümesinin temellerini oluşturmuştur. Diğer olası örnekler arasında 1920’lerin başında siyasi devrim geçiren, modernleşme ve ekonomik büyümeyle ilgili rejimlerin kurulduğu Türkiye ve İran sayılabilir¹⁷.

Yukarıda belirtilenleri doğrular nitelikte bir başka gösterge de, ileri kapitalist ülkelerde kalkınmanın hızlı olduğu dönemlerde, az gelişmiş ülkelerde tam tersi bir gelişmenin ortaya çıkması olmuştur. Eğer 1820 ile 1900 yılları arasında merkezde sanayileşme hızı pek yüksek idi ise, çevrede hemen hemen sıfırdı, hatta Hindistan ve Mısır’da belirli gerilemeler gözlenmekteydi. Buna karşılık şartlandırma ve hakimiyet

¹⁵ Andre Gunder Frank, *Le Developpement du Sous Developpement, Critique de L’Economic Politigue*, No :3, s.10

¹⁶ Başkaya, a.g.e., s.94

¹⁷ Reynolds, a.g.e., s.60

ilişkilerinin zayıfladığı 1896 – 1937 arasında Hindistan’da sanayileşme hızının gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gelişme hızından daha yüksek olduğu görülmüştür¹⁸.

Özetlenecek olursa, sözkonusu dönem savaş ve krizleriyle tarihe geçmiştir, bu yıkıcı etkenlerin az gelişmiş ülkeler üzerinde etkisi farklı olmuştur. Bir takım ülkeler bu gelişmelerden olumsuz etkilenerek durumlarını daha da zora sokarken, diğer bazı ülkeler değişik etkenlerden dolayı, sözkonusu olayların kalkınmaları yolunda kullanılmasında nisbeten karlı çıkmıştır. Bu gelişmeler bir sonraki dönemde az gelişmişlerle gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkileri etkilemiş, uluslararası işbölümü ve çevre-merkez tamamlayıcılığı yeni bir biçim kazanmıştır.

1.2.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasındaki Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünya ekonomisi yeni bir döneme geçmiştir. Sözkonusu dönemi incelerken tarihsel açıdan 1945–1973 ve 1973’ten günümüze ayrımını yapmak gerekmektedir. Çünkü savaş sonrası başlayan hızlı büyüme devresi 1973’teki krizle son bulmaktaydı. Genel olarak bakıldığında ise az gelişmiş ülkelerin 2.Dünya Savaşı sonrası dönemdeki performansıyla ilgili değerlendirmeler, bu performansın genellikle çok olumlu olduğu noktasında birleşmektedir.

Lloyd G. Reynolds’a göre¹⁹, 1945–1973 döneminde dünya ekonomisi, 1930’larda daha önce hiç görülmemiş bir büyüme evresi yaşamıştır. OECD ülkelerinde GSMH yılda %5 civarında büyümüş ve kişi başına GSMH %4’e yakın artmıştır. Bu oranlar daha önceki benzer uzunluktaki herhangi bir dönemde gerçekleştirilenden çok yüksektir. Taşıma maliyetlerinin ve gümrük tarife engellerinin sürekli azalmasının yardımıyla dünya ticareti dünya üretiminden dahi daha hızlı büyümüştür. Dünya ticaretinin çekirdeğini OECD ülkeleri arasındaki mal mübadelesi oluşturmaya devam etmekle birlikte, ithalat talebi Üçüncü Dünya ülkelerine de yayılmıştır. Bu ülkelerin ihracat hacmi 1948-72 döneminde yılda ortalama %8.1 oranında artmış, fakat mamül ürünlere karşı birincil malların ticaret hadlerinde muhtemelen ılımlı bir iniş eğilimi varlığını sürdürmüştür. Patel büyüme konusunda biraz daha ileri giderek sözkonusu dönemi bir bütün olarak değerlendirmiş ve az gelişmiş ülkelerin 1950-1990 döneminde gerçekleştirdiği büyümeyi “tarihin en hızlı ve kaydadeğer” büyümesi olarak nitelendirmiştir.

Söz konusu değerlendirmede 1950-1990 dönemini bir bütün olarak ele almak, dönemin ikinci yarısında büyüme oranları açısından gözlenen gerilemeyi gizlemektedir.

¹⁸ Başkaya, a.g.e., s.95

¹⁹ Reynolds, a.g.e., s.61

Oysa, 1975-89 dönemindeki büyüme hızı 1950-75 dönemindekinin %60 altında gerçekleşmiştir. Dönemin ikinci yarısındaki bu olumsuz gelişmeler az gelişmiş ülkeleri önemli dış şoklarla karşı karşıya bırakmış ve özellikle üç açıdan çok etkili olmuştur. Bunlar²⁰:

- AGÜ dış ticaretinde genellikle büyük yer tutan hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalar ve bu fiyatlarda, özellikle 1980 ortalarından sonra gözlenen önemli düşüş bu ülkelerin dış ticaret hadlerini olumsuz yönde etkilemiştir.
- Sanayileşmiş ülkeler, ikinci petrol şoku karşısında daraltıcı politikalar uygulamaya başlayınca uluslararası finans piyasalarında faiz oranları büyük artış göstermiştir. AGÜ'nün borç yükü, bunun sonucunda daha da artmış ve 1970'de 68 milyar dolardan 1980'de 636 milyar dolara ulaşmıştır. 1980'li yılların başlarındaki büyük borç krizini izleyen birkaç yılda duraksadıktan sonra AGÜ'nün toplam borcu yeniden hızla artmış ve 1993'de 1,630 milyar dolara ulaşmıştır.
- Özellikle 1980'li yılların başlarından itibaren dünya ekonomisindeki durgunluk ve konjoktürel dalgalanmalar, AGÜ ihracat fiyatları yanında toplam ihracat hacmi üzerinde olumsuz yönde etkili olmuş ve bu yıllarda AGÜ ekonomik performansında gözlenen kötüleşmenin önemli temel nedenlerinden birini oluşturmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeleri yukarıda anlatılan ekonomik çerçevenin dışında bir de 'emperyalizm' ve 'sömürgecilik' açısından değerlendirenler de olmuştur. Bu değerlendirmelere göre, savaş sonrasında uluslararası hiyerarşide hegemonya, İngiltere'den ABD'ye geçmiştir. Birleşik Devletler'in üstünlüğü, hem savaş koşullarında üretimini sürekli artırmış olmasından, hem de sermayesinin büyüklüğünden ileri gelmiştir. Amerikan ekonomisinin bu üstünlüğü, bazı düzenleme ve kurumlar oluşturularak da pekiştirilmiştir. Bunlardan birincisi, Bretton-Woods para antlaşması olmuştur. 1944'te yapılan bu anlaşmayla ABD, kendi çıkarlarına hizmet edecek ve diğer ülkelerin güdüm altına almasını kolaylaştıracak bir para sistemini öteki ülkelere kabul ettirmiştir. 1947'de yapılan Havana Konferansı ile de yeni bir ticaret sistemi öteki ülkelere empoze edilmiş, böylece ABD sermayesinin uluslararasılaşmasını, dünya pazarında hakimiyet kurmasını engelleyen, bir önceki dönemin kısıtlamaları ortadan kaldırılmıştır.

²⁰ Fikret Şenses, *Gelişme İktisadi ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?*, Haz.Fikret Şenses, **Kalkınma İktisadi**, İletişim Yayınları, İst, 1996, s.96

Bu aşamadan sonra klasik sömürgecilik tasfiye edilme yoluna girmiş ve yeni tip bir sömürgecilik (neo-colonialisme) yerleşmeye başlamıştır²¹.

Özet olarak, 2.Dünya Savaşı sonrasında dünyada ekonomik anlamda belirli gelişmeler yaşanmıştır. Fakat bu gelişmeler azgelişmişlik olgusuna çözüm getirememiştir. Ve hatta daha sonraki gelişmelerle durumun azgelişmiş ülkeler aleyhine gittikçe daha kötüye doğru gitmesi gözlenmektedir. Bunun nedenlerini tartışan ekonomistlerin önemli bir kısmı tartışmayı ekonomik çerçevede yürütseler de, diğer kısım iktisatçılar değerlendirmelerinde azgelişmişliğin ‘yeni sömürgecilik’ ve ‘emperyalizm’in yeni uzantısının bir sonucu olduğu üzerinde ısrarla durmaktadırlar.

1.3. Azgelişmişlik Olgusu ve Özellikleri

Günümüz dünyasının en büyük sorunlarından biri insanlığın büyük bir kısmının halen gelişmemiş, kalkınmamış bölgelerde yaşamakta olmasıdır. R.Nurkse bu konuda şöyle diyor: “Dünyanın geri kalmış denem ülkelerinin insan ırkının üçte ikisini meydana getirmekte olması başlı başına, hiç akıldan çıkarılmaması gereken, koskoca bir olgudur”²².

Bu durumda azgelişmişliğin ekonomik boyutuyla karşımıza ‘gelişmiş ülkeler’ ve ‘azgelişmiş ülkeler’ (aslında gelişmemiş, geri kalmış, üçüncü dünya ülkeleri gibi) terimleri çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerin kendi aralarında bazı farklılıkları bulunduğu gibi, azgelişmiş ülkelerin de kendi aralarında büyük farklılıkları mevcuttur. Her bir azgelişmiş ülkenin geri kalmışlığını yüzde yüz aynı sebeplere veya aynı verilere dayandırmak güç olmaktadır. Bu durum bazı iktisatçıların ‘ne kadar az gelişmiş ülke varsa o kadar da değişik azgelişmiş ekonomi niteliği vardır’ demelerine yol açmıştır.

Bundan dolayı azgelişmişlik olgusuyla ilgili kesin ifadeler, kesin kriterler kullanmak zor olmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi konuyla ilgili azımsanmayacak kadar inceleme, araştırma var olsa bile, henüz ekonomik anlamda ortak bir tanıma varılamamıştır. Çünkü, çok farklı sosyal ve ekonomik yapılar sahip azgelişmiş ülkeleri aynı potada değerlendirmek güçlük doğurmaktadır.

Fakat tüm bu söylenenlere rağmen, iktisat yazınında günümüze kadar azgelişmiş ekonomiler hakkında zamanla bazı ortak kriterler, ortak özellikler ortaya çıkmıştır. Azgelişmiş ülkelerin kendi aralarında varolan genel farklılıkların yanısıra, aşağıda sıralanacak özellikler bakımından da yer yer farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Fakat genel bir kanının oluşması için aşağıda birtakım ortak özellikler üzerinde durulmaktadır.

²¹ Başkaya, a.g.e., s.85

²² R.Nurkse, **Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries**, Oxford, 1953, s.64

1.3.1. Ekonomik Özellikler

1.3.1.1. Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir

Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler ayrımı yapılırken en çok kullanılan ölçüt kişi başına düşen ulusal gelir miktarıdır. Gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında kişi başına düşen ulusal gelir bakımından ikincilerin aleyhine çok büyük farklar bulunmaktadır. Geçen zaman süreci içerisinde azgelişmişlik kriteri olarak bu ölçütle ilgili belirlenen rakamlar da deyişiklik göstermektedir. Daha önceleri yıllık 200 dolar civarında kişi başına geliri olan ülkeler azgelişmiş ülke kategorisine ait edilmekteydi. Günümüzde bu miktar artarak 1000 dolar civarına çıkmıştır. Yani çok genel bir yaklaşımla günümüzde 1000 doların altında yıllık kişi başına ulusal gelire sahip ülkeler azgelişmiş ülkeler olarak kabul edilmektedir. Azgelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkelerdeki kişi başına gelirleri arasında bulunan sayısal farkın yanısıra, sözkonusu ülkelerin kendi aralarında da yapısal, sosyal ve ekonomik farkların bulunduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Dünya Bankası'na göre kişi başına geliri 400 doların altında olan azgelişmiş ülkeler düşük gelir grubuna, 400 ile 1700 dolar arasında olanlar düşük orta gelir grubuna, 1700-7000 dolar arasında olanlarsa yüksek orta gelir grubuna dahil edilmiştir. Bunların yanında, kişi başına geliri 7000-23000 arasında bulunan petrol ihracatçısı ülkeler yer almaktadır²³. Bunu en iyi kanıtlayan örneklerden biri Küveyttir. Kişi başına ulusal gelir rakamına göre Küveyt ekonomik açıdan birçok batı Avrupa ülkesinden daha ileride görünmektedir²⁴. Gerçekte ise bu sözkonusu petrol ihracatçısı ülkelerin gelişmişlik durumunu yansıtmamaktadır. Genel olarak, kişi başına ulusal gelir rakamı ülkenin gelişmiş veya azgelişmiş olmasıyla ilgili yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü belirtildiği gibi, kişi başına geliri yeterince yüksek olan günümüz petrol ihracatçısı ülkelerin bir çoğu halen 'gelişmiş ülkeler' kapsamında ele alınmamaktadır.

Sadece somut bir rakam olarak ele alındığında kişi başına ulusal gelir bir ülkenin gelişmişliğiyle ilgili genel bir kanı oluştursa da, o ülke hakkında var olan durumu tam olarak yansıtmamaktadır. Öncelikle, bu ölçüt bir ortalamaı ifade etmektedir. Azgelişmiş ülkelerde ulusal gelir dağılımıyla ilgili adaletsiz durum, bu kriterin esaslı bir ölçüt olmasına gölge düşürmektedir. Ayrıca, değişik ülkelerde ulusal gelir hesapları farklı şekillerde hesaplanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde etkin kurumsallaşma, şeffaf ekonomi ölçütleri sayesinde ulusal gelir rakamı toplam üretimin parasal bir karşılığı olma

²³ Alpar, Ongün, a.g.e., s.15

²⁴ Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3487, İstanbul, 1988, s.4

niteliğindedir. Oysa azgelişmiş ülkelerde üretimin sırf pazara yönelmemesi, kişisel tüketim için yapılan üretimin kayıtlara geçmemesi, ayrıca pazara yönelik yapılan üretimin de “gölge ekonomisi” sayesinde tam olarak gerçeği yansıtmaması ulusal gelir kriterinin ne ölçüde geçerli olduğu tartışmasını doğurmaktadır.

Öte yandan belirtmek gerekir ki, kişi başına ulusal gelir rakamı genel olarak bir ülkenin para birimine, genellikle dolara göre hesaplanmaktadır. Oysa bir ülkenin gelişmişlik düzeyini, gelişmiş bir ülkenin parasıyla ölçmenin ne kadar gerçekçi bir sonuç doğuracağı tartışmalıdır. Bu durumda ortaya şöyle bir soru çıkmaktadır. Acaba, sozkonusu gelişmiş ülkenin para birimi ani bir değer kaybına uğrarsa, örneğin, doların yüzde yüzlük bir değer kaybetmesi halinde, tüm ülkelerin milli geliri de o oranda artmış mı sayılacaktır²⁵?

Sonuç olarak, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri değerlendirilirken somut bir ölçüt olarak sadece kişi başına ulusal gelir rakamının ele alınması yeterli olmamaktadır. Çünkü yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı bu ölçüt her zaman ülkelerin gerçek rifah durumunu yansıtamamakta, sadece ülke ekonomisinin durumuyla ilgili yüzeysel bir bilgi vermektedir. Bundan dolayı ister yapılan analizlerde, isterse da uygulanacak politikalarda bu durumun dikkate alınması gerekmektedir.

1.3.1.2. Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı bir ülkede yaratılan ulusal üretimin,diğer bir ifadeyle ulusal gelirin toplumu meydana getiren kişiler veya üretimde direkt rol almış üretim faktörleri arasında bölünmesini ifade etmektedir. Birinci durumda gelirin kişisel dağılımı, diğerinde ise fonksiyonel dağılım sozkonusudur. Literatürde gelir dağılımındaki adalet durumunun ölçülmesinde en fazla kullanılan yöntem Lorenz eğrileri ve Gini katsayısı yöntemidir. Özet olarak, Lorenz eğrileri nüfusun yüzdeler halindeki bölümünün yaratılan ulusal gelirden hangi oranlarda pay aldığıının bir göstergesi, Gini katsayısı ise ‘gelirlerin dağılım düzeyini²⁶, gösteren bir katsayı olarak ele alınmaktadır.

Azgelişmiş ülkeler için sorun olan gelir dağılımındaki adaletsizliğe değinmeden önce, kısaca dünyadaki gelir dağılımına bakmak gerekmektedir. Sonuçlara bakılacak olursa günümüzde dünya ekonomisinde yaratılan gelirlerin azgelişmiş ülkeler aleyhine olan adaletsiz dağılımı çok açıktır. Konuyla ilgili varolan veriler değişiklik göstermekle birlikte,

²⁵ Başkaya, a.g.e., s.36

²⁶ T.S.Veliyev, E.P.Babayev, M.H.Meybullayev ve diğerleri, **İqtisadi Nezeriyye**, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakü, 2005, s.505

genel olarak söylenebilir ki, bu gün dünya nüfusunun 1/7'inden daha az kısmı dünya toplam gelirinin yarısından fazlasını elde etmektedir. Dünya çapında gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki fark gittikçe de açılma eğilimi taşımakta, zaman adeta azgelişmişlerin aleyhinde işlemektedir²⁷.

Azgelişmiş ülkelerdeki duruma gelince, bu ülkelerin belirgin özelliklerinden biri gelir dağılımındaki aşırı adaletsizlik sorunudur. Söz konusu ülkelerde genel olarak nüfusun küçük bir yüzdesi yaratılan gelirin çok büyük bir kısmını elde etmektedir. Sonuçta gelişmiş ülkelerdeki durumun aksine olarak ülkede 'orta tabaka'nın çok sınırlı oranda olması sorunu kendini göstermektedir. Bu da azgelişmiş ülkelerin, nüfusun büyük bir kısmının ulusal gelirden daha büyük bir pay alması anlamına gelen 'sosyal devlet' veya 'refah devlet'i kavramlarından gittikçe uzaklaşması anlamına gelmektedir.

Ülkede orta tabakanın oluşmaması kendini sadece sosyal adaletsizlik şeklinde yansıtmamaktadır. Bu aynı zamanda, ileride de görüleceği gibi, iktisadi kalkınma bakımından iç dinamik güçlerin oluşmaması, ülkede tasarrufların dolayısıyla sermaye birikiminin yetersizliği ve yatırımların istenilen düzeyde olmaması, kalkınma için gerekli ortamın oluşmaması gibi çok ağır sonuçlara getirip çıkarmaktadır.

Diğer etkenlerin yanısıra toplumun 'belirli' kısmının üretim faktörleri üzerinde etkin bir güç oluşturması, gelir bölüşümünün üretim faktörleri arasında dengesiz bir biçimde olması ve yapısı gereği azgelişmiş ülkelerin siyasal etkinliğini de bu yönde kullanması durumu daha da ağırlaştırmaktadır. Genel olarak üretim faktörleri arasında gelirin dengesiz bölünmesinin yanısıra, dağılımdaki dengesizlik kendine bölgeler arası gelir farklarında da göstermektedir. Ülkenin bir bölgesinde nisbi olarak yaşam düzeyinin daha iyi olması ise, ekonomik bir olgu olmanın yanısıra, toplumu psikolojik olarak bir biriyle barışık olmayan, ortak değerlerden uzaklaştırarak farklı kesimlere bölme gibi bir sorunu da beraberinde getire bilmektedir.

1.3.1.3. Nüfus Durumu

Azgelişmiş ülkelerin demografik yapıları incelenirken ortaya, gelişmiş ülkelerin bu günkü durumundan farklı olarak, yoğun nüfus ve yüksek bir nüfus artış hızı çıkmaktadır. Tarihi süreç içerisinde ölüm oranlarının gittikçe düşmesinin yanısıra, doğum oranları gelişmiş ülkelerde buna paralel olarak düşse de, azgelişmiş ülkelerde bu düşüş

²⁷ Yüksel Ülken, **20.Yüzyılda Dünya Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s.10

yaşanmamıştır. Bu da sonuç olarak gelişmiş sanayi ülkeleriyle mukayesede azgelişmiş ülkelerde ‘nüfus patlaması’ olayına getirip çıkarmıştır.

Belli ekonomik yargıların dışında bağımsız bir olgu olarak ele alındığında nüfus bir üretim faktörüdür. Dolayısıyla nüfustaki artış diğer şartların uygunluğu nispetinde toplam üretimde, diğer bir ifadeyle toplam gelirden artış anlamına gelmesi gerekmektedir. Günümüzde sözkonusu azgelişmiş ülkelerin yüksek orandaki nüfus artış oranına karşın gelişmemelerinin, hatta geriye gitmelerinin ayrı nedenleri olduğu açıktır.

Konuyla ilgili bir kısım düşünürün söylediği ‘nüfus özellikleri azgelişmişliğin sadece belirtisi değil, ana nedenidir’ fikri tartışmalı bir kanı olarak değerlendirilmektedir²⁸. Böyle bir yaklaşımdan çıkan sonuç azgelişmişliği yoğun nüfus artışının doğurduğu şeklindedir. Oysa azgelişmişlik 1900-de de gerçekleşti, ama o zaman gelişmiş ülkelerin nüfus artışı üçüncü dünya ülkeleriyle karşılaştırılabilecek düzeyde gerçekleşmekteydi. Demek nüfus artışı azgelişmişlik sorununu temelde değiştirmemekle birlikte, karmaşıklarıdır²⁹.

Burada azgelişmiş ülkeler için yüksek oranda nüfus artış hızının gerekli olduğu kanısı savunulmamaktadır. Tabii ki, azgelişmişliğin ağır bedellerini öderken buna bir de nüfus gibi beslenme, eğitim, konut, istihdam v.d. yapısal, sosyal ve ekonomik yükümlülükler getirecek bir etmenin de eklenmesi sorunu daha da zorlaştırmaktadır. Buradaki olay nüfus olgusuna bakış açısıyla ilgilidir. Kanımızca azgelişmiş ülkeler için öncelikli sorun, nüfus artışının nasıl üretim artışını doğurabileceği ve bunun karşısındaki engellerin ortadan kaldırılması girişimlerinin yapılması olmaktadır. Bu durumda artan nüfus bir engel olarak görülmeyeceği gibi kalkınmanın önemli etkenlerinden biri olarak da değerlendirilebilecektir. Fakat eğitilmemiş, niteliksiz nüfusun azgelişmişliği daha da arttıracığı açıktır.

Azgelişmiş ülkelerde tarım sektörü ağırlıkta olduğundan dolayı nüfusun büyük bir kısmı da bu sektörde yoğunlaşmaktadır. Sektörler arası nüfus artış hızına bakıldığı zaman bu sektörde çalışanların sanayide çalışanlara oranla daha yüksek artış hızına sahip oldukları görülmektedir. Ülkede sanayi sektörü gelişmediğinden dolayı artan sözkonusu nüfus yine tarımda kalmak zorunluluğunu doğurmaktadır. Bu da zaten ‘gizli işsizliğin’ yoğun olduğu bu sektörde işsizlik oranının yükselmesine, verimliliğin ise düşmesine sebep olmaktadır.

²⁸ İlkın, a.g.e., s.13

²⁹ Albertini, a.g.e., s.21

Gelişmiş ülkelerde doğum oranlarının düşmesini bir çok yazarlar o ülkelerdeki sanayileşme süreci ile özdeşleştirmiştir. Bu görüşe göre, kişi başına sinai üretim arttıkça nüfus artış hızı düşmektedir. Bunun nedeni, azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapıdan dolayı çocuğun bir üretim birimi olarak görülmesidir. Ayrıca, çocuk ailenin geleceği açısından bir güvence unsurudur. Nüfusun büyük bir kısmının sanayi ve hizmetler kesiminde çalıştığı ve kentlerde yaşadığı gelişmiş ülkelerde ise çocuk bir tüketim aracıdır ve aile için çocuk bir sosyal güvence unsuru olmaktan çıkmaktadır. Ayrıca yaygın eğitim ve yükselen yaşama standartı, kadının çalışma hayatına katılması, aile yapısını ‘geniş aile’ tipinden ‘atomistik aile’ tipine dönüştürmüştür. Bu da sanayileşme sürecinin sosyal yapı değişimi üzerindeki etkenlerinden biridir ve dolaylı olarak nüfus artış hızını etkilemektedir³⁰. Buradan çıkan sonuç nüfus artış hızının düşürülmesi ‘nüfus planlaması’nın yanısıra, ülkenin sanayileşmesi süreciyle paralel olarak gerçekleşebileceğidir. Bundan dolayı azgelişmiş ülkeler sanayileşmeyle optimum nüfus artış hızını yakalayabilirler.

1.3.1.4. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynakların varlığı veya yokluğu ülkelerin gelişme düzeyiyle direkt ilgili olmayan bir kriterdir. Bu ülkenin bulunduğu coğrafi konuma bağlı bir durumdur. Dolayısıyla ülkenin gelişme düzeyi bu olguyu değiştirecek değildir. Doğal kaynaklara sahip olma iktisadi kalkınmanın en önemli etmenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Azgelişmişlik kriteri olarak ülkelerin sahip olduğu doğal kaynaklar yanında, bunların etkin kullanımı konusu önemli olmaktadır.

Öncelikle bir genelleme yapılacak olursa, az gelişmiş ülkeler doğal kaynaklardan bir ölçüde yoksun ülkelerdir denebilir. Dünya coğrafyasında bu yönüyle kaynak dağılımı gelişmiş ülkeler lehinedir. Fakat bu durum doğal kaynağa sahip olan ülkelerin her zaman gelişmiş ülkeler, bu kaynaklardan yoksun olan ülkelerin de azgelişmiş ülkeler olacağı kanısını doğurmamaktadır.

Dünyada en önemli doğal kaynakların başında gelen petrolün zengin olduğu coğrafyada kurulu devletler günümüzde ‘petrol üreticisi ülkeler’ olarak ele alınmaktadır. Her ne kadar bu ülkeler bu kadar önemli doğal enerji kaynaklarına sahip olsalar da bu durum sözkonusu ülkeleri gelişmiş ülkeler düzeyine çıkaramamıştır. Bunun aksine, doğal kaynaklardan yoksun olan örneğin Japonya’nın günümüzdeki gelişme düzeyi, gelişmenin her zaman kaynakların doğrusal bir fonksiyonu niteliğinde olmadığını göstermektedir.

³⁰ İlkin, a.g.e., s.18

Yukarıda belirtilen gerçekler, kaynaklara sahip olmadan öte, kaynakların kullanımının önemine dikkat çekmektedir. Doğal kaynaklara dayalı bir gelişme düzeyi ayrımı yapılacaksa, o halde kaynaklara sahip olma yanında, en az onun kadar önemli olan etkin kullanım üzerinde durulması gerekmektedir. Bu yönüyle azgelişmiş ülke ekonomileri gelişmiş ülkelere önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Gelişmiş ülkeler sözkonusu kaynakların tükenebilir kaynaklar olduğunun farkında bir politika izlemektedir. Ayrıca, sözkonusu ülkelerde bu kaynakların etkin kullanımıyla, dünya konjktüründe rekabet üstünlüğünü sağlama sürekli bir çalışmayla desteklenmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin sözde bir kalkınma politikaları mevcut olsa da bu, sözkonusu ülkelerin sahip oldukları kaynakları bu yönde rasyonel şekilde kullanmaları sonucunu doğurmamaktadır. Günümüzde halen en önemli doğal kaynakların azgelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere olan akını devam etmekte, bu yolla kazanılan gelirlerin de iktisadi kalkınma hedeflerinden daha çok diğer amaçlar için kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde azgelişmiş ülkelerin dış ticaretinde ihracata konu olan mallar bu ülkelerin tükenbilir serveti niteliğinde olan doğal kaynaklarını hammadde halinde gelişmiş ülkelere yönlendirilmesidir. Hammadde halinde gelişmiş ülkelere transfer edilen bu kaynaklar sözkonusu ülkelerde işlenerek yine azgelişmiş ülkeler başta olmakla diğer ülkelere 'nihai ürün' olarak geri dönmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin öncelikle doğal kaynaklarını nihai ürün haline dönüştürebilecek teknoloji politikalarını oluşturması gerekmektedir. Bu durum bir yandan kaynakların rasyonel ve etkin kullanımı anlamına gelirken, diğer yandan sözkonusu ülkelerin sosyal ve yapısal sorunlarının çözümüne de büyük katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, azgelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda etkin bir kaynak kullanım politikalarının olması gerekmektedir.

1.3.1.5. İhracat Durumu

II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ticaret alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Toplam dünya üretimine oranla dış ticarete konu olan mal ve faktör hareketi nisbi olarak artış göstermiştir. Kurulan uluslararası kuruluşlar mal ve sermaye hareketi ile birlikte, parasal ve mali sorunlarda söz sahibi olmaya başlamıştır³¹. Bu gelişmeler sonunda karlı çıkan yine gelişmiş ülke ekonomileri olmuştur. Daha önceki üstün konumları nedeniyle sözkonusu ülkeler azgelişmiş ülkelerdeki pazar paylarını daha da arttırmış,

³¹ Erol Manisalı, **Gelişme Ekonomisi**, Güray Matbaacılık, İstanbul, 1978, s.42

azgelişmiş ülkelerin dünya ticaretindeki payları ise düşmüştür. Bu olgu azgelişmiş ülkelerin uluslararası ticaretteki konumlarını biraz daha zorlaştırmıştır.

Yaşanan gelişmeler kurulan uluslararası kuruluşların (IMF, IBRD, GATT gibi) amaç ve işleyişlerine de gölge düşürecek bazı olumsuz yorumların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bazı düşünürler bu tür uluslararası organizasyonların gelişmiş ülke yönetimlerince, daha önceki emperyalist politikaların yeni şekli olan ‘sömürgecilik’ politikalarını başarılı şekilde gerçekleştirmek için kurulduğunu ileri sürmüştür. Geçen zaman dilimi içerisinde bu organizasyonların direktifleri esasında politikalarını oluşturan azgelişmiş ülkelerin dünya konjüktüründeki konumlarında ciddi ilerlemelerin olmaması, bu kurumlarca diretilen istikrar ve yapısal uyum programlarının uygulandıkları bir çok ülkede yoksulluğun ve sefaletin derinleştiği kanısı³² bu konudaki şüpheleri daha da arttırmış bulunmaktadır.

Uluslararası ekonomik ilişkilerdeki azgelişmiş ülkeler aleyhine olan bu gelişmeler, sözkonusu ülkelerin dış ticaret kalemini meydana getiren ihracat ve ithalat verilerinde de etkisini göstermiştir. Öncelikle ihracat kalemine bakıldığında, günümüzde dünya ticaretinde azgelişmiş ülkelerin ihracat oranlarının gelişmiş ülkelerin sözkonusu oranlarıyla mukayesede çok düşük kaldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, yapılan ihracatı, ondaki artış veya azalışı sadece sayısal açıdan yorumlamak da eksik bir değerlendirme olmaktadır. Burada ihracatın yapısı, yani bu kalemin hangi tür ürünlerden meydana gelmesi gerçeği öne çıkmaktadır. Bu konuda azgelişmiş ülkelerin en belirgin özelliği bu ülkelerin ihracat kaleminin bir veya bir kaç çeşit ürüne dayanmasıdır. Sözkonusu ürünler de bu ülkelerin yapısı gereği tarımsal ürünler veya doğal kaynaklar ham maddeden oluşmaktadır.

Bir kaç ürüne bağlı olarak sürdürülen ihracatın sorunlar meydana getireceği açıktır. Çünkü uluslararası piyasada sık sık fiyat dalgalanmaları yaşanmaktadır. Eğer ihracat kalemi bir çok üründen meydana gelirse yaşanan dalgalanmadan ülke ekonomisi pek etkilemeyeceği söylenebilir. Çünkü fiyatı düşen üründen dolayı ortaya çıkacak kayıp, fiyatı yükselen ürünle karşılanabilecektir. Fakat sınırlı sayıda üründen oluşan ihracata sahip azgelişmiş ülke ekonomileri, yaşanacak böyle bir dalgalanmadan çok etkilenmektedir. Daha önceden yaşanabilecek fiyat oynamalarını tahmin etmenin zorluğundan dolayı, ekonomik planlamalar geçerli fiyata göre yapıldığından bu durum uygulamada sorunlar meydana getirmektedir.

³² Joseph E. Stiglitz, **Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı**, Çev: Arzu Taşçıoğlu, Deniz Vural, Mart Matbaacılık, İstanbul, 2002

Piyasa durgunluğu dönemleri, bu ülkeler için, sert enflasyon dönemleri olabilir. Çünkü, ihraç mallarının değeri düştüğünde, hükümetler, bunların genişlediği dönemde girişilmiş kalkınma çabasını sürdürmek üzere, bütçe açığına baş vurmaktadırlar. Bundan önceki dönemde alınmış yatırım kararları, yeni ithalata yol açmakta, yüksek yatırım düzeyi ise enflasyonu doğurmaktadır. Demek ki, pazarın kararsızlığının ilk sonucu, kronik enflasyon ve uzun vadede çoğunluk alçak bir yatırım düzeyi olmaktadır. Çünkü enflasyonla mutlaka mücadele etmek gerekmektedir³³.

İhracat kaleminde petrolün neredeyse tek ürün haline geldiği 'petrol üreticisi ülkeler' için de durum pek farklı değildir. Öncelikle böyle bir stratejik kaynağa sahip oldukları ve yıllardır petrol ihracatçısı ülkeler olarak bilindikleri halde günümüze kadar bu ülkelerin halen az gelişmiş ülke kategorisi içinde kalmaları izlenen politikaların doğruluğunun tartışmalı olduğu sonucunu doğurmaktadır. Sözkonusu ülkelerde petrol gibi tükenebilir stratejik bir kaynak dünyaya halen daha çok hammadde halinde satılmaktadır. Sağlanan gelirlerle ülkede üretken alanların geliştirilip, petrolle beraber diğer alanların da rekabete dayanıklı bir düzeye gelmesi yönünde harcanması gerekliliğine karşın, kaynakların önemli bir kısmı ülke içinde verimsiz şekilde tüketilmekte, diğer kısmı da endüstriyel bağımlılıktan dolayı dış dünyaya transfer edilmektedir.

1.3.1.6. İthalat Durumu

Az gelişmiş ülkelerin ihracatının sınırlı sayıda ürüne bağlı olmasına karşın, bu ülkelerin ithalat kalemi geniş bir ürün yelpazesine sahiptir. Ülkelerin kendi aralarındaki gelişme düzeyine bağlı olarak bu ürünler yatırım malları, ara malları, hatta hafif sanayiye ait edilebilecek endüstriyel temel tüketim malları şeklinde olabilmektedir. Söz konusu ürünlerin ithalat kalemindeki payları bu ülkelerin sanayileşmedeki durumuyla ilgilidir. Daha önce de belirtildiği gibi az gelişmiş ülkeler sanayileşme bakımından geri kalmış ülkeler olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu gerilik bazı ülkelerde az sayıda sanayinin bulunması, kalkınmanın ilkin aşamalarının gerçekleştirilmesi, diğer kısım ülkelerde ise sanayinin ilkel durumda olmasından kaynaklanmaktadır.

Sanayileşmede ilkin aşamaları gerçekleştiren az gelişmiş ülkeler, genel olarak dış dünyadan yatırım malları ve bir kısım ara malları ithal etmektedir. Çünkü ülkenin gelişme düzeyi sözkonusu bu malları da ülke içinde üretmeye yeterli olmamaktadır. İthal teknoloji sayesinde ülke içinde 'hafif sanayi' geliştirilmekte, temel tüketim malları ülke içinde

³³ Albertini, a.g.e., s.103

üretilmektedir. Fakat bu durum ülkenin ithal bağımlılığını ortadan kaldırmamaktadır. Bu kez ithal bağımlılığı yatırım malları yönüyle gerçekleşmektedir. Sözkonusu yatırım mallarının pahalılığı dolayısıyla ülkede sınırlı olan döviz kaynakları yine gelişmiş ülkelere transfer edilmektedir.

Sanayinin ilkel düzeyde olduğu diğer ülkelerde ise durum daha da ağır olmaktadır.. Bü ülkelerde sanayi çok gerilerde bulunmakta, gelişmiş teknoloji yerine el emeği üstünlük teşkil etmektedir. Ülke içi üretim sınırlı olmakta, bundan dolayı en temel endüstriyel ürünler bile ithal edilmektedir. Kişi başına düşen milli gelirin ve yaşam düzeyinin düşük olması dolayısıyla ithal ürünlerde kalitesiz mallar önemli bir yer tutmaktadır.

Az gelişmiş ülkelere özgü çarpıklıklardan biri de ithal edilen ürün çeşitlerinde kendini göstermektedir. Şöyle ki, geri kalmışlığa ve düşük yaşam düzeyine karşın bu ülkelerin ithalatında 'lüks' ürünlerin de belirli ağırlıkları mevcuttur. Bunun en önemli nedenlerinden biri gelir dağılımındaki aşırı adaletsizlik sorununun olarak belirtilmektedir.. Toplumun az miktardaki 'üst tabakası' yaşam tarzı ve zevklerindeki farklılık dolayısıyla lüks ürünlerle tatmin olmaktadır.

Petrol üreticisi ülkelere gelince bu ülkelerin ihracatının esası petrol üzerine kurulmuş, ithalatı ise genel olarak yatırım malları, ara malları ve lüks mallardan oluşmaktadır. İthal edilen yatırım malları çoğu zaman petrol üretimiyle ilgili olan alanlar için yapılmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin ihrac ürünlerindeki fiyat değişikliği ülke ekonomisini ciddi sorunlarla karşı karşıya bıraktığı halde, ithal ettiği ürünlerdeki fiyat hareketliliği ürün yelpazesinin genişliğinden ithalın yapıldığı ülkelerin ekonomisini pek etkilememektedir.

Genel olarak, II.dünya savaşından bu tarafa az gelişmiş ülkelerin ithal ettiği mallarla, ihrac ettiği mallardaki fiyat değişikliklerine bakıldığında durumun az gelişmişlerin aleyhine olduğu görülmektedir. Bu dönem içerisinde sözkonusu ülkelerin ihraç ettiği mallardaki fiyat artışı, ithal ettiği mallardaki fiyat artışından daha düşük olmuştur. Bu da uluslararası ticarete gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere daha fazla yarar sağladığı anlamına gelmektedir. Bundan dolayı sözkonusu dönemde bu ülkelerin dış ticaret hadleri olumsuz yönde etkilenmiş, 'yeni sömürgecilik döneminde' yaratılan kaynakların az gelişmiş ülkelere doğru akmaya devam etmesi tezini savunanların görüşleri belli oranda doğrulanmıştır.

1.3.1.7. Sermaye Birikimi ve Yatırım Oranı

Az gelişmiş ülkelerin temel özelliklerinden biri de bu ülkelerin birikmiş sermaye yetersizliği sorunuyla karşı karşıya bulunmalarındır. Kişi başına düşen milli gelir rakamının bu ülkelerde temel ihtiyaçları bile karşılayamaması, doğal olarak bu ülkelerde sermaye birikiminde sorunlar yaşanacağı sonucunu doğurmaktadır. Çünkü temel ihtiyaçlarını karşılayamayan bir toplumun eline geçen sınırlı kaynağın bir kısmını da tasarruf edeceği düşünülememektedir.

Sözkonusu ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizliğin ortaya çıkardığı ‘üst tabaka’da yeterli sermaye birikimi mevcuttur. Fakat bu, ülke ekonomisine katkı sağlayacak şekilde kullanılmamakta, genelde ‘ölü sermaye’ olarak biriktirilmektedir. Ayrıca, az gelişmiş ülkelerin iktisadi gelişimi, yüksek gelir sahiplerinin tasarruf ve üretimden ziyade tüketimi tercih etmeleri ve bunun da daha ziyade ‘gösteriş’ (demonstration effect) yönümlü olması nedeniyle daha ilk adımda engellenmektedir. Sözkonusu gelir sahiplerinin batıdaki örneklerine verimlilik ve etkinlikten önce tüketici ve gösterişçi tarafıyla benzemeye çalıştıkları bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır³⁴.

Konuyla ilgili görüşlerin bazıları az gelişmiş ülkelerde zaten sınırlı ekonomik kaynakların kullanım biçimini iktisadi kalkınmanın en önemli engeli gibi görmektedir. Bu görüşe göre, sözkonusu sınırlı kaynaklar, üst sınıfın çeşitli biçimlerdeki aşırı tüketimi, içeride ve dışarıdaki iddiharların arttırılması, verimsiz, geniş bir bürokrasinin ve bundan daha masraflı olan gereksiz askeri kuruluşların ayakta tutulup devam ettirilmesi sonucu yutulup yok edilmektedir³⁵. Yukarıda sıralanan etkenlerden askeri kuruluşların ayakta tutulup devam ettirilmesinin gereksizliği, savaş tehlikesi beklenen az gelişmiş ülkeler için (örneğin Azerbaycan için) geçerli olmayacağı belirtilmesi gerekmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde sanayileşme sürecinin, diğer bir ifadeyle kalkınmanın aksamasında en temel etken belirtilen sermaye yetersizliğidir. Bu nedenden dolayıdır ki, bu ülkeler genelde tarımsal yapılarını devam ettirerek, ‘fakirliğin kısır döngüsü’ içinde varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Sermaye birikiminin yetersizliği kendini ilkin olarak yatırım oranı katsayısında göstermektedir. Doğal olarak bir ülkede sermaye birikimi mevcut değilse o ülkede iç kaynaklardan beslenen yüksek yatırım oranından bahsetmek olanaklı olmayacaktır. Gelişme süreci içindeki bir ülke, genellikle net olmayan ulusal hasılasının %15’inden azını, yatırımlara ayırmaktadır. Oysa gelişmiş ülkelerde söz konusu oran, daha çok bu

³⁴ Sabri F.Ülgener, **Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme**, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s.185

³⁵ Paul Baran, **Political Economy of Growth**, New York, 1957, s.228

eşğin üzerinde bulunmaktadır. Üçüncü dünya ülkelerinin gelişme olanaksızlığı ve giderek artan gecikmişliği böyle açıklanmaktadır³⁶.

Ayrıca, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin net olmayan ulusal hasıla rakamları arasında bulunan çok büyük farklar, azgelişmiş bir ülkenin %15-lik oranıyla, gelişmiş ülkenin %15-lik oranının rakamsal büyüklüğü konusunu da açıklamaktadır. Şöyle ki, 500 milyar dolarlık ulusal hasılaya sahip ülkenin %15-lik oranını rakamsal ifadesi 75 milyar dolar, 10 milyar dolarlık hasılanın bu orandaki karşılığı ise 1.5 milyar dolar olmaktadır. Oranlarının eşit olması durumunda bile yatırım miktarındaki fark miktar olarak 73.5 milyar dolar olmakla, aradaki fark 50 kata çıkmaktadır. Buna gelişmiş ülkenin zaten belirli bir gelişme düzeyini yakaladığı, yapısal sorunlarını çözdüğü, bu bakımdan azgelişmiş ülkenin daha çok yatırıma ihtiyacı olduğu gerçeği de eklenince durum daha da netleşmektedir.

Konuyla ilgili R.Nurkse'nin 'fakirlik kısır döngüsü' teorisi de azgelişmiş ekonomideki iç tasarruf ve dolayısıyla iç yatırım olanaklarının yetersizliğine dayandırılmaktadır³⁷.

1.3.2. Sosyal ve Yapısal Özellikler

1.3.2.1. Sosyal Yapı ve Yaşam Düzeyi

Azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunundan bahs edilirken kalkınmanın bir yapısal değişim olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere farklı, kendine özgü bir sosyal yapıları mevcuttur. Aşağıda azgelişmiş ülkelerin sosyal yapısı ve yaşam düzeyiyle ilgili bir kısım göstergeler üzerinde durulmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerin sosyal görünümünde öncelikle dikkat çeken 'orta tabaka' sorunudur. Gelişmiş ülkelerde nüfusun yaklaşık yarısından çoğu bu sınıfa ait edilirken, azgelişmiş ülkelerde bu oran %10 civarındadır. Bunun nedenlerinden biri toplumun ağırlıklı çoğunluğunu oluşturan ücretliler sınıfının kendi haklarını talep etmesiyle ilgili örgütlenebilme durumudur. Gelişmiş ülkelerde işçi kurumları, sendikalar şeklinde örgütlenen çalışanlar kendi haklarını talep ederek, artan gelirden kendi paylarına düşeni alabilmektedirler. Azgelişmiş ülkelerde ise bu örgütlenme biçimi gelişmediği gibi, böyle girişimlerde bulunma cesaretini kırabilecek diğer yapısal sorunların varlığı durumu çözümsüz bırakmaktadır. Örgütlenemeyen ağırlıklı çoğunluk, her türlü sosyal statüden yoksun olarak çalışmanın yanısıra, temel ihtiyaçlarını bile karşılamayan düşük ücretle

³⁶ Albertini, a.g.e., s.37

³⁷ Manisalı, a.g.e., s.12

çalışmaya razı olmaktadır. Sonuç olarak ortaya çıkan bu çoğunluk 'orta tabaka' olarak nitelendirilen sosyal sınıfın özelliklerinden uzak bir topluluk olarak değerlendirilmektedir.

Bunun yanısıra yaratılan toplam gelirin adaletsiz dağılımı toplumu farklı zevkleri, farklı yaşam biçimleri, farklı değerleri olan sosyal gruplara ayırmaktadır. Ust tabaka olarak tanımlanabilecek, nüfusun çok az bir kısmı lüks hayat tarzı sürerken, diğer ağırlıklı çoğunluğun temel ihtiyaçlarını bile karşılamada zorlandıkları az gelişmiş ülkelerin bilinen özelliklerindedir. Her ne kadar gelişmiş ülkelerde de böyle bir zengin kesim mevcut olsa da, bu ülkelerde, temel ihtiyaçlarını karşılayamayan sosyal grup toplum genelinde bu kadar büyük oranda yer almamaktadır. Öte yandan, devletin sosyal politikası bu kesimlerin sorunlarını aktif şekilde çözmektedir. Az gelişmişlerle gelişmiş ülkeler arasında bu konudaki diğer bir fark ise kazanılan gelirin meşruluğuyla ilgilidir. Şöyle ki, az gelişmiş ülkelerde kazanılan yüksek miktarlardaki gelir genel olarak 'hak edilmeyen gelir' olarak nitelendirilen haksız kazançlardan oluşmaktadır. Bu da bu ülkelerdeki yaşam düzeyiyle ilgili bir kanı vermektedir.

Sosyal yapının diğer önemli göstergelerinden biri olan sağlık düzeyi de az gelişmiş ülkelerde çok gelişmemiştir. Nüfusa göre varolan hastane ve yatak sayısı, her 1000 kişiye düşen doktor sayısı bu konuda ilkin verilerdir. Bu veriler bakımından az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelere çok geride bulunmakla beraber, bunlar arasında nitelik farkının yanısıra nicelik farkı da görülmektedir. Şöyle ki, gelişmiş ülkeler tıp ilminin en son başarılarını, teknolojiye hızlı gelişmeleri pratikte uygularken, az gelişmiş ülkeler halen eski araç-gereç ve eski metotlarla yol almağa çalışmaktadırlar.

Sağlıkla bağlantılı olan verilerden biri toplumun besin düzeyiyle ilgilidir. 1400-3600 kalori miktarları insan sağlığı için minimum ve maksimum miktarlardır. Altına düşmek ve hatta maksimumun üstüne çıkmak vücutta bozukluklar meydana getirmektedir. Genel rakamlara göre dünya nüfusunun %24'ü 2000 kaloriden, %70'i ise 2500 kaloriden azla yetinmektedir. Ayrıca, az gelişmiş halklar hayvani besin maddelerini de yeterince alamadıkları için sağlığın koruyucusu sayılan proteinden de yoksun kalmaktadırlar³⁸. Bu konuda da diğerlerinde olduğu gibi az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelere daha gerilerde bulunmaktadır. Bunun temel nedeni elde edilen gelirin düşük olmasıyla ilgilidir. Daha önce de belirtildiği gibi düşük gelirli nüfus doğal olarak daha ucuz, kalitesiz ve kalorisiz gıdalarla beslenme durumunda kalmaktadır. Bu konuda az gelişmiş ülkelerin bir çelişkisi de

³⁸ Ülken, a.g.e., s.308

temel tüketim ürünleri arasında lüks ithal ürünlerinin de kendi yerini almasıdır. Bu da öncelikle toplumda bu tür lüks tüketimin kendi müşteri grubunun olmasıyla ilgilidir.

Üzerinde durulması gereken diğer bir veri işgücüyle ilgilidir. Öncelikle, az gelişmiş ülkeler ucuz ve niteliksiz işgücü zengini ülkelerdir. Buna rağmen bu durumdaki işgücü kullanılamamakta, bir işsizler ordusu yaranmaktadır. Bu toplum için diğer sosyal problemleri çözümsüz kılan en önemli sorunların başında gelmektedir. Toplumda iş bulamayan birey yukarıda sıralanan temel ihtiyaçların çoğunu elde edememektedir. Bundan dolayıdır ki, az gelişmiş ülkelerde devamlı azımsanamayacak bir gayrimemnunlar grubu varlıklarını sürdürmektedir. Ayrıca, istihdam edilen işgücünün de verimli alanlarda etkin şekilde kullanılmaması bu ülkeler açısından ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Geneli tarımda istihdam edilen nüfus yılın büyük bir döneminde çalışmamaktadır. Az miktarda bulunan endüstride de verimlilik çok düşük kalmaktadır.

1.3.2.2. Eğitim Düzeyi

Az gelişmiş ülkelerin belirgin özelliklerinden biri de bu ülkelerdeki eğitim düzeyiyle ilgilidir. Ülkeden ülkeye farklılıklar olmakla birlikte, genel olarak az gelişmişlerin ortak yönü bu ülkelerdeki okuma-yazma oranının gelişmiş ülkelerle karşılaştırmada düşük kalmasıdır. II.Dünya Savaşı'ndan sonra bu konuda yapılan çalışmalar sözkonusu ülkelerde bu oranı bir miktar arttırsa da, halen gelişmiş ülkelerdeki nisbet yakalanamamıştır.

Bilindiği gibi, az gelişmiş ülke nüfusunun geneli tarım kesiminde çalışmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, bu kesimde çalışanlarca çocuğun 'üretim birimi' olarak görülmesi daha baştan ailelerin çocuklarını okutmasıyla ilgili pek istekli olmaması sonucunu doğurmaktadır. Bununla birlikte, tarımda yüksek teknoloji, özel beceri gerektirecek işler çok olmadığından dolayı da eğitime gerekli önem verilmemektedir. Ayrıca, kırsal nüfusun ağırlıkta olmasının yanısıra, bunlarla şehir nüfusu arasındaki kültür farkı, şehirdeki eğitimle kırsal bölgelerdeki eğitim arasında varolan kalite farkı gibi etkenler bu kesimin daha yüksek eğitim alma olanaklarını hem kısıtlamakta, hem de bu konudaki isteği kırmaktadır.

Sanayileşme kalkınma sürecinin önemli bir aşaması sayılmaktadır. Kalkınmayı amaçlayan az gelişmiş ülkeler geleneksel tarımsal yapıdan zamanla sanayileşmeye doğru yol almak durumundadırlar. Bunun için ise nitelikli işgücü gerekmektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki eğitim sisteminin bozukluğu bu yönüyle de kendini göstermektedir. Eğitim

sistemi ihtiyaca göre eleman yetiştirme durumundan pek uzaktır. Somut olarak, günümüzde petrol üreticisi ülkeler olarak bilinen veya bir-iki sanayi alanında nisbi gelişme sağlamış bazı azgelişmiş ülkelerin, kendi ülkelerindeki 'işsizler ordusu'na rağmen, bu alanlarda istihdam edilmek üzere gerekli 'işçi' statüsündeki işgücünü bile yurtdışından getirmeleri durumu açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Sanayi alanında işgücü talebinin artması sonucu doğan mesleki ve teknik eğitim görmüş vasıflı eleman gereksinimi, gelişmekte olan ülkeler için mesleki-teknik eğitimin önemini ortaya koymaktadır. Öte yandan, mesleki-teknik eğitim gibi pahalı bir alana yatırım yapılırken azgelişmiş ülkelerde kaynakların kıt olmasının unutulmaması gerekmektedir³⁹.

Son dönemlerde en verimli yatırımın eğitime yapılan yatırım olduğu tezi doğrulanmaktadır. Şöyle ki, günümüz gelişmiş ülkeleri bu bakımdan ele alındığında bu ülkelerin eğitime yaptıkları yatırımın karşılığını fazlasıyla aldıkları görülmektedir.

Sonuç olarak, kalkınmada eğitim çok önemli bir etken olmaktadır. Kalkınmayı gerçekleştirecek güç nitelikli işgücüdür. Fakat bu unsur kalkınma için diğer gerekli koşulların oluşturulmasından sonra etkin olmaktadır. Günümüzde bazı azgelişmiş ülke kategorisine ait edilen ülkelerde ister okuma-yazma oranı, ister genel eğitim düzeyi belirli seviyenin üstüne çıksa da, bu kalkınma için yeterli olamamıştır. Buna en bariz örnek eski S.S.C.B., şimdiki B.D.T. ülkeleri gösterilebilir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de içinde bulunduğu bu ülkelerde okuma-yazma oranının neredeyse %100-lerde, üniversite mezunluğu oranının da çok yüksek olması tekbaşına bu kriterin bu ülkelerin gelişmiş ülkeler sırasına çıkmasına getirip çıkarmamıştır. Fakat bu durum eğitimin kalkınmanın en önemli aracı olması gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

1.3.2.3. Sektörlerin Durumu

Azgelişmiş ülkeler genel itibarile tarım sektöründe yoğunlaşmış ekonomik yapıya sahip bulunmaktadır. İster ülke nüfusunun sektörel dağılımı bakımından, isterse de yaratılan toplam ürün içerisinde kesimlerin payları bakımından tarım sektörü öncülüğünü korumaktadır. Değişik ülkelerde farklılıklar göstermekle birlikte, genel olarak azgelişmiş ülkelerde aktif nüfusun yarıdan çoğu tarım sektöründe çalışmaktadır. Aynı yaklaşım toplam ürün içinde tarımın yeri bakımından da geçerli olmaktadır. Bu ülkelerde az miktardaki hafif sanayi dışında genel görüntü tarımsal yapı şeklindedir.

³⁹ İlkin, a.g.e., s.27

Her ne kadar iktisadi kalkınmanın sanayileşme ile gerçekleşebileceği tezi genel olarak kabul görse de aslında etkin bir tarımsal yapı da kalkınmada kendine özgü görev üstlenebilir. Özellikle sanayileşme sürecinin yeni başladığı dönemde yoğun nüfus ve kıt kaynaklar tarımsal yapıdan sanayiye kısa zamanda geçişi zorlaştırmaktadır. Bu durumda bir taraftan sanayileşme çabaları gösterilirken, diğer taraftan tarımdaki etkinliği artırmak gerekmektedir.

Ülkenin sanayileşmeyi gerçekleştiremeyip tarıma bağlı kalmasının yanında, bu sektörde de başarılı bir görünümün olmaması az gelişmiş ülkelerin en belirgin özelliklerinden biri olmaktadır. Genel olarak bu ülkelerde tarım sektöründe gerektiğinden fazla nüfus istihdam edilmektedir. Bu da doğal olarak gizli işsizlik sorununu doğurmaktadır. Sektörde öncelikle gerekli temel altyapı mevcut olmamakta, üretim yer yer ilkel metotlarla gerçekleştirilmektedir. Üretimde modern teknolojinin olmaması sektördeki verimlilik oranını ciddi şekilde düşürmektedir.

Sinai ürünlerin çoğunu dışarıdan sağlayan ve kendisi tamamen tarımsal üretimde bulunan bir ekonominin kalkınmış ülkeler düzeyine yükselmesi zor görünmektedir. Çünkü yüksek verimle çalışacak bir tarımsal yapı mevcut işgücünün ancak küçük bir kısmını istihdam edebilir. Bunun en belirgin kanıtı, bugün gelişmiş ülkeler arasında gösterilen ve daha çok tarımsal ürünlerin ihracatına yönelmiş ülkelerde bile, tarımsal kesimin sanayi kesimine nazaran toplam işgücünün ancak az bir kısmını istihdam etmesidir⁴⁰. Böyle bir durumda nüfusun geri kalan kısmının istihdam probleminin nasıl çözüleceği bilinmemektedir.

Az gelişmiş ülkelerin bir sanayi geçmişi olmadığından dolayı bu sektörde alt yapı sorunu ele alınması gereken en önemli sorunların başında yer almaktadır. Çünkü diğer alanlara yapılacak yatırımlar alt yapının yeterli olması durumunda başarılı olabilir. Az gelişmiş ekonomi, yatırımlara yeni başlamış ve büyük yatırımlara ihtiyacı olan bir ekonomik özellik taşımaktadır.

Yatırımlar, 'sosyal sabit sermaye' ve 'direkt prodüktif yatırımlar' olarak iki ana grupta toplanmaktadır. Karayolu, demiryolu, barajlar, diğer temel enerji tesisleri sosyal sabit sermaye yatırımları olarak bilinmektedir. Bunlar doğrudan doğruya mal ve hizmet üretiminde bulunmayan, ancak dolaylı bir şekilde üretim yapılmasına hizmet eden ve girdi sağlayan yatırımlardır. Direkt prodüktif yatırımlara ise, tüketim, yatırım ve ara- malı üreterek doğrudan doğruya üretim faaliyetinde bulunan yatırımlar ait edilmektedir. Bu

⁴⁰ Alpar, a.g.e., s.45

faaliyetleri içine alan kesime, 'imalat sanayii' denmektedir⁴¹. İmalat sanayii bakımından az gelişmiş ülkelerin durumu pek parlak değildir. Bu yönüyle üretimdeki nispi yoğunluk temel tüketim ürünleri lehine gerçekleşmektedir. Yatırım ve ara malı bakımından üretim çok az miktarda ve gereken kalitede yapılmamaktadır. Bu da bu tür ülkelerin dış bağımlılıklarını doğuran en önemli sebeplerden biri olarak ele alınmaktadır.

Zaman zaman az gelişmiş ülkeler içerisinde sanayi sektörünün tarımı geçtiği yönünde bazı göstergeler mevcut olabilmektedir. Bu sözkonusu ülkelerin artık kalkındıkları, gelişmiş ülkelere düzeyine çıktıkları anlamına gelmemektedir. Sık sık vurgulanan petrol üreticisi ülkeler bu konumdaki ülkelerdir. Toplam ürün içerisinde tarım kesiminin payının sanayiye oranla düşük olması bu ülkelerin kalkınmasına değil, petrol kaynağına dayalı bir veri olmaktadır. Böyle bir yanılgıya düşmemek için sanayileşme ölçütü olarak sadece toplam sanayi kesimi payının ulusal gelir içindeki oranını saptamakla yetinmemek gerekmektedir. Çünkü çeşitli nedenlerle bu rakam yüksek düzeylere ulaşabilmektedir. Özellikle petrol v.d. ham madde üreticisi ülkelerde madencilik alt kesiminin yüksek bir orana sahip olması toplam sanayi payını da yükseltmektedir. O halde daha kesin ve doğru sonuçlar elde etmek için imalat sanayiinin ulusal gelir içindeki payını dikkate alınması gerekmektedir⁴².

Son olarak, üçüncü sektör olarak ele alınan 'hizmetler sektörü' az gelişmiş ülkelerde olması gerekenin çok üstünde bir paya sahip bulunmaktadır. Genel olarak tarım sektöründe çalışanların akını sanayiye değil, hizmetler sektörüne olmaktadır. Bazı ülkelerde ulusal gelirin % 50'sinden fazlası bu sektörden sağlanmaktadır. Bu sektör içinde en büyük paya sahip olan alan ise ticaret alanı olmaktadır. Sektör içindeki yoğunluk yer yer anormal boyutlara ulaşabilmektedir. Bu anormal gelişme bir yandan aktif nüfustaki yeri, diğer yandan da milli gelir paylaşımındaki büyük payı ile kendini göstermektedir. Örneğin, Meksika'da ticaretteki aktif nüfus haddi %22, bunun milli gelirdeki payı %56'dır⁴³. Üretim açısından katkısı büyük olmadığından dolayı ticaret kesiminin ekonomide bu kadar büyük orana sahip olması iktisadi kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir.

⁴¹ Manisalı, a.g.e., s.25

⁴² İlkin, a.g.e., s.30

⁴³ Ülken, a.g.e., s.311

1.3.2.4. İkili (Dualist) Yapı

Az gelişmiş ülke ekonomilerine özgü sorunlardan biri de ikili yapı sorunu olmaktadır. İkili yapı bir ülke ekonomisinde birbirinden farklı gelişme düzeyinde bulunan iki kesimin varolması anlamına gelmektedir. Bu kesimlerden biri geleneksel kesim, diğeri ise modern kesimdir. Tanım olarak, dualizm, birbirinden çok farklı, aralarındaki etkileşimin (interaction) çok zayıf olduğu, modern ve geleneksel geçimlik kesimlerin bir arada, bütünleşememe koşulu altında buldukları bir bütünü ifade etmek üzere kullanılmaktadır⁴⁴. Birbirinden kopuk olan bu iki kesimin varlığının en önemli nedeni piyasa ekonomisinin etkinliği ile ilgili olmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, az gelişmiş ülkeler genellikle tarımsal yapıda ve az miktarda sanayiye sahip ülkeler olarak bilinmektedir. Ülkeler arasında farklılıkların olması yanında, genellikle nüfusun büyük bir kısmı eski yöntemlere bağlı olarak üretim yapmaktadır. Bunun yanısıra genellikle yabancı ve yerli kapitalistlerin birleşmesiyle ortaya modern yöntemlerle üretim yapan bir kesim çıkmaktadır. Bu durum ikili yapının ortaya çıkmasının ilkin belirtileri olmaktadır.

Piyasa ekonomisinin etkinliğine gelince, bilindiği gibi serbest piyasa ekonomisinde üretimin geneli piyasada pazarlanmak üzere yapılmaktadır. Oysa az gelişmiş ülkelerde piyasa ekonomisinde bulunan aksaklıklar, mübadele mekanizmasının gelişmemesi, ulaştırma imkanlarının sınırlı olması nedeniyle özellikle tarımsal üretimin çoğu piyasa sürülmeden yine bu kesim içinde tüketilmekte, piyasanın tümünü kapsayamamaktadır. Bu geleneksel kesimin en belirgin özelliği olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca, geleneksel kesimde tarımsal yapıya özgü aksaklıkların hemen hepsi bulunmaktadır. En önemli sorunlar üretimin ilkel metotlarla yapılması, gerektiğinden fazla işgücünün kullanılması, dolayısıyla gizli işsizliğin büyük oranlarda olmasıyla ilgilidir. Böyle olunca bu kesimdeki verimlilik oranı da düşük düzeylerde kalmaktadır. Genel olarak ele alındığında geleneksel kesim ekonominin geri kalan kısmından ilişkisini koparmış kesim olarak görülmektedir⁴⁵.

Modern kesim ise tüm birimleri itibarile en son yenilikleri uygulamaya koyan kesim olarak değerlendirilmektedir. Bu kesimde üretimde en yeni teknoloji kullanılmakta, kaliteli ürünler üretilmekte, yüksek verimlilik elde edilmektedir. Burada gerekli iş gücü her ne kadar geleneksel kesimden sağlansa da, bunlar belirli teknik eğitimden geçirildikten

⁴⁴ Selçuk Cingi, *İktisadi Büyüme Kalkınma ve Planlama Kavramlarına Bir Bakış*, **Kalkınma İktisadı** (Makaleler) İçinde, İstanbul, 1995, s.39

⁴⁵ Albertini, a.g.e., s.41

sonra üretim safhasına çıkarılmaktadır. Zaman-zaman bazı teknik ve yönetim personel de yurtdışından temin edilebilmektedir. Bu daha çok sermayesinde yabancı ortaklığı bulunan veya tamamen yabancı sermayeyle kurulan müesseseler için geçerli olmaktadır. Modern kesimde üretimle tüketim piyasaları arasındaki mübadele kullanılan dağıtım sisteminin başarılı oluşturulması, organizasyonların verimliliği sayesinde üst düzeyde bulunmaktadır. Hatta bu kesim mübadeleyi ülke içi piyasalarla sınırlamamış, yer-yer uluslararası alana da çıka bilmektedir.

Her ne kadar ülkede varolan modern kesim görünürde olumlu bir tablo meydana getirse de, bu konuda olumsuzluklar da buunmaktadır. Öncelikle, azgelişmiş ülkelerde sermaye malları üretiminin yetersiz olmasına karşın, sözkonusu kesimin üretimde genel itibarile en yeni teknoloji kullanması dolayısıyla bu mallar yurtdışından ithal edilmektedir. Bu da döviz sorunu bulunan azgelişmiş ülkelerin sözkonusu ithal bağımlılığından dolayı az miktardaki kaynaklarının da yurtdışına akması anlamına gelmektedir. Ayrıca bu kesimde bulunan çoğu uluslararası şirketlerin karar merkezlerinin yurtdışında olması, azgelişmiş ülkenin kalkınma politikasıyla bu şirketlerin stratejileri arasındaki çelişki, sözkonusu kesimin sadece ekonomide değil, insanların hayat biçimleri, zevkleri, yaşam düzeylerinde de bir ikili yapıyı meydana getirdiyi yapılan eleştiriler arasında yer almaktadır. Bazı yazarlar, azgelişmiş ülkelerde sömürge siyaseti sonucu ortaya çıkan modern kesimin, genellikle maden veya hammadde üretiminde bulunduğunu ve bu ürünlerin ihrac edilmesiyle uğraştığını belirtmektedirler.

Sonuç olarak, azgelişmiş ülkelerde ikili yapı kaçınılmaz bir gerçek olarak görülmektedir. Çünkü bu ülkeler genel görünümleri itibarile geleneksel yapıya sahip bulunmaktadırlar. Sözkonusu ülkeler iktisadi kalkınma politikalarına göre modern bir yapıya kavuşmak istemektedirler. Fakat bu hamle bir anda yapılamamaktadır. Sözkonusu ülkelerde mevcut sermaye birikimi sorunu bu işi yabancı ortaklıklar veya uluslararası şirketlere havale etme zorunluluğunu doğurmaktadır. Bu şirketlerin şirket stratejisi ülkenin tüm alanlarına bir anda sermaye yatırıp ülkeyi toptan kalkındırma hedefinden daha çok gelirli alanlara sermaye yatırma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu da sözkonusu alanların ‘modern kesim’ olarak nitelendirilen kesimi meydana getirmesine karşın, diğer alanların daha bir müddet ‘geleneksel kesim’inde kalması sonucunu doğurmaktadır.

1.3.2.5. Siyasal Yapı

Az gelişmiş ülkelerin siyasal yapıları gelişmiş ülkelerle karşılaştırmada çok büyük farklılıklar göstermektedir. Gelişmiş ülkeler ‘sosyal refah devleti’ anlayışı içerisinde zamanla fertlerin sosyal, ekonomik, hukuki v.d. ihtiyaçlarını karşılayarak fertlere verdiği önemi ön plana çıkarmıştır. Son dönemlerdeki insan hakları yönündeki gelişmeler bu yaklaşımın sonucu niteliğindedir. Aynı yönden az gelişmiş ülkelere bakıldığında tamamen ayrı bir tabloyla karşı-karşıya kalınmaktadır. Bu ülkelerin siyasal sistemlerinin en aksak yönlerinden biri toplumda ferdi hakların geri planda tutulması olarak değerlendirilmektedir. Son dönemlerde uluslararası baskılarla bir takım normlara, bildirgelere imzalar atılsa da sözkonusu ülkelerde bu konuda ciddi anlamda bir değişiklik gözlemlenmemektedir.

Bilindiği gibi, az gelişmiş ülkeler çoğunluk itibarıyla sömürge durumundan kurtulmuş devletlerdir. Yıllarca ezilen, hakları çiğnenen ve baskıcı siyasal rejimle karşı-karşıya kalan bu ülkelerde bağımsızlıktan sonra yeni döneme uyum sağlama yönünden çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Kendilerine has devlet geleneklerinin olmayışı bu devletleri sömürgesinde buldukları devletlerin siyasal sistemlerini kendilerine model olarak alma durumunda bırakmıştır. Fakat bu sistemler sözkonusu ülkelerin sorunlarını çözmede yeterli olmamıştır. Çünkü bu siyasal sistemler uzun zaman süreçlerinin ürünü olmakla, bu yönde mevcut altyapı üzerine bina edilmiş sistemlerdir. Oysa az gelişmiş ülkelerde mevcut koşullar bu sistemlerin model olarak alınıp aynıyle uygulanmasının doğru olmayacağını ortaya koymaktadır.

İlkin batılı demokratik mekanizmalar da genellikle bu ülkelerde başarılı olamamıştır. Bu siyasal kurumlar şekil değiştirerek başka biçimlere dönüşmüştür. Örneğin A.B.D.’yi taklit ederek başkanlık rejimini kurmağa yönelen Güney Amerika ve diğer bazı ülkelerde başkanlık rejimi başkalaşarak bir tür diktatörlüğe dönüşmüştür.

Değişik yapıları batı toplumlarının siyasal sorunlarını çözmek için şekillenmiş ve oluşmuş siyasal yapıların ve mekanizmaların az gelişmişlik olgusunu çözümlenmede ne derecede başarılı olacağı henüz açıklığa kavuşmamıştır. Az gelişmiş ülkelerde sosyal ve ekonomik yapının ortaya çıkardığı sorunların çözümünün siyasal mekanizmalarda yapılacak değişikliklerle sağlanabileceği inancı hala yaygın bulunmaktadır. Bu ise sosyal ve ekonomik dengesizliği siyasal alana yansıtmaktadır. Bu yüzden bu ülkeler değişik siyasal mekanizmaları bir-birinin ardından denemektedirler. Demokratik meşruluk anlayışı henüz tam yerleşmemiş olduğundan siyasal kadrolar demokratik usuller dışı göreve

gelebilmekte, yönetimi ellerinde tutabilmektedirler. Politik kurumların tam anlamıyla gelişmemiş olması ve hukuk prensiplerinin çoğu kez politik oyunlarla değiştirilmesi, bu ülkelerde uygulanan demokratik rejimlerin Tibor Mende'nin dediği gibi 'portatif demokrasi' adını almasına yol açmaktadır⁴⁶.

Bundan dolayı bu ülkelerde öncelikli sorun hangi siyasal sistemin model alınacağı sorunu değildir. İlk olarak önemli olan sosyal, ekonomik, hukuki v.d. sorunların saptanması ve bu sorunların tercih edilecek siyasal sistemin gereklerine uygun olarak çözülmesinin gerekliliği olmaktadır. Günümüz dünyasının genelinde tercih edilen demokratik anlayışın değişik ülkelerdeki sorunları çözmede tam başarılı olamaması bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Konuyla ilgili gelişmiş ülkelerle azgelişmişler arasındaki ilişkiyi 'yeni sömürgecilik' olarak nitelendiren görüş olaya ayrı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre azgelişmiş ülke yönetimleri zaten sömürgecilerin 'işbirlikçi yönetici azınlıkları' olmaktadır. Sözkonusu yöneticilerin 'ulusallık', 'ulusal kimlik', 'tarihsel öz geçmiş' v.d.'ne yapılan aşırı vurguya rağmen, 'kendi' ülkelerinde emperyalizmin uzantısı olmakla, işlevleri doğrudan sömürgecilik döneminin sömürgeci yöneticilerinkinden farksız olduğu belirtilmektedir⁴⁷. Böyle bir yorumun yapılmasına neden geçen bunca yıla rağmen azgelişmiş ülkelerdeki durmun değişmemiş ve hatta bazı ülkelerde daha da kötüye gitmesi olmuştur. Konuyla ilgili Küba devlet başkanı Fidel Castro'nun fikirleri kaydadeğerdir. O, 1986'da Zimbabwe'deki Bağlantısızlar Konferansı'nda "yeni sömürge olarak ödediğimiz bedel, sömürge olduğumuz dönemdekinden çok daha yüksek"⁴⁸ değerlendirmesinde bulunmuştur.

1.3.2.6. Kentleşme Olgusu

Daha önce azgelişmiş ülkeler nüfus itibariyle ele alındığında bu ülkelerin yoğun nüfus ve yüksek nüfus artış oranıyla karşı-karşıya bulunduğu belirtilmişti. Bu realitenin yanısıra gelişmiş ülkelerde nüfusun yaklaşık %80'e yakını kentlerde yaşarken, azgelişmişlerde bu oran %50-60'ı geçmemektedir. Bunun en önemli nedeni yine bu ülkelerin yapısal durumuyla ilgili olmaktadır.

⁴⁶ İlkın, a.g.e., s.45

⁴⁷ Başkaya, a.g.e., s.15

⁴⁸ Fidel Castro, *Peace and Economic Development, Speech at Summit of Non-Aligned Countries in Harare, The Black Scholar* March-April, Zimbabwe, 1987, p.19

Bilindiği gibi gelişmiş ülkeler sanayileşmiş ülkeler olarak değerlendirilmektedir. Dünya genelinde yerleşme bakımından sanayi kırsal yörelerden daha çok kentlerde yoğunlaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerin sanayi oranının toplam ürün içerisindeki baskın yeri nüfusun çoğunun da yine sanayi sektöründe çalışması sonucunu doğurmuştur. Bu da doğal olarak nüfusun büyük oranının kentlerde yerleşmesine getirib çıkarmıştır.

Az gelişmiş ülkeler ise genel itibariyle tarımsal yapıya sahip ülkeler olmaktadır. Bu ülkelerde üretiminin çoğu tarım sektöründen elde edilmektedir. Bu da doğal olarak nüfusun daha çok kırsal kesimde yoğunlaşması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte az gelişmiş ülkeler kendi aralarında da kentleşme bakımından çok farklılıklar göstermektedirler. Bazı az gelişmiş ülkelerde kentlerde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki oranı %20'lerde iken, bazılarında bu oran %60'larda olabilmektedir. Bu durum sözkonusu ülkelerin kendi aralarındaki gelişme düzeyiyle ilgili olmaktadır. Bu konuda bazı ülkeler tarımsal yapıdan hiç kopmamakla nüfusun daha fazla kısmını bu alanda istihdam ederken, diğer kısım ülkelerde zamanla ilkin sanayileşme adımları atılmaktadır. Bu süreç de kentsel nüfusun zamanla arttığı anlamına gelmektedir.

Bazı görüşlere göre, ülkelerdeki kentleşme olgusu sanayileşmenin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. İnceleme sonuçlarına göre büyük kentlerin doğuşu Avrupa'nın sanayileşmesiyle aynı döneme rastlamaktadır. Nüfusun kentsel yerleşim durumuna göre bazen ülkelerin gelişmiş veya gelişmemiş bir ekonomik yapıda olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir⁴⁹. Fakat bu yaklaşım belirli ölçüde doğru olmakla birlikte her zaman ve her durum için geçerli bir görüş değildir. Genel olarak bir ülkenin kentleşme oranının artmasıyla o ülkenin gelişme düzeyinde aynı oranda bir artışın sağlanacağı beklentisi zaman zaman yanlış değerlendirmelere getirib çıkara bilir.

Ülkenin nüfus dağılımında kent nüfusunun artış göstermesi her ne kadar sanayileşmeyle ilintili olsa da bu durum başka nedenlerden dolayı da gerçekleşebilir. Özellikle az gelişmiş ülkeler yönüyle kırsal kesimdeki yaşam düzeyi ve çalışma şartlarının ilkel görünümde olduğu bilinmektedir. Bu mahrumiyetlerin yanısıra, sözkonusu kesimin şehir hayatına yönelik her zaman geçerli olan genel bir özlemi mevcuttur. Bu özlem sözkonusu nüfusun zamanla kentlere yönelmesi sonucuna götürebilir. Buradaki kırsal kesimden şehre doğru olan göç ülkenin sanayileşme durumundan, diğer ifadeyle gelişme düzeyindeki yükselmeden değil, kırsal kesimdeki aşırı zorluklardan kaynaklanmaktadır.

⁴⁹ İlkin, a.g.e., s.47

Bu durum kendini değişik açılardan göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde kentsel nüfusun yoğun olmasıyla beraber bu nüfusun ihtiyaçları nisbetinde konut, eğitim, sağlık v.d. alt yapı problemleri genel anlamda çözüm bulmuştur. Oysa azgelişmiş ülkelerde zaman içindeki kente doğru göç her ne kadar şehir nüfusunun oranını arttırmışsa da bu durum gelişme düzeyinde o nisbettteki bir artışın sonucu olmamıştır. Bundan dolayıdır ki, günümüz azgelişmiş ülkelerin bir çoğunda şehir nüfusu ikili görünümde olmaktadır. Bunların bir kısmının kentsel hayatı ilkin sanayinin, gelişmenin etkisiyle şekillenmiş, belirli ölçüde altyapı sorunları çözülmüş kesimdir. Diğer kısmı ise bir anlamda ilkel görünümdeki tarımsal hayat tarzından kaçmış, şehirde konut sorununu ‘gecekondu’yla çözmüş, hertürlü sağlıkla ilgili güvencelerden yoksun, eğitimsiz kesim olmaktadır. Bu yönüyle toplumdan bir kopmuşluk ortaya çıkmıştır. Bu kesim genel itibarile kırsal hayat tarzını hemen hemen aynıyla şehre taşımış, adı ‘şehirli’ nüfus olmuştur.

Bu söylenenlerin ışığında kanımızca ülkelerin kentleşme olgusu ele alınırken salt kentleşme oranındaki artışa göre değerlendirme yapılması eksik bir yaklaşım ortaya çıkarmaktadır. Sağlıklı değerlendirme için öncelikle kentleşme oranındaki artışın sanayileşmeden, diğer ifadeyle gelişmeden mi, yoksa kırsal kesimin zorluklarından kaçıp sığınılacak bir yer olarak görüldüğünden mi arttığıının üzerinde durulması gerekmektedir. Sağlıklı bir yerleşim için de sanayideki artıştan veya diğer etkenlerden dolayı artacak şehir nüfusunun doğurabileceği sorunların önceden belirlenip çözülmesi gerekmektedir.

1.4. Azgelişmişliğin Nedenleri

Yukarıda sıralanan özellikler azgelişmiş ülkelerin genel yapılarını görmede yardımcı olabilir. Fakat bu konunun tam olarak algılanabilmesini sağlayamamaktadır. Çünkü sözkonusu özellikler azgelişmiş ülkelerin azgelişmişliklerinin sonuçları niteliğindedir. Azgelişmişlik olgusunun tam olarak algılanması için ise bu ülkelerin azgelişmişliklerinin nedenlerini bilmek gerekmektedir. Yani azgelişmiş ülkeler neden fakirdirler? Bu ekonomiler neden azgelişmiş ekonomiler olarak kalmıştır? Bu ülkelerin kalkınma süreçlerinde karşılarına çıkan engeller nelerdir?

Bu sorulara tarih boyunca verilen yanıtlar farklı olmuştur. Bazı ekonomilerin azgelişmiş ekonomi olarak kalmalarının nedenleri çoğu defa tarihsel bir perspektif içinde ve ekonomik unsurlar yanında sosyal, kültürel, psikolojik, coğrafi, dini, politik ve antropolojik unsurlara da yer verilerek incelenmektedir. Çok genel olarak ele alınacak olursa bu fikirler iki alt başlık altında toplanabilir.

Birinci grup tezler ekseri bir ülkenin geriliğini ya o toplumun kültürel geriliğiyle, ya da yetersizliğiyle açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, ancak beyaz, Anglosakson ve Protestanlar kalkınmaya, uygarlığı geliştirmeye yakındırlar. Dünyanın geri kalan bölgelerindeki halklarsa, örneğin Müslümanlar veya Hindular, dinlerinden, genel olarak da kültürlerinden kaynaklanan nedenlerden ötürü kalkınmaya yakın değildir. Bu tezler sömürgeciliği meşrulaştıran, geleneksel Avrupa merkezli ve ırkçı yaklaşımın az gelişmişlik sorununa uygulanmasından başka bir şey değildir. İkinci grup tezler de bu ülkelerin geriliğini tarihsel gelişme sürecinde geride kalmış olmakla açıklamaktadır. Bu görüşe göre az gelişmişlik, sadece kalkınma sürecinde geç kalmış olmayı ifade etmektedir⁵⁰. Oysa ister birinci grup, isterse de ikinci grup tezler az gelişmişliğin nedenlerini tam olarak açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Aşağıda sadece ekonomik unsurlara dayanılarak az gelişmişliğin nedenleri incelenmektedir.

1.4.1. Fakirliğin Kapalı Çemberleri

Günümüzde az gelişmiş ekonomilerin neden gelişemedikleri ile ilgili yaygın bir teori “Fakirliğin Kısır Çemberi” diye bilinen teoridir. Kalkınma iktisadının öncülerinden Ragnar Nurkse, ilk defa 1952 mayısında American Economic Review’da yayımlanan ünlü makalesinde: “Bir ülke fakir olduğu için fakirdir. Bu önerme basit ve önemsiz görünse de geri kalmış ülkelerde sermaye birikimi sorununun gerek arz, gerekse talep yönünü etkileyen kısır döngüleri ifade edebilmektedir” diyor. Bu teoriyi savunanlara göre fakirlik, başlıca üç kısır çember yaratmaktadır. Söz konusu çemberler aşağıdaki ayırmda ele alınmaktadır.

1.4.1.1. Tasarruf -Yatırım Çemberi

Bilindiği üzere iktisadi kalkınma ile bir ülkenin yatırım düzeyi doğru orantılı olmaktadır. Yani yatırımlar arttıkça ülke kalkınma yönünde yol alabilir. Bir ekonominin yatırım oranını belirleyen en önemli etken ise sözkonusu ülkedeki tasarruf düzeyidir. Dolayısıyla tasarruflar arttıkça yatırım artmakta, bu da kalkınmaya uygun zemin meydana getirmektedir.

Gelişmenin net yatırımla belirlendiği fikri iktisadi düşünce tarihinde de görülmekte ve A. Smith’den Harrod’a kadar kalkınmada sermayenin gerçekten çok önemli bir rol oynadığı fikri önem kazanmaktadır. Adam Smith’e göre “milletin sanayii ancak

⁵⁰ Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s.49

sermayesinin artış oranında gelişebilir. John Stuart Mill de sözkonusu olaya şu şekilde yaklaşmaktadır: “Kanunların ve hükümetin, sermaye yaratmadan, sanayii yaratabileceğine uzun zaman inanmakta ısrar edildi. Bu büyük bir hatadır. Zira, sanayi sermaye ile sınırlıdır”⁵¹. Oysa azgelişmiş ülkelerde gelir seviyyesinin düşük olması tasarrufun az olmasına, tasarrufun azlığı da yatırımın az olmasına neden olmaktadır. Az yatırım ise gelir artışının, dolayısıyla gelişmenin düşük olması anlamına gelmektedir.

Azgelişmiş ekonomilerin milli gelirden tasarrufa ayırdıkları oranın düşük olduğu bilinmektedir. Genellikle ortalama olarak %5-%7’yi geçmeyen bu oranla kalkınma hamlesine yeterli sermaye birikimini sağlanmasının kolay olmayacağı görülmektedir. Sermaye oluşumunun zayıf bir tempo göstermesi ve sermaye verimliliğinin yetersizliği az gelişmiş ülkeleri fakirlik çemberine sokmaktadır. Buna göre kalkınmanın olmazsa olmazı olan sermayenin azlığı noktasından başlanan çember sonuçta yine aynı noktada son bulmaktadır. Bu da Nurkse’nin ünlü ‘fakirler fakir oldukları için fakirdirler’ fikrinin dayanak noktasıdır.

1.4.1.2. Talep – Yatırım Çemberi

Azgelişmiş ülkelerde iktisadi kalkınmayı engelleyen diğer bir kapalı çember talep - yatırım ilişkisine dayanmaktadır. Bu ülkelerde gelir seviyesinin düşük olması tasarrufun kısıtlı olmasının yansıması, toplam talebin de sınırlı olmasına neden olmaktadır. Düşük gelir seviyesi demek, toplam talebin sadece miktar olarak değil çeşit olarak da sınırlı olması anlamına gelmektedir. Buradan kaçınılmaz olarak şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Genel sosyoekonomik ortam girişimcileri harekete geçirici, özendirici olmamaktadır. Nurkse bu konuda: “Asıl neden, düşük reel gelir seviyyelerinde talebin kaçınılmaz olarak inelastik olmasıyla ilgilidir. Satınalma gücü yetersizliği nedeniyle her hangi bir endüstriye yatırım yapma arzusu engellenmektedir” düşüncesini savunmaktadır⁵².

Toplam talebin hem miktar, hem de çeşit olarak sınırlı olması doğal olarak yatırımları olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü böyle bir ekonomide müteşebbisleri yatırıma yöneltecek, teşvik edecek herhangi bir etken bulunmamaktadır. Böylece çemberi oluşturacak olursak, azgelişmiş ülkelerde düşük gelir toplam talebi sınırlamakta, yetersiz talep yatırım miktarını olumsuz etkilemekte ve bu da sözkonusu ülkelerde gelir artışını, diğer bir ifadeyle iktisadi kalkınmayı engellemektedir.

⁵¹ Ülken, a.g.e., s.322

⁵² Başkaya, a.g.e., s.51

Öte yandan, az gelişmiş ülkelerde gelir seviyesinin düşük olmasının yanında, gelir dağılımındaki adaletsizlikler de toplam talebi olumsuz etkilemektedir. Çünkü üretilen gelirin büyük bir kısmı nüfusun az bir kısmı arasında paylanmaktadır. Nüfusun bu ‘zengin’ kısmı ‘hakim ekonomilerin’ etkisi altında kalmakta, sözkonusu ülkelerin yaşam biçimleri özellikle benimsenmektedir. Zengin sınıfların gösteriş tüketimleri (demonstration effect) artarak yüksek bir tüketim eğilimine varmaktadır. Fakat sözkonusu tüketim artışı toplam talebi, dolayısıyla yatırımları özendirici nitelikte olmamaktadır. Çünkü nüfusun bu kısmı genellikle ülke içinde üretilmeyen, ithal edilen lüks ürünler tüketmektedir. Böylece bu kesimce yapılan aşırı tüketimin toplam talebi uyarmada bir etkisi olmamakta, aksine hem tasarrufları azaltıcı bir etki göstermekte, hem de ülke içinde zaruri olan kaynakların dışarıya akmasına neden olmaktadır.

1.4.1.3. Gelir – Verimlilik Çemberi

Az gelişmiş ülkelerde kalkınmaya engel oluşturan çemberlerden biri de gelir-prodükivite ilişkisine dayanılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bilindiği üzere, bu ülkelerde ücret oranları çok düşük olup genellikle asgari fizyolojik ihtiyaçların karşılanması düzeyinde gerçekleşmektedir. Gelir-verimlilik çemberi savunucularına göre, gelir seviyesi bu düzeyde olan ekonomilerde fertler gerektiği gibi beslenememektedirler. İyi ve yeterli beslenemeyen bir toplumun verimlilik düzeyi de düşük olmaktadır. Bu da üretimin istenilen seviyede artırılmasına bir başka engel oluşturmaktadır. Üretim düzeyinde gerekli artımı temin edememe doğal olarak az gelişmişliğe neden olmaktadır.

Genel olarak, az gelişmişliğin nedenlerini açıklamada ‘kapalı çember’ler yaklaşımı doğrularıyla beraber aynı zamanda çeşitli yönleri itibariyle eleştirilmektedir. Bir kere teori başlangıçta hem gelir seviyesi düşük ve hem de kapital stoku yetersiz olan bazı ekonomilerin bu gün gelişmiş ekonomi olma durumuna nasıl dönüştüğünü açıklamakta yeterli olmamaktadır. Diğer yandan sözkonusu yaklaşım, kalkınmayı basit bir ‘tasarruf-yatırım-gelir artışı’ mekanizmasından ibaret saymakla; sosyal, kültürel, psikolojik ve politik bir çok etkenin gözardı edilmesine neden olmakta ve gerçek dünya şartlarına uymamaktadır⁵³.

Öte yandan sözkonusu fakirlik kısır döngüsü az gelişmiş ekonomilerin 1950’lerdeki durumuna ışık tutar nitelikte ise de, bu gün, özellikle gelişme yolundaki ekonomiler açısından yeterli bir açıklama getirmemesi yönünden de eleştirilmektedir. Örneğin

⁵³ W.Elkan, **An Introduction to Development Economics**, Penguin Books, 1973, s.29

tasarrufun gayri safi milli hasılaya oranının %7-8 değil, %15-i bulduğu, hatta geçtiği ülkelerdeki gelişme derecesi de gelişmiş ekonomiler ile gelişme yolundaki ekonomiler arasındaki farkı azaltmamaktadır. Çünkü bugünkü sorun azgelişmiş ekonomilerde ‘sanayileşme modeli’ ya da stratejisi üzerinde toplanmaktadır⁵⁴.

Günümüz açısından değerlendirildiğinde yeterli yatırılabılır kaynağa sahip olmakla beraber yine kalkınmışlık düzeyini yakalayamayan ülkelerin sorunu bu yaklaşımın çerçevelediği ve dar bir kalıba sokduğu kısır döngünün sınırlarının dışında kalmış gibi görülmektedir. Bu açıdan ele alındığında, yeterli kaynağın varolması her zaman iktisadi kalkınmayla sonuçlanmaktadır düşüncesinin geçerliliği tartışılmaktadır. Örneğin, petrol ihracatçısı ülkeler olarak bilinen ülkelerin bir çoğu yeterli kaynağa, sermayeye sahip oldukları halde gelişmiş ülke düzeyine çıkamamışlardır. Bu tür bir kaynağın varlığının neden ekonomik kalkınmayla sonuçlanmaması gibi soruları çözümede kısır döngü yaklaşımının yetersiz kaldığı görülmektedir.

1.4.2. Çemberi Kıracak Umutlar

Yukarıda ele alınan gelir-tasarruf-yatırım-verimlilik ilişkisine dayalı kapalı çemberler bir ülkenin azgelişmişliğini başta düşük gelir seviyesindeki devamlılığa bağlamaktadır. Yani ülkenin gelir düzeyi arttırılmadan tasarruflar arttırılamaz, tasarruflar arttırılmadan da yatırımlar arttırılamaz, yatırımlar arttırılmadan da ülke azgelişmişlikten kurtulamaz. Dolayısıyla ülkenin gelişimi için bu kısır döngüyü bir yerinden kırmak gerekmektedir. Peki nasıl?

Tasarrufu gelirin, geliri de yatırımın bir fonksiyonu olarak ele alma varsayımı doğru sayılırsa; yabancı sermaye, dış borçlanma ve dış yardımlar fakirliğin kısır çemberini kırmak için gerekli olmaktadır. Çünkü bu üç çeşit dış kaynak; tasarruf ve talep yetersizliğini ortadan kaldırarak; ekonomide yatırım ve gelir artışına imkan yaratacaktır⁵⁵. Peki bu kaynak nasıl temin edilecektir?

Dünya ekonomisinde kurulu hiyerarşi gereği bu aşamada gelişmiş ülkeler direk değil, kurulmasında ve faaliyetinin yürütülmesinde önemli sözsahibi oldukları Dünya Bankası, İMF ve diğer uluslararası finans kurumlarının devreye girmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında azgelişmiş ülkeleri içine düştikleri yoksulluk kuyusundan çıkaracak olan yine Batı’nın zengin ülkeleri mi olacaktır sorusu gündeme gelmektedir. Başlangıçtaki ‘uygarlaştırma’ misyonunun bu sefer ‘yardım misyonuna dönüştüğü görülmektedir. Oysa

⁵⁴ Manisalı, a.g.e., s.12

⁵⁵ Savaş, a.g.e., s.282

gerçekten az gelişmiş ülkeler ileri sürüldüğü gibi yatırım yapacak kaynaklardan yoksun mudurlar? Yoksa kaynaklar üretimi ve geliri artırıcı yatırımlar yerine verimsiz amaçlar için israf mı edilmektedir⁵⁶?

Ayrıca yabancı sermaye stratejik amacı olan kardan az gelişmiş ülkeler lehine vaz mı geçecektir? Kendi iç kaynaklarından verimli şekilde faydalanamayan az gelişmiş ülkelerde kaynak dışarıdan gelince verimlilik artacak mıdır? Kısırlı döngülerden biri olan yetersiz talep, sermaye transferi gerçekleştirilince hemen uyarılmış mı olacaktır? Tüm bu soruların yanıtı tabii ki, az gelişmişlikten kurtulmanın reçetesini basit şekilde yabancı sermaye, dış borçlanma ve dış yardımlarda arayanlarca verilememektedir. Çünkü bir az gelişmiş ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlardan kurtulması ve ekonomik kalkınmayı başarabilmesi için dayanacağı temel umutun daha çok kendi iç çabasına dayanması gerekliliği önem kazanmaktadır. Kalkınmak için yeterli çaba göstermeyen bir ülkenin bu yolda önemli bir başarı sağlayacağı zor gözükmektedir.

Buradan bir ülkenin gelişmesinde dış kaynakların hiç bir rolünün olmadığı sonucu çıkarılmaması gerekmektedir. Tabii ki, az gelişmiş ülkelerin asırlardır süregelen problemlerinin çözümü dış dünyayla ilişkiye girmeden, kendini dışa kapatarak gerçekleşmesi kolay olmayacaktır. Bunun en son örneği Sovyetler Birliğinin dağılmasında kendini göstermiştir.

Burada tartışılan konu az gelişmiş ülkelerin kalkınması için ortaya atılan kalkınma umutlarının temelde sağlam zemine oturtulmaması sorunu olmaktadır. Bu ya problemin gerçek niteliğinin bilinmemesinden kaynaklanmakta, ya da bilinçli olarak sunulan çözüm önerileri bir çok ülke deneylerinde de görüldüğü üzere sorunu daha da içinden çıkılmaz bir duruma sokmak amacı gütmektedir. Örneğin, sözkonusu çözüm önerilerinden biri olarak sunulan 'ithal ikamesi' aslında az gelişmiş ülkenin dışa bağımlılığını veya zaten az miktarda olan kaynaklarının dışa akmasının önünü almamaktadır. Burada kaynak akımı sadece şekil değiştirmekte, bu defa fabrika, teçhizat, ara malı, teknik bilgi bağımlılığına dönüşmektedir.

Az gelişmiş ülkelere sunulan umutların gelişmiş ülkelerin dünyanın geri kalan bölgelerinde etkinlik sağlamasını kolaylaştırıcı etki yaptığı düşüncesi bu gün bazı ekonomistler arasında tartışma konusu olmuştur. Sözkonusu soruna eleştirel açıdan yaklaşan görüşe göre, az gelişmiş ülkelere başlangıçta hibe yardımlar yapılmakta, bu yardımlar Amerikan ürün fazlasının yoksul ülkelere ihracına olanak tanımaktadır. Buna ek

⁵⁶ Başkaya, a.g.e., s.52

olarak yoksul ülkelerin yönetici takımı yardımlar yoluyla soysuzlaştırılıp dejenere edilmekte ve bu yöneticiler giderek ABD'nin ve bir bütün olarak emperyalist Batı'nın çıkarlarının bekçisi durumuna gelmektedir. Bir kere Batı çıkarlarına uygun koşullar yaratılınca, artık Dünya Bankası, İMF, Uluslararası Kalkınma Bankaları 'hibe yardımlar'ın açtığı yolda ilerlemekte, kredi musluklarını açmaktadırlar. Sonuçta yabancı sermayenin (çokuluslu şirketlerin) hareketine uygun koşullar yaratılmaktadır⁵⁷.

1.4.3. Sömürgecilik

Bu günün azgelişmiş ülkelerinin büyük çoğunluğu yarım asır öncesine kadar yine bu günün gelişmiş ülkelerinin sömürgesi olmuştur. Avrupa'da sanayileşmenin hızlanması, sömürgeciliği teşvik eden sebepleri yaratmıştır. Bu sebeplerin başında Avrupa ülkelerinin hızla artan nüfusunun beslenmesi gelmektedir. Artan nüfusun beslenmesi için ya fazla nüfusun diğer ülkelere göç etmesi; ya ihracatın hızla arttırılması; ya da diğer ülkeler üzerinde hakimiyet kurularak sömürgeci politikanın gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Sömürgeciliğin gelişmesinde bu yolların her birinin değişik ölçülerde etkisi olmuştur.

Her ne kadar sömürgecilik, sömürülen ülkede yol, köprü ve haberleşme tesisleri gibi altyapı yatırımlarının gelişmesine ve devlet yönetiminin hem kurumsal, hem de hukuki yapısının modernleştirilmesine yol açmışsa da, bu tür gelişme ve değişimler yanında; azgelişmiş ekonomilerin devamlı şekilde sanayileşmemiş ve geri kalmış ekonomi halinde kalmalarına neden olmuştur⁵⁸. Sıralanan gelişmeler de zaten sömürüyü daha kolay şekilde gerçekleştirmenin birer aracı niteliğinde olmuştur. Çünkü azgelişmiş ülkelerin kaynaklarını daha etkin şekilde benimseme sözkonusu altyapı çalışmalarının, kaynakların taşınması ise yol, köprü gibi yapıların gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

İlk aşamada sömürgecilik azgelişmiş, daha doğrusu gelişmemiş ülkelerin kaynaklarına kayıtsız-şartsız elkoyma şeklinde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu ülkeler merkeze bağlı çevre ülkeler konumuna getirilerek sömürü devam ettirilmiştir. Çevre ülkelerin sahip olduğu doğal kaynakların dışarıya akması sayesinde sözkonusu ülkelerin ihracat sektörü gelişmiştir. Fakat bu gelişme çevrenin gelişmesine değil, sömürgeci konumundaki ülkeler lehine bir sonucun orataya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü sözkonusu gelişme birincil kaynaklarla sınırlı kalmış, üretim ilişkilerini geliştirmemiş, teknoloji ve eğitim düzeyinde kaydadeğer bir gelişmeye neden olmamıştır. Sonuçta

⁵⁷ Başkaya, a.g.e., s.55

⁵⁸ Savaş, a.g.e., s.283

sömürülen azgelişmiş ülkeler, sömürge olarak kaldıkları sürece, ihracat sektöründeki gelir artışı, yabancı sermayenin karı olarak gelişmiş ülkelere aktarılmıştır.

Günümüzde de bu sürecin daha farklı biçimde, fakat sonucu değiştirmeyecek nitelikte devam ettiği bir takım ekonomistler tarafından vurgulanmaktadır. Şöyle ki, bu gün de dünya ekonomisindeki işbölümü bu hakim sermayelerin denetimi altında yöneltilmektedir. Dünya işbölümünden en yüksek payı aldıkları için de sermayenin en fazla birikim yapması ve giderek en yüksek teknolojileri üretmesi olanağına sözkonusu hakim sermaye sahip olmaktadır. Yüksek ücretler ise bu hakimiyetin bir göstergesi olmuştur. Çünkü yüksek ücretler bir yandan yüksek gelirleri, bir yandan da ileri teknoloji kullanma gereğini simgelemektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı bu ülkelere ve bu ülkelerin sermayelerine hakim veya hegemonik denmektedir⁵⁹. Buna göre de, günümüzde gelişmiş ülkeler yüksek gelirler, geniş pazar, ileri teknoloji ile karakterize olunduğları halde, azgelişmişler bunların tam tersi özellikleri ile tanımlanmaktadır.

Şimdilerde asıl amaç sermayenin (transnasyonal firmaların) hareketini zorlaştıran ‘engellerin ve sınırlamaların’ aşılması olarak belirlenmiştir. Dünya ekonomisindeki gelişmeler IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla çokuluslu şirketlerin ihtiyacını karşılayan politikaların kabullenebilirliğini kolaylaştırmıştır. Ortaya atılan kalkınma tezine göre azgelişmiş ülkelerin bu politikalar sayesinde kalkınıp, sömürgeci-emperyalist ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkını kapatmaları öngörülmüştür. Ne var ki, içine girilen yeni süreç, ileri sürüldüğü gibi sömürgeciliğin tasfiyesi değil, yeni sömürgeciliğin yerleşmesi, sömürünün ve azgelişmişliğin derinleşmesi olarak değerlendirilmektedir. Artık bu aşamadan sonra ‘insancıl’, ‘kalkınmacı’ bir retorikle BM örgütü ve çevresinde oluşturulan ‘uluslararası kuruluşlar’ aracılığıyla sömürgecilik yeni bir biçim altında sürdürülmeye başlanmıştır. Bu yeni durum, emperyalist ülkeler için sömürgeciliğin daha kolay ve ucuz, daha verimli bir biçimine kavuşmak anlamına gelmektedir⁶⁰.

Sonuç olarak tarihi gelişim süreci içerisinde sömürgecilik her bir dönemde mevcut olmuştur. Zaman-zaman bu durum açık ve kabarık bir şekilde ortaya çıkmış, bazen de değişik nedenlerden dolayı biçim değiştirerek yine varlığını devam ettirmiştir. Bu gün de sözkonusu sömürü ‘globalleşme’ gibi olumlu sonuçlara sebep olabilecek bir perde arkasında ‘sermayenin serbestliği’ tezi ile faaliyetini sürdürmektedir. Sonuç olarak niteliği ne olursa olsun bu günün azgelişmiş ülkelerinin azgelişmişliğinin temelinde ‘sömürgecilik’ politikası tarihen önemli bir rol üstlenmiş ve halen de bu görevi başarıyla sürdürmektedir.

⁵⁹ Keyder, a.g.e. s.47

⁶⁰ Başkaya, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, s.13

1.4.4. Dış Ticaretin Geriletici Etkisi

Klasik teoriye göre bir ülkenin kalkınmasında dış ticaretin çok önemli bir yeri bulunmaktadır. O kadar ki, bu yaklaşıma göre kalkınmanın dış ticaretle sağlanacağına inanılmaktadır. Örneğin, A.Marshall “ülkelerin ekonomik kalkınmalarını belirleyen faktörlerin dış ticareti incelemek sureti ile bulunacağını” ifade etmiştir. Klasik teoriye göre dış ticaret nedeniyle piyasalar genişlenmekte, uluslararası uzmanlaşma artmakta, makine kullanımı ve teknik icatlar hızla yayılmaktadır. Sonuçta, dış ticarete katılan her ülke ekonomik yönden gelişip kalkınmaktadır.

Buna rağmen dış ticaretin ekonomik kalkınmaya olan etkisinin her zaman olumlu olup olmayacağı konusunda büyük tartışmalar mevcuttur. Birçok iktisatçı XIX.yüzyılın ekonomik kalkınmasında dış ticaretin oynadığı önemli role bakarak dış ticareti “kalkınmanın motoru” olarak nitelendirmiş ve “dış ticaret yaparak kalkınma” teorisini geliştirmişlerdir. Buna karşılık, bir çok iktisatçı da geçen yüzyılın tecrübesine dayanarak XX.yüzyılın az gelişmiş ekonomilerine “dış ticaret yoluyla kalkınma” tavsiyesinde bulunulamıyacağını, zira bu ülkeler için dış ticaretin kalkındırıcı değil, fakirleştirici etkiler yarattığını öne sürmüşlerdir. Özet olarak, bu görüşü savunanlara göre, herhangi bir ülkenin sanayileşmesi ve kalkınması, diğer ülkelerin sanayileşme ve kalkınmalarını durdurmakta veya yavaşlatmaktadır⁶¹. Günümüz gelişmiş ülkelerinin kalkınmasında dış ticaret çok önemli bir rol üstlenmiştir. Fakat bu az gelişmiş ülkelerin de aynı yöntemleri kullanarak gelişeceği anlamına gelmemektedir.

Uluslararası ticaret, bir ülkenin ihracatı ekonomik büyümeyi körüklerse faydalı olmaktadır⁶². Bu kanı gelişmiş ülkelerin bugünkü gelişmişlik düzeyine gelmelerinde geçerli olmuştur. Çünkü bu ülkeler uluslararası ticarete ucuz ve kaliteli olan çok geniş ürün yelpazesiyile katılmaktadırlar. Bu avantajlı durum uluslararası ticarete kapılarını ardına kadar açan veya açmaya zorlanan az gelişmiş ülkelerin yarışa daha start noktasında bir adım geriden başlaması anlamına gelmektedir. Çünkü, az gelişmiş ülkelerin içinde buldukları ekonomik şartlardan dolayı bu ürünlerle rekabet etme şansı bulunmamaktadır. Bundan dolayı işlenmiş ürünler üzerine mevcut pazar payına gelişmiş ülkeler sahip olmaktadır. Dış ticareti özendirici politikalar bu anlamda az gelişmişlerin lehine olmamakta, zaten sınırlı olan kaynakların dışarıya akması daha da hızlanmaktadır.

Ayrıca, ihracatta sınırlı sayıda ve esasen taban ürünlere olan bağılıktan dolayı ülkenin kalkınması ve aynı zamanda bu kalkınmanın istikrarlı olması pek olası

⁶¹ Savaş, a.g.e., s.183; 286

⁶² Stiglitz, a.g.e., s.26

görülmemektedir. Çünkü dış ticaret oranında durum taban ürünler aleyhine giderek bozulmaktadır. Bunun yanısıra bu ürünlerin fiyatlarındaki aşırı istikrarsızlık, ekonomisi büyük ölçüde bu ürünlere bağlı az gelişmişlerin kalkınma yolunda istikrarlılık gösteremeyecekleri kanısını kuvvetlendirmektedir.

Piyasa durgunluğu dönemleri, bu ülkeler için, sert enflasyon dönemleri olarak değerlendirilmektedir. Çünkü, ihracat mallarının değeri düştüğünde, hükümetler, bunlar genişlediği dönemde girişilmiş kalkınma çabalarını sürdürmek üzere, bütçe açığına başvurmaktadırlar. Bundan önceki dönemde alınmış yatırım kararları, yeni ithalata yol açmakta, bunlara bütçe açığı tarafından yaratılan iç genişlemenin gerektirdiği tüketim malları ihracatı da eklenmektedir. Yüksek yatırım düzeyi, enflasyonu doğurmakta ve devam ettirmektedir. Demek ki, pazarın kararsızlığının ilk sonucu, kronik enflasyon ve uzun vadede çoğunluk alçak bir yatırım düzeyi olmaktadır⁶³.

Dış ticaretin geriletici etkisini savunanların diğer eleştiri noktası ithalatın yapısıyla ilgili olmaktadır. Şöyle ki, az gelişmiş ülkelerin sanayileşme politikaları sermaye mallarında ve teknolojiye dışa bağımlılığı sürekli bir hale getirmektedir. Çünkü sözkonusu az gelişmiş ülkenin sermaye malları üretimi varolmamakla beraber, ayrıca bu durum bu ülkelere sermaye malları transferi yapan gelişmiş ülkelere de pek istenmemektedir. Bu süreç doğal olarak ülkeyi devamlı bir şekilde dışa bağımlı ve teknoloji politikasından yoksun bir hale sokmaktadır. Bu ise, sözkonusu yaklaşım köklü değişikliğe uğramadığı sürece, az gelişmiş ülkelerin uzun dönemde de kalkınamayacakları anlamına gelmektedir.

Ünlü bilim adamı Joseph.E.Stiglitz'e göre dış ticarete az gelişmiş ülkeler aleyhine olan politikalar günümüzde de bu veya diğer şekilde devam etmektedir. Ona göre, Batı ülkeleri, fakir ülkeleri ticaret engellerini kaldırmaya zorlarken, kendi engellerini kaldırmayarak gelişmekte olan ülkelerin tarım ürünlerini ihracat etmelerini önlemekte ve bu ülkeleri çok ihtiyaç duydukları ihracat gelirinden yoksun bırakmaktadırlar. Yazara göre, Amerika Birleşik Devletleri başlıca suçlulardan biri olarak görülmektedir...Sorun yalnızca daha gelişmiş sanayileşmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkeleri, piyasalarını daha zengin ülkelerin mallarına açmaya zorlarken, kendi piyasalarını gelişmekte olan ülkelerin ürünlerine açmayı reddetmesi; daha gelişmiş sanayi ülkelerinin tarımı subvansiyonla etmeye devam ederek gelişmekte olan ülkelerin rekabet etmesini zorlaştırmaları ve bu arada gelişmekte olan ülkeleri sanayi ürünleri üzerindeki subvansiyonları kaldırmaya zorlamaları değildir. "Dış ticaret hadleri"ne bakıldığında, 1995'te yapılan son anlaşmanın net etkisi,

⁶³ Albertini, a.g.e., s.103

dünyanın en fakir ülkelerinden bazılarının ihracatları karşılığında aldıkları fiyatların, ithal ürünlere ödedikleri paraya oranla azalması görülmektedir. Sonuç dünyanın en fakir ülkelerinden bazılarının durumunun aslında kötüleşmesi olarak değerlendirilmektedir⁶⁴.

Tüm bu belirtilenlerin yanısıra, dış ticaretin geriletici etkisini savunanların görüşlerine eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. Bu eleştirilere göre, dış ticaretin geriletici etkisi geçerli sayılırsa, birçok ülkenin ekonomik kalkınmalarını nasıl sağladığını açıklamak mümkün olmayacaktır. Oysa, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinin hemen hepsi, dış ticaret yaparak kalkınmıştır. Eğer bu teori gerçeklere uysaydı bu gün dünya üzerinde sadece tek bir gelişmiş ülke bulunması gerekirdi⁶⁵.

Kanımızca, tarihsel süreç içinde az gelişmiş ülkelerin gelişmemesinde dış ticaretin geriletici etkisi mevcut olmuştur. Fakat bu az gelişmiş ülkelerin gelişmeleri için dış ticaret yapmamaları anlamına gelmemektedir. Sorun bugünkü anlamda eşitsiz uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı, uluslararası kurumlarca dayatılan pür liberal politikalar sonucunda sözkonusu az gelişmiş ülkelerin dış ticarete olumlu sonuç elde etmesinin zor olacağı noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu ülkeler için son yarım asırda gelişen, Asya'nın kalkınan ekonomilerinde yapıldığı gibi belirli ürünlerde yurtiçi üretimin dış dünyayla rekabet edebilir duruma gelinceye kadar dış ticarete bir ölçüde korumacı politikalar takip etmesi uygun olabilir. Ayrıca bu ülkelerin teknolojik bağımlılıktan kurtulması için teknoloji politikalarını oluşturmaları da çok önemli olmaktadır.

1.4.5. Nüfus Yoğunluğu

Nüfus artışının dünyayı bir felakete, açlığa götüreceği fikri Malthus'a kadar dayanmaktadır. Bu görüş taraftarlarınca eğer dünyadaki nüfus artışı bu hızla artmaya devam edecek olursa, sonunda dünya açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı düşüncesi savunulmaktadır. Bu görüşe göre üretim hiçbir zaman tüketim kadar yükselmemektedir⁶⁶. Sanayileşmiş ülkelerde nüfus artışına karşın teknolojik gelişmelerin yaşanması ve buna bağlı üretimdeki verimlilik artışı bu tezin geçerliliğini şüphe altına almaktadır. Bu defa sözkonusu yaklaşımın savunucuları tezlerinin az gelişmiş ülkeler için geçerli olduğunu ortaya atmışlardır.

Bu yeni teoriye göre az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarını engelleyen önemli etkenlerden biri nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızının yüksek olması olarak

⁶⁴ Stiglitz, a.g.e., s.29

⁶⁵ Savaş, a.g.e., s.286

⁶⁶ Albertini, a.g.e., s.21

belirtilmektedir. Hatta, bazı görüşlerce, nüfus özellikleri az gelişmişliğin sadece belirtisi değil, ana nedeni olarak değerlendirilmektedir. Böyle bir yaklaşım sorunu çok basitleştirmektedir.

Olaya üretim fonksiyonu açısından bakıldığında, nüfus bir üretim faktörüdür. Yani, ülke doğal kaynak, kapital ve girişimcilik ruhundan yoksun değilse, o zaman nüfus değil kalkınmaya engel bir unsur, aksine bir kalkınma etmeni olabilir. O halde az gelişmiş ülkeler açısından sorunun salt nüfus yoğunluğu şeklinde ele alınması ve bunun kalkınmanın önündeki en büyük engel gibi nitelendirilmesi kanımızca eksik bir yaklaşım olmaktadır. Çünkü, etkin bir şekilde kullanıldığında sözkonusu nüfus bir 'işgücü' niteliğindedir. O halde, yoğun bir nüfusa ve yüksek orandaki nüfus artış oranına rağmen bir ülke kalkınmıyorsa, buradaki sorunun nüfus yoğunluğundan daha çok ekonomideki kapital birikiminde, girişimcilik ruhunun zayıflığında, doğal kaynakların azlığında veya sömürülmesinde aranması gerekmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde kapital yetersizliği en önemli sorunlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Üretim faktörlerinden biri niteliğinde olan nüfus, kapital de dahil olmakla diğer üretim faktörleriyle birlikte üretim açısından bir anlam ifade etmektedir. Kapital yetersizliği durumunda ise sözkonusu nüfus sadece verimli kullanılmayıp atıl durmakla kalmamakta, aynı zamanda bir tüketim unsuru olarak oluşmasında rol almadığı üretimin aktif bir tüketicisi konumuna gelmektedir.

Nüfus yoğunluğu ve yüksek nüfus artışı etkin kullanılmadığı sürece ülke ekonomisi için sorun oluşturabilmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerin ekonomik yapıları, yetersiz sermaye birikimleri, mevcut istihdam sorunları ve diğer bu gibi etkenlerden dolayı durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Bu ülkelerdeki hızlı nüfus artışı, kişi başına düşen geliri etkileme, tasarrufları kısıtlama, üretim yapısını değiştirme, işsizliği artırma gibi sosyo-ekonomik sorunlar doğurmaktadır. Bu sorunların açıklanması ve çözüm yollarının bulunabilmesi nüfus yapısının sanayileşme açısından değerlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Çünkü, daha önce de belirtildiği gibi, sanayileşme ile nüfus artış hızı arasında ilişki kurulabilir. Genellikle kişi başına sınıai üretim arttıkça nüfus artış hızı düşmektedir⁶⁷. Bu anlamda az gelişmiş ülkeler yoğun nüfuslarını bu anlamda kullanabilir duruma gelirlerse, az gelişmişliğin nedeni olarak görülen sözkonusu fazla nüfus, kalkınma etmeni olarak değerlendirilebilir.

⁶⁷ İlkın, a.g.e., s.17

Sonuç olarak, bir ekonominin nüfus yoğunluğu, ekonominin doğal kaynakları ve kapital birikimi gözönüne alınmadan tespit edilemez. Nüfusun sayıca çok olması mutlaka o ülkede nüfusun yoğun olduğu anlamına gelmemektedir. Kaldı ki, Asya'nın bazı ülkeleri dışında, Güney Amerika ve Afrika ülkelerinin hemen hepsinde nüfus yoğunluğu son derece düşük olmaktadır. Dolayısıyla 'nüfus yoğunluğu teorisinin' gerçeklere uymadığı söylenebilir. Tabii, böyle bir değer yargısı nüfus ile ekonomik kalkınma arasında herhangi bir ilişki olmadığı anlamına gelmemektedir⁶⁸. Yukarıda da gösterildiği gibi, nüfus ile ekonomik kalkınma arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu ilişkiyi iktisadi kalkınmaya dönüştürmenin yolu, insana yatırım yapmak, eğitim düzeyini yükseltmek, kısaca zenginliği yaratacak beşeri gücü yaratmaktan geçmektedir.

⁶⁸ Savaş, a.g.e., s.286

II.BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMA SORUNU

2.1. Modern Teorilerde İktisadi Kalkınma

II.Dünya Savaşından sonra değişen ve farklılaşan toplumsal ve ekonomik pratikler, uluslararası kapitalist sistemin yeniden tanımlanması, yeniden organize edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Savaş sonrası gelişme yazınının ortaya çıkmasına neden olan koşullar kısaca aşağıdaki gibi sıralanmaktadır⁶⁹:

- Savaş sonrası ABD'nin bir ekonomik güç olarak etki alanlarını yeniden şekillendirme isteği;
- Bir dizi sömürge ülkenin, sömürgecilikten kurtularak bağımsız devletler konumuna geçmesi;
- Azgelişmiş ülkelerin kendi iç dinamiklerine bağlı olarak kalkınma ya da kapitalist ilişkileri geliştirme yönündeki eğilim;
- Uluslararası ilişkilerdeki soğuk savaşın yarattığı gerilim ortamında azgelişmiş ülkelerin, soğuk savaşın tarafı olan ülkelerin dış politikalarının belirlenimi altına girmesi.

Yeniden inşa süreci bir çoğu bağımsızlığını ilan etmiş ülkelerin, yani kapitalist hiyerarşinin en altında bulunan ve kapitalist ilişkilerle daha çok eşitsiz bir şekilde ilişkiye girmiş ülkelerin tanımlanması, sınıflandırılması ve yeniden disipline edilmesi anlamına gelmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, aslında, sözkonusu olan sömürgeciliğin tasfiyesinden çok, doğrudan sömürgecilikten yeni sömürgeciliğe geçiş süreci olarak da değerlendirilmektedir. Burada 'bağımsızlık' bir biçim sorunun olmanın ötesine geçememiş, eski durum yeni bir görüntü altında, yeniymiş gibi görünmeye başlamıştır. Rajni Kothari, "Sömürgeciliğin bıraktığı yerden 'kalkınma' nöbeti devraldı" demektedir. Önceki dönemde geçerli 'ilerleme', 'modernleşme', 'batılılaşma' ve bu gibi kavramların işlevini bu sefer 'kalkınma' üstlenmeye başlamıştır⁷⁰.

Gelişme yazınının ikinci dönemi Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı ve hemen savaşı izleyen süreçte ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ekonomik ve toplumsal

⁶⁹ Fuat Ercan, **Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s.87

⁷⁰ Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s.26

gelişme Batılı olmayan dünyada istikrarsızlık ve komunizme karşı uzun dönemli bir çözüm olarak görülmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler, Amerika'nın özgür dünyanın koruyucusu olma rolünü üstlenmesini de beraberinde getirmiştir. Gelişme yazını, bir insan ya da toplumun modern yetenek ve davranışları nasıl edinip geliştirebileceğine, ekonomi ve siyasetin nasıl modernleşeceği ve bu anlamda toplumların nasıl kalkınacağı sorularını cevaplamaya çalışan bir dizi alt disiplinin varlığına neden olmuştur⁷¹.

Neoklasik geleneğin bir alt disiplini olarak kalkınma iktisadının ortaya çıkmasını açıklayan nedenlerden biri de, acil ekonomik programların oluşturulma zorunluluğu olmuştur. Yeni kurulan devletlerin ekonomik yönetimi acil bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Oysa neoklasik gelenek bu alandaki acil gereksinmeyi karşılayamamaktadır. Bütün bu sorunlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma kavramının yaygınlık kazanmasına ve 'Kalkınma İktisadı' denilen yeni bir alt disiplinin sahneye çıkmasına neden olmuştur⁷². Bu alt disiplin özet olarak, batılı olmayan toplumların üretimlerinin neden yetersiz olduğunu, bu toplumların verimliliklerinin nasıl artırılabilirliğini ve ekonomilerin nasıl modern bir hale getirilebileceğini göstermeye yönelik bir amaca hizmet etmektedir.

Bu sorunlara ilişkin çok geniş bir yazın oluşmuştur. Bu yazın içinde Rosenstain Rodan, R.Nurkse, W.W.Rostow, A.Hirschman, A.Lewis, F.Milikan ve Eugene Stanley gibi kuramcılar öncü olarak kabul edilmektedir.

2.1.1. İktisadi Kalkınmanın Tanımı

İktisadi kalkınma kavramının net ve değişmez bir tanımını yapmak mümkün olmamıştır. Çünkü, kalkınma olgusunun içinde hem objektif, hem de subjektif faktörler bulunmaktadır⁷³. Bu nedenle ekonomi yazınında kalkınmayla ilgili çok farklı ve çeşitli tanımlamalar ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilik içinde bir genellemeye gidildiğinde, kalkınmanın ekonomide bir yapısal değişim olduğu üzerine yapılan tanımlamalar ağırlık kazanmaktadır.

Bu anlamda iktisadi kalkınma ekonomide bir dizi yapısal değişiklikleri içermektedir. Yapısal değişiklik ise toplumsal, siyasal, hukuksal, yönetsel, kültürel, kurumsal, eğitimsel bir dizi etmeni kapsamaktadır. Kişilerin değer yargılarının, davranış

⁷¹ Ercan, a.g.e., s.90

⁷² Başkaya, a.g.e., s.31

⁷³ Ali Özgüven, **İktisadi Büyüme İktisadi Kalkınma Sosyal Kalkınma Planlama ve Japon Kalkınması**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1988, s.36

biçimlerinin değişmesi de, kalkınma sürecinin bir sorunu olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle kalkınma, salt nicel ekonomik terim ve büyüklüklerle ölçülebilecek bir süreç olarak değerlendirilmemektedir⁷⁴.

Ekonomik değişkenler öne alınarak yapılan kalkınma tanımına göre, iktisadi kalkınma, belli bir dönemde üretim faktörleri birimleri başına verimliliğin devamlı artması dolayısıyla bir ülkenin kişi başına gerçek gayri safi milli hasıla veya gelirinde artış olduğu bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu kısa tanımın; zaman, üretim faktörleri, ülke ekonomisinin bütünü, GSMH ve nüfus ile ilgili bir yorum olduğu görülmektedir⁷⁵. Ayrıca, verimliliğin artması, yalnızca insanın becerisinin artması değil, emeğin doğal ve beşeri kaynakları işleyerek yarattığı birikmiş becerinin yükselmesi anlamına da gelmektedir. Birikmiş beceri içine, sermaye malları, teknoloji, geliştirilmiş çevre koşulları ve ekonomik kurum ve kuralları almaktadır.

Sosyal, siyasal ve kültürel değişkenler gözönünde bulundurularak yapılan kalkınma tanımına göre ise, sosyo-kültürel ve siyasal bir gelişme; bir toplumun demografik yapısının, kırsal nüfus, doğum ve ölüm oranlarının, yatay ve dikey hareketlilik (mobilité)'in, kentleşme hızının, aile büyüklüğünün, sosyal gruplar arası birincil ilişkilerin sınıflaşmanın, işçi sınıfının, gelir dağılımının, çevre koşullarının, insanın fiziksel ve kültürel gücünün geliştirilmesinin, bilgi birikim ve yayılımının, kurumsal bilgilerin teknolojik bilgilere yer verişinin, devlet kurumlarının sorumluluk alanının artmasının, siyasal katılmanın genellikle kurum ve kuralların ekonomik gelişmeye paralel değişikliklere uğraması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu değişikliklerin hızı, birbirini izleyen toplum kuşaklarının tutum ve davranışlarında, yaşantılarındaki farklılıkları çıplak gözle gözlenebilecek ölçüde olması gerekmektedir⁷⁶.

Özetlenecek olursa, kalkınma bir ekonomide üretim ve kişi başına gelirin artırılması yanında, sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi ve yenileştirilmesini de içeren bir kavram olarak ele alınmaktadır. Azgelişmiş ülkeler için kullanılan kalkınma terimi, bu açıdan sadece ulusal gelirin büyüme oranı gibi yalnızca sayısal bir büyüklükteki değişmelerle açıklanamamaktadır. Kalkınma süreci ulusal gelir ve üretimin zaman içinde ve sayısal olarak artması yanında, kurumlardaki köklü değişiklikleri, ekonomik ve toplumsal yapının yeniden düzenlenmesini, halkın değer yargılarında, dünya görüşünde ve

⁷⁴ Karakayalı, **Makro Ekonomi**, s.376

⁷⁵ Ercan Dülgeroğlu, **Kalkınma Ekonomisi**, Bursa, 1991, s.2

⁷⁶ Karakayalı, a.g.e., s.376

davranış kalıplarındaki değişimleri de içeren geniş kapsamlı bir süreç olarak değerlendirilmektedir⁷⁷.

2.1.2. İktisadi Kalkınma ve Büyüme Arasındaki Fark

Ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma birbiriyle yakından ilişkili ve bazen birbiri yerine kullanılabilen kavramlardır. Ancak aralarında temel bir farklılık bulunmaktadır. Ekonomik büyüme, hem toplam, hem de kişi başına gelir veya üretim miktarındaki bir artış olarak tanımlanabilir. Eğer bir ülkede mal ve hizmet üretimi, ne nedenle olursa olsun artıyorsa, bu bir ekonomik büyümedir. Diğer bir ifadeyle, büyüme, mevcut üretim yapısının sadece nicel (miktar) gelişmesine ilişkin bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Ekonomik büyüme kavramı, üretimdeki değişiklikler üzerinde durmaktadır. Ekonomik kalkınma kavramı ise, bunun da ötesinde bazı şeyleri kapsamaktadır. Nitekim ekonomik kalkınma, kişi başına gerçek gelir miktarındaki artışa ek olarak ekonomik yapıdaki değişiklikleri de içermektedir. Kalkınma, aynı zamanda, bir ekonomide sosyal ve politik alandaki çağdaşlaşmayı kapsayan bir kavram olarak da tanımlanmaktadır. Son zamanlarda, bu kavramın anlamını daha adil bir gelir dağılımını içine alacak şekilde genişletme konusunda bir eğilim de sözkonusu olmaktadır⁷⁸. Bu çerçeveden bakıldığında bir ülkenin büyümesi aynı zamanda o ülkenin kalkınması anlamına gelmemektedir. Çünkü ülke büyüyebilir, fakat kalkınma daha kapsamlı değişiklikler içermektedir. Bununla birlikte, büyüme ve kalkınma aynı zamanda birbirini tamamlamakta ve etkilemektedir. Bu açıdan, büyüme, kalkınmaya zemin hazırlamakta, aynı şekilde kalkınma, yapısal değişikliklere yol açmazsa büyüme sınırlanabilmektedir.

Büyüme teorisinin genellikle gelişmiş ülkeler için geçerli olduğu söylenmektedir. Bu ayrımı yapanlara göre büyüme gövdeye ilişkin bir değişmeyi, kalkınma ise yapıya ilişkin bir değişmeyi içermektedir⁷⁹. Bu nedenle, iktisat yazınında, az gelişmiş ülkeler için, 'büyüme' kavramı yerine, yapısal değişiklikleri de içerdiği kabul edilen 'kalkınma' kavramının kullanılması tercih edilmektedir. Böyle olunca da, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde izlenecek büyüme-kalkınma politikaları bir birinden farklı olmaktadır.

⁷⁷ Müfit Akyüz, Nesrin Ertel, **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1990, s.151

⁷⁸ Beyhan Ataç, **Maliye Politikası**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1992, s.242

⁷⁹ Ömer Gürkan, **Ekonomik Büyüme ve Kalkınma**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1989, s.8

2.1.3. İktisadi Kalkınmanın Amacı

İktisadi kalkınmanın belli başlı amaçları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır⁸⁰:

- Kişisel reel gelirleri arttırarak her türlü ihtiyaçları daha kolay gidermeye çalışmak.
- Yeni bir yatırım anlayışı yaratarak büyüme hızının yükselmesinde rol oynamak.
- Ülkeye iktisadi bağımsızlık kazandırmak.
- Sanayileşmiş ve ileri ülkeler karşısında aşağılık kompleksinden kurtulma imkanı sağlamak.
- Daha fazla boş zaman ile insan ömrünü arttıran yeni bir hayat anlayışı getirmek.
- Toplumların uzun yıllardan beri kazandığı kültür değerlerini sürdürmek.
- Zamanımızın ülkelerarası ulaşım, haberleşme gibi hizmetlerinden herkesin yararlanmasını sağlamak.

Bu sıralanan genel amaçlar dışında daha spesifik amaçlar da şöyle sıralanmaktadır⁸¹:

- Bugünün ve geleceğin ihtiyaçlarını belirlemek.
- Gelecekteki nüfus artış hızı dikkate alınarak talebin seyrini araştırmak.
- Ülkenin iktisadi ve sosyal yapısına uygun bir eğitim sistemi geliştirmek.
- Faaliyet kesimleri arasında verim ve büyüme hızları bakımından denge kurmak.
- Üretim faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi amacı ile önlemler almak.
- Zorunlu yatırımların yerini ve miktarını belirlemek.
- Kalkınma politikasına uluslararası bir nitelik kazandırmak.
- Sosyal ve siyasal birliğe ve insan emeğine değer veren ve koruyan anlayışa önem vermek
- Kamu kesimi ve özel kesim arasında işbirliği sağlanarak, yersiz ve keyfi kararlar azaltılıp, kalkınma politikasının etkinliğini arttırmak.
- Gelir dağılımında denge kurmak.
- Sanayi politikası, tarım politikası ve hizmetler politikası arasında bir uyum sağlamak.
- Herkese kabiliyet ve ehliyetine göre iş vermek.
- Gelir ile tüketim arasında denge sağlamak.

⁸⁰ Özgüven, a.g.e., s.104

⁸¹ İsmail Türk, **Maliye Politikası**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s.192

2.2. Kalkınma Modelleri

Kalkınma modelleri ile büyüme modelleri kesin çizgilerle bir birinden ayrılmamaktadır. Uygulamada her iki modelin teorik olarak kullandıkları bazı ortak araçlar bulunmaktadır. Ayrıca, az gelişmiş ekonomilerin kalkınmaları ile ilgili planlarda, bazı büyüme modellerinin belirli ölçüler içinde kullanıldığı görülmektedir (örneğin Harrod-Domar büyüme modeli gibi). Fakat daha önce belirtilen 'büyüme' ve 'kalkınma' kavramları arasındaki farklılık bazı iktisatçıların büyüme modelleri ile kalkınma modellerini bir-birinden ayırmasında temel sebeplerden biri olmuştur.

Bu görüş savunucularına göre, büyüme modellerinde kalkınma sorunu üçüncü plana atılmıştır⁸². Bu modeller, az gelişmiş ekonomilerin gelişmelerine ışık tutmaktan çok gelişmiş ekonomilerdeki büyüme olayını ele alan teori ve modeller olmaktadır. Büyüme modelleri, örneğin, sermaye ve işgücünün büyümesi arasındaki ilişkiyi ele alırken yapısal değişim arka planda kalmaktadır. Oysa, kalkınma teorilerinde ve modellerinde, bir az gelişmiş ekonominin kalkınması olayı, 'yapı değişikliği' çerçevesinde ele alınmaktadır.

Sonuç olarak, genel bir büyüme kuramının, yapısal farklılıklar gösteren az gelişmiş ekonomilere uygulanma olanağının sınırlı olduğu görülmektedir. Çünkü, ekonomik ve sosyal yapı bakımından bir birinden çok farklı olan bu ülkelerde, genel bir modelin geçerliliği büyük güçlükler doğurmaktadır. Bu nedenle, incelenen konu bakımından, çalışmada büyüme teorilerinden daha çok, genel olarak II.Dünya savaşı sonrasında ortaya konan ve az gelişmiş ekonomilerin yapısal sorunlarını dikkate alan kalkınma modelleri ana hatları itibarıyla ele alınmaktadır.

2.2.1. W.W.Rostow Modeli – Tarihsel Yaklaşım

Amerikalı iktisatçı Walt Wihitman Rostow'un 1959 martında yayınladığı, *The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto* (Ekonomik Gelişmenin Aşamaları: Komünist Olmayan bir Manifesto) adlı kitap, yazarın kendi deyimiyle, bir iktisat tarihçisinin 1700 yılından bu yana, modern tarihin gelişmesi hakkında yaptığı bir genellemeyi göstermektedir. Bu eserde Rostow, kendi görüşlerini ve tezini esasen K.Marx'a bir cevap ve karşıt olarak sunmaktadır⁸³. W.W. Rostow, hangi tip ülke olursa olsun, her ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasını aşağıda sıralanan beş aşamaya ayırmaktadır.

⁸² Manisalı, a.g.e., s.56

⁸³ W.W.Rostow, **Ekonomik Gelişmenin Merhaleleri**, Çev: Erol Güngör, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1980, Önsöz

Geleneksel Toplum (The Traditional Society): Rostow ekonominin bu aşamasını ‘Newton öncesi’ olarak nitelendirmektedir. Böyle bir toplum, Newton devrinden önceki ilim ve teknolojiye dayanmış, Newton’dan beri bilim ve teknik alanında kaydedilen gelişmelerden habersiz kalmıştır. Geleneksel toplumun ekonomik özelliği basit bir teknik bilgi seviyesine dayanan sınırlı bir üretim fonksiyonu ile özetlenmektedir. Böyle bir toplumda verimlilik ve gelir düzeyi çok düşük olmakta, ekonomik faaliyetlerin esasını tarım sektörü oluşturmaktadır.

Geleneksel toplum da hiçbir zaman statik olarak değerlendirilmemektedir. Burada verim artışı yok varsayılmamaktadır. Bu tip ekonomilerde de ekilebilir alanlar genişleyebilmekte; bazı teknik icatlar ticarete, sanayi’ye ve ziraate girmekte; üretim örneğin, sulama faaliyetlerindeki gelişme veya yeni bir ürünün ortaya konması ve yayılması sayesinde artabilmektedir. Fakat geleneksel toplumun temel özelliği, kişi başına elde edilen gelir seviyesinde bir tavanın varolması olmuştur. Bu tavan da modern bilim ve teknikten gelen olanakların alınamayışı veya bunların sistemli bir şekilde uygulanamayışından kaynaklanmaktadır.

Tarihi bakımdan bütün Newton öncesi dünya: Çin Hanedanları, Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıkları, Ortaçağ Avrupası geleneksel toplum türüne birer örnek oluşturmaktadır. Bunlara insanın ekonomik fayda amacıyla çevresini sistemli bir şekilde değiştirme hususunda kazandığı yeni kabiliyeti bir müddet için tanımamış bulunan Newton sonrası toplumlar da eklenebilir. Sonuç olarak, bu son derece çeşitli ve değişen toplumları, iktisadi tekniklerinin üretim gücünde bir tavan bulunması dolayısıyla tek bir kategori içinde toplamak hiç şüphesiz pek az bir anlam ifade etmektedir⁸⁴.

Kalkınmaya Hazırlık (The Preconditions for Take-off): Bu dönem, ekonominin kendi kendini besleyen bir büyümeğe geçişini sağlayacak, ‘kalkış’ için gerekli ön şartların hazırlandığı aşamayı ifade etmektedir. Bu aşamada ilk olarak yeni bir anlayışın egemen olması gerekmektedir. Bu yeni anlayışı başarı ile temsil edebilecek ve yürütebilecek bir kadroya ihtiyaç bulunmaktadır. Etkili, merkezci, milli devlet burada önem kazanmaktadır.

Bu aşamada genel olarak aşağıda sıralanan değişimlere rastlanmaktadır⁸⁵:

- Tarımın öneminin azalmaya başlaması, sanayi ve ticaret kesimlerinin gelişmesi;
- Tarımda ve sanayide verimliliğin artmaya başlaması;
- Alt yapının gerçekleştirilmeye başlanması;
- Doğum oranının düşmeye başlaması;

⁸⁴ Rostow, a.g.e.,s.20

⁸⁵ İlkin, a.g.e., s.63

- Sosyal, ekonomik ve siyasal yapının genişlemesi;
- Toplumda, modern bilimi uygulayacak yeni bir sınıfın ortaya çıkması;
- Modern tekniği uygulamak için sermayesini riske edebilecek kişilerin ortaya çıkması;
- Topluma egemen bir aydın sınıfın doğuşu ve ulusal bilinçlenme.

Kısacası, bu dönemin esas koşulu yatırımların artmasıyla ülkenin doğal kaynaklarının yeni biçimlerde değerlendirilmesi ve yeni uygulama yöntemleriyle üretim artışının sağlanması şeklinde belirlenmiştir. Fakat, bazı durumlarda bu hazırlık aşaması koşullarının dış ülkelerle ilişkiler sonunda hazırlandığının unutulmaması gerekmektedir.

Tarihsel olarak, XVII.Yüzyıl sonunda ve XVIII.Yüzyılın başında Batı Avrupa'da dünya pazarlarının tek taraflı genişlemesi ve bu pazarlar için yapılan rekabetin getirdiği dinamizm içinde modern bilimin buluşları ziraat ve sanayide yeni üretim fonksiyonlarına aktarılmaya başlandığı zaman, bu hazırlık şartları belirli bir şekilde gerçekleştirilmiş bulunmaktaydı. Fakat Ortaçağ'ın yıkılmasındaki bütün faktörler, Batı Avrupa devletleri arasında coğrafi durumu, doğal kaynakları, ticaret imkanları, sosyal ve ekonomik yapısı bakımından en uygun durumda olan İngiltere bu hazırlıkları tam manasiyle tamamlayan ilk ülke olmuştur⁸⁶.

Hazırlık aşamasında toplumda ikili (dualist) yapı devam etmekte: modern kesim ve geleneksel kesim, modern anlayış ve geleneksel anlayış yan yana bulunmaktadır. Genel olarak toplumu karakterize eden unsurlar geleneksel görüntülü kalmakla beraber, modern bir kesim kendini göstermeye başlamaktadır. Günümüze kadar, sömürgeci veya yarı sömürgeci bir kuvvetin ekonomik amaçlarına göre yönetilen bir çok eski toplumlar modern ekonomik faaliyetlerle beraber hala eski durumlarını korumaktadırlar.

Kalkış Aşaması (Take-off): Modern toplumların tarihindeki en önemli dönem kalkınma yahut kalkış aşaması olmuştur. Bu aşamada kalkınma artık belli bir bölgede değil, bütün ülkeye yayılmaktadır. Geleneksel toplumun özelliğini oluşturan zihniyet, tutum ve sosyal yapılar yavaş yavaş değişmekte; kendi kendini besleyen ve devamlı gelişmeyi engelleyen maniler ve eski zihniyet tamamen yıkılmaktadır. Modern kesimdeki genişlemeyi teşvik eden ve buna ayak uyduran yeni bir sosyal ve politik kadro ortaya çıkmaktadır. Ekonomik kalkınmayı sağlayan kuvvetler bu aşamada gelişmekte ve topluma hakim olmaktadır. Karın tekrar yatırıma yönlendirilmesi durumunda geometrik nispetlerle artacağı fikri artık fertlere ve bizzat müesseselerin bünyesine girmektedir.

⁸⁶ Rostow, a.g.e.,s.21

Bu aşamada ekonomik faaliyet alanlarında üretim artışı görülmekte, yabancı sermaye özendirilmektedir. Sanayileşme başlamış, bunun için gerekli işgücünü sağlayabilmek amacıyla tarımda verim arttırılarak fazla işgücü diğer faaliyet alanlarına aktarılmaktadır. Tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine doğru işgücü transferi başlayınca da şehirler dengesiz bir şekilde büyümektedir. Ayrıca, kullanılmayan kaynaklar da yavaş yavaş faaliyete geçirilerek verim ve bu yoldan sermaye birikimi hızlandırılmaktadır. Bunların yanısıra ticaret de önem kazanmakta ve gelişmektedir⁸⁷.

Rostow, Take-off'u şöyle özetlemektedir:

- Ulusal gelirin %5'nin altında olan bir yatırım oranından, ulusal gelirin %10'unun da üzerinde bir yatırım oranına geçilmektedir.
- Temel imalat sanayilerine ilişkin üretim dalları ortaya çıkmaktadır.
- Ekonomik gelişmeyi destekleyecek bir sosyo-politik ve kurumsal mekanizma oluşmaktadır.

Take-off aşaması Rostow'a göre 20-30 yıl içinde gerçekleşebilir. O, ayrıca, 'düzenli bir gelişme yoluna girme' olarak nitelediği bu aşamanın çeşitli ülkelerdeki yaklaşık tarihlerini de vermektedir⁸⁸.

ÜLKELER	KALKIŞ	ÜLKELER	KALKIŞ
İngiltere	1783-1802	Rusya	1890-1914
Fransa	1830-1860	Kanada	1896-1914
Belçika	1833-1860	Arjantin	1935-
Amerika	1843-1860	Türkiye	1937-
Amanya	1850-1873	Hindistan	1952-
İsveç	1868-1890	Çin	1952-
Japonya	1878-1900		

Kalkış aşamasında genellikle bir veya daha çok sayıda sanayi veya ekonomik faaliyet kolunda büyük bir hamlenin yahut hızlı bir gelişmenin gerçekleştirildiği, bu kesim yahut kesimlerin önde gittiği ve ekonominin bütününün gelişmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Örneğin, İngiltere'de pamuklu dokuma sanayii ve ihracatı İngiliz ekonomisinin gelişmesinde önemli rol oynamış ve önderlik yapmıştır. Fakat, dokuma sanayii diğer ülkelerde hiç bir zaman aynı rolü oynayamamıştır.

Tarihteki örnekleriyle, kalkışta önderlik eden sanayi kolu genellikle demiryolu olmuştur. Nitekim, A.B.D., Fransa, Almanya, Kanada, Rusya gibi ülkelerde kalkış aşaması demiryolu şebekesinin kurulmasıyla başlamıştır; demiryolu İsveç ve Japonya'nın

⁸⁷ Özgüven, a.g.e., s.205

⁸⁸ Aktaran, Tamer İşgüden, Hüsnü Erkan, Mustafa Pirili, Mehmet Turkay, Hatice Kurtuluş, Tülay Ceylan, Fuat Ercan, **Gelişme İktisadı**, Beta Basım-Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1995, s.149

kalkınmalarında da önemli rol oynamıştır. Çünkü demiryolu kurulması ülke dahilinde ulaştırma masraflarının azalmasına neden olmuş ve A.Smith'deki anlamda bu durum piyasanın genişlemesini olanaklı kılmıştır.

Bunun yanı sıra, bir kısım ülkelerde, silahlı kuvvetlerin genişletilmesi ve modernizasyonu bu ülkelerin kalkınmasında öncülük etmiştir (Rusya, Japonya, Almanya, Çin gibi). Ayrıca, burada önderlik eden kesimin mutlaka bir sanayi kolu olması da gerekmemektedir; tarımsal hammadde, tarımsal tüketim maddeleri üretim ve ihracatı da aynı görevi başarabilir (örneğin, İsveçre'de kereste, Avustralya'da et, Danimarkada çiftlik ürünleri üretim ve ihracatı)⁸⁹. Burada unutulmaması gerekir ki, Take-off aşamasında sanayileşme başlamakta, fakat bu sanayileşme, daha çok hafif sanayi yani tüketim maddeleri sanayii şeklinde gerçekleşmektedir.

Olgunluk Aşaması (The Drive to Maturity): Olgunluk aşamasının temel özelliği ve ayırtedici niteliği modern teknolojinin ekonominin hemen hemen bütün kesimlerinde uygulanmaya başlanması olarak değerlendirilmektedir. Kalkış aşamasından sonra artık düzenli bir şekilde gelişmeye başlayan iktisadi faaliyet, modern teknoloji her alana yayıldıkça, bazı dalgalanmalarla beraber uzun ve kuvvetli bir ilerleme devresine girmektedir. Milli gelirin %10-20 kadarı devamlı bir şekilde yatırıma aktarılmakta; gelir artışı nüfus artışından daha fazla gerçekleşmektedir. Teknik geliştikçe ekonomik düzen de durmadan değişmektedir. Yeni sanayi kollarında hızla yükselme, eskilerde ise bir düşme görülmektedir. Ekonomi artık milletlerarası ekonomilerdeki yerini bulmakta; daha önce ithal edilen ürünler artık ülkede yapılmaktadır. Yeni ithal ihtiyaçları artmakta ve bunları karşılamak için de yeni ihraç malları üretilmektedir. Toplum bütün bunları modern bir üretim mekanizmasının gereklerine göre düzenlemekte, yeni kıymetleri ve müesseseleri eskilerle denge haline getirmektedir⁹⁰.

Kalkınmanın bu aşamasında, ileriye doğru gidişin sürdürülebilmesi bir takım temel sektörlerdeki hızlı bir gelişmeye bağlı bulunmaktadır. Örneğin, Batı Avrupa'nın ileri sinai toplum düzeyine geçmesinde otomotiv sanayii birinci derecede etkili olmuştur. ABD'de bu temel işlevi demiryolları, eski SSCB'de ise ağır sanayi yüklenmiş, üretimde çeşitlenme birkaç on yıl sonra gerçekleşmiştir⁹¹.

Bu aşamada ayrıca, işgücünün bileşimi ve becerilerinde de değişiklikler olmaktadır. Tarımsal kesimdeki işgücü oranı %40'lardan %20'ye kadar düşmektedir. Bu süreçte

⁸⁹ Mükerrerem Hiç, **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s.148

⁹⁰ Rostow, a.g.e.,s.26

⁹¹ Gürkan, a.g.e., s.30

nitelikli işgücü oranı da giderek büyümektedir. Ve işçiler aynı zamanda teşkilatlanarak kendi varlıklarını topluma hissettirdikleri zaman daha fazla ücret alabileceklerini, daha fazla emniyet ve refah kazanabileceklerini de görmektedirler⁹².

Tarihsel olarak olgunlaşma safhasının yaklaşık 40 yıl sürebileceği belirtilmektedir. Böylece, her hangi bir ekonomi, kalkış safhasının başlangıcından itibaren 60 yıl içinde 'olgun' hale gelmiş bir yapıya kavuşabilecektir. Olgunluğa erişmede çeşitli ülkeler için saptanan tarihler şu şekilde sıralanmaktadır⁹³:

İngiltere	1850	İsveç	1930
Amerika	1900	Japonya	1940
Almanya	1910	Rusya	1950
Fransa	1910	Kanada	1950

Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de ekonominin bazı kesimleri yahut bölgelerinin olgunlaşma esnasında nispeten geri kalmış bulunabileceği gerçeği olmaktadır (Örneğin A.B.D.'nin Güney bölgesi, Kanada'da Kebek ili, Fransa'da tarım kesimi bu ülkelerin olgunlaşmalarını tamamladıkları yıllarda dahi nispeten geri kalmış bulunmaktaydı)⁹⁴. Çünkü ülkenin bazı kesimlerinde veya bölgelerinde ileri teknoloji kullanma zorlukları varolabilmekte, bundan dolayı da bazen olgunluk aşamasındaki bir ülkede de gelişmiş ve gelişmemiş kesim veya bölgelere rastlanılabilmektedir.

Kitle Tüketim Çağı (Mass Consumption): Kitle tüketim çağına geçmiş ekonomi, artık bir refah toplumu olarak değerlendirilmektedir. Olgunluk çağı aşılmaya başlandıkça toplum, arzdan çok taleple ve en geniş anlamda refahla ilgilenmeye başlamaktadır. Yani üretim toplumu, tüketim toplumuna dönüşmektedir. Bu aşamada gerek adam başı gelir düzeyi, gerek gelir bölüşümü bakımından ekonomi çok yüksek bir düzeye ulaşmaktadır. Toplumda geniş kitlelerin asgari fiziki düzeyin çok üstünde bir gelir elde etmeleri nedeniyle, ekonomik amaç olarak yeni tekniklerin uygulanmasından çok sosyal refah ve güvenlik ön plana geçmektedir⁹⁵. İmalat sanayii içinde dayanıklı tüketim malları ve yatırım mallarının oranı yükselmekte, ekonomi teknoloji ihraç eder duruma gelmektedir.

Ayrıca bu aşamaya giren bir ülke dış politika ve askeri alanlarda üstünlük sağlamak amacıyla bu alanlara daha fazla kaynak ayırmaya da başlayabilir. Kısaca, kitle tüketim çağına erişmiş olan her ülke, refah devleti; dayanıklı tüketim malları üretimi; dış politika

⁹² Rostow'dan aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s.150

⁹³ İlkın, a.g.e., s.68

⁹⁴ Rostow'dan aktaran Hiç, a.g.e., s.151

⁹⁵ Hiç'ten aktaran Cingi, a.g.e., s.55

ve askeri alanlarda üstünlük sağlamak gibi üç amaç arasında kendi koşullarına ve tercihlerine göre bir denge kurmaya çalışmaktadır.

Tarihsel olarak, kitle tüketim çağına ilk ulaşan toplumun A.B.D. olduğu belirtilmektedir. Bu ülkenin kitle tüketim çağına geçişi 1913-14 yılında H.Ford'un otomobil imali ile başlatılmaktadır. Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya bu çağa 1940-60'lı yıllar arasında girmiştir. Avrupa ülkeleri gerek I.Dünya Savaşının zararlarının giderilmesi için, gerek 1929 dünya krizini atlatabilmek için Amerika'ya kıyasla daha uzun bir süreye ihtiyaç duymuştur. Özellikle, İngiltere'nin kitle tüketim çağına girmesi uzamıştır; unutmamak gerekir ki, İngilterenin kalkış aşamasına başlayan ve bu aşamayı tamamlayan ilk ülke olduğu belirtilmiştir. Bu gecikmenin sebebi İngiltere'nin içeride sosyal güvenlik önlemlerine ve adil bir gelir bölüşümü politikasına öncelik vermesiyle açıklanmaktadır⁹⁶.

Rostow, bu aşamadan sonra nasıl bir gelişme olacağını cevapsız bırakmıştır: “İnsan kendi enerjilerini, maharetlerini kullanmaya değer bir gaye bulamıyarak ruhi açlığa mı düşecektir? Doğum hızını arttırıp yeniden bir yaşama çabasına mı girecektir? İnsanlar kıyameti koparmaksızın iyi bir spor ve sermayenin kıymetten düşmesini de hızlandıran bir vasıta olarak şiddetli savaşlar yapmayı mı öğrenecekler? Yahut, kitle halinde 18.Yüzyıl taşra kitaplarına benzer birer banliyo halkı haline gelen insanlar avcılık ve balık tutma gibi işlerde, ruhi ve zihni hayatta ve nesli devam ettirmekten ibaret en basit faaliyetlerde hayatın bütün manasını bulacak mıdır⁹⁷?” Tüm bu sorular, Rostow'un toplumların kitle tüketim çağından sonraki durumlarıyla ilgili düşüncelerindeki belirsizliklerin yansıması olarak değerlendirilebilir. Kısacası bundan sonrasını şimdiden kestirmek zor gözükmektedir.

2.2.2. Rostow Modelinin Eleştirisi

Rostow'a göre, gelişmiş ülkelerin bir zamanlar geçmiş olduğu aşamalardan, bugünün AGÜ'leri için alınacak dersler bulunmaktadır. Özellikle hazırlık aşamasındaki geçiş toplumunda yukarıda belirtilen koşulların sağlanmasına yönelik politikalara ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bu yolla zamanla diğer aşamalardan geçilecek ve sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nin bugünkü yapısına ulaşılacağı öngörülmektedir. Kısaca, Rostow modelinde verilmek istenen mekanik büyüme olayı 'otomatik yürüyen merdivene' benzetilebilir. Bir defa basamağa adımını atabilen ülke otomatik olarak yukarıya tırmanabilmektedir. Bu bakımdan Rostow'un aşamalar kuramı 1960'lı yıllarda özellikle

⁹⁶ Rostow'dan aktaran Hiç,a.g.e., s.154

⁹⁷ Rostow, a.g.e.,s.139

iktisatçı olmayanlar arasında genel bir benimsenişe konu olmuştur. Oysa kuram, gerek dayandığı veriler, gerekse kullandığı yöntem açısından önemli eleştirilere açık bulunmaktadır.

Öncelikle, çok değişik koşullarda oluşmuş olan iki-üçyüz yıl önceki batı deneyiminin, bugün AGÜ'ler için geçerli olan koşullarda yinelenmesi olanaklı görülmemektedir. Rostow Asya, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde bugün yürümekte olan gelişme süreciyle, önceki yıllarda bir kısım toplumların geçirmiş oldukları ön koşulları hazırlama ve harekete geçme aşamaları arasında benzerlik kurmaktadır. Fakat, burada aynı zamanda farklılıklar da bulunmaktadır⁹⁸.

Bu farklılıklar hem ülkelerin toplumsal-iktisadi iç yapılarından, hem de içinde bulunulan uluslararası ortamdan kaynaklanmaktadır. Örneğin, niceliksel büyüklükler temel alınarak yapılan bir karşılaştırmada kişi başına ulusal gelir, tarımsal kaynakların geliştirilmesi, demografik sorunlar açısından kalkınma çabasında olan AGÜ'lerin bugün içinde buldukları koşulların, gelişmiş ülkelerin aynı aşamaları geçerken yaşadıkları koşullardan çok daha ağır olduğu belirtilmektedir⁹⁹. Bir kere bu günün ileri ülkeleri hiçbir zaman başka ülkelere kıyasla geri durumda olmamıştır. Sinai devrimin başlangıcında, yani 1.5 yüzyıl önce dahi, gelişmiş ülkelerin gelir düzeyi, bu günün gelişen ülkelerinin bugünkü gelir düzeyinden çok daha fazla olmaktadır. Ayrıca, bugünün ileri ülkeleri 1.5 yüzyıl ve daha önceki dönemlerde de önderliklerini sürdürmüş ve gelişen ülkelerle aralarındaki fark giderek açılmıştır¹⁰⁰. Bu yüzden bu kadar farklı yapı ve konumdaki ülkelerin aynı ölçütlerle değerlendirilmesi pek anlamlı görülmemektedir.

Ayrıca, Rostow'un kalkışa hazırlık aşaması ile kalkış aşaması ayırımı açık ve kesin değil, çoğu kez birbirleriyle karışmaktadır. Örneğin, hem hazırlık aşamasında, hem kalkış aşamasında yeni sanayi kesiminin gelişimine yer verilmektedir. Bunun gibi, kalkış safhasında gelişmeyi destekleyen bir anlayışın ve sosyo-politik kadronun ortaya çıkması hazırlık safhasında da sözkonusu olmaktadır. Bu durumda bu iki aşamayı bu bakımdan birbirinden ayıran ölçü ve sınır nedir? Bunların yanısıra 'önder kesim' kavramı da Rostow'un açıklamalarında çok yetersiz olarak değerlendirilmektedir.

J.Austruy Rostow'un beş aşamalı analizini eleştirerek bunun üç aşamalı olmasının daha doğru olacağını, böylelikle birbirinin içine giren aşamaların daha kolaylıkla belirtilebileceğini söylemektedir. Austruy'e göre bu aşamaların 'kalkış öncesi-kalkış-kalkış

⁹⁸ Meier'den aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s.151

⁹⁹ Kuznets'ten aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, , a.g.e., s.151

¹⁰⁰ Hiç'ten aktaran, Cingi, a.g.e., s.61

sonrası' şeklinde ele alınması gerekmektedir. Aynı konuda R.Gendarne ise üç aşamayı şu şekilde adlandırmaktadır: 'Geleneksel', 'Değişim' ve 'Modern' aşamalar¹⁰¹.

Rostow'un aşamalar modeli istatistiksel veriler ve güvenilirlikleri açısından da eleştirilmiştir. Bu konuda verilere dayalı bir çalışma yapan Simon Kuznets Rostow'un 'genel' kategorisinde yer alan dört ülkeyi- İngiltere, Almanya, İsveç ve Japonya- ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Kuznets İngiltere için Phyllis Deane, Almanya için Prof.Dr. Hoffman ve Prof.J.Heinz Müller, İsveç için Dr.Östen Johansson, Japonya için Prof.Henry Rosovsky tarafından yapılan araştırmalardan yararlanarak Rostow'un sözkonusu ülkeler için belirttiği ölçülebilir özelliklerin mevcut istatistiklerle kanıtlanmadığını ortaya koymuştur¹⁰².

Batı ülkelerine ait eldeki mevcut istatistiklerin incelenmesi ve gözlemler karşısında, S.Kuznets'e göre, W.W.Rostow'un 'kalkış'aşaması varsayımını kabul etmek olanaklı olmamakta ve kalkınmayı çok daha uzun süren ve tedricen oluşan bir süreç olarak görmek gerekmektedir¹⁰³.

Kuramla ilgili ideolojik açıdan yapılan değerlendirmelere göre ise, Rostow modeli modernleşme problemiğinin iktisat disiplinine, oradan da kalkınma iktisadına sokulması anlamına gelmektedir. Bu görüşe göre, Rostow'un asıl amacı az gelişmişlik sorununa açıklık getirmekten çok, Batı burjuvazisine ideolojik destek sağlamak ve dönemin ABD başkanı J.F.Kennedy tarafından geliştirilen 'yardım programının' gerekliliğini kanıtlamak olmuştur. Rostow: "tarihte hazırlık şartlarının daha çok toplum içinden gelen kuvvetlerle değil de, daha ileri cemiyetlerin yaptığı dış etkilerle meydana geldiğini¹⁰⁴," söylemekle dünyanın geri kalanının sorunlarının olsa olsa sanayileşmiş kapitalist ülkelerin 'tesiriyle' çözülebileceğini belirtmeye çalışmıştır¹⁰⁵.

Son olarak, Rostow modelini sert bir dille eleştirenlerden biri olan Frank'a göre, Rostow'un safhalarının gelişen ülkelerin geçmiş ve gelecekteki gerçekleriyle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu tür ülkelerin çoğunda bu safhalar yokluklarıyla dikkati çekmektedir. Frank, Rostow'un ilk safhasını hayal ürünü, üçüncü safhasını olanaksız, son iki safhasını ise utopya olarak değerlendirmektedir.

¹⁰¹ Aktaran İkin, a.g.e., s.70

¹⁰² Simon Kuznets, *Kalkış Üzerine Notlar*, Haz: Metin Berk, Fikret Görün, Selim İkin, **İktisadi Kalkınma** (Seçme Yazılar), ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları No:6, Ankara, 1966 s.72-88

¹⁰³ Kuznets'ten aktaran Hiç, a.g.e., s.158

¹⁰⁴ Rostow, a.g.e.,s.21

¹⁰⁵ Başkaya, a.g.e., s.66

2.2.3. Yatırım Politikası Yaklaşımı - Yatırım Kriterleri

Kalkınmanın en önemli unsuru yatırımlar olmaktadır. Ekonominin geleneksel yapıdan kurtulup modern bir yapıya kavuşması, diğer bir ifadeyle kalkınma hamlesini gerçekleştirmesi sözkonusu ekonominin sosyal ve ekonomik anlamda gerçekleştireceği yatırımlara bağlı bulunmaktadır. Yatırımların gelir arttırıcı etkisinin yanısıra, yeni yatırımları teşvik etmesi yönünün de olması konunun önemini bir kat daha arttırmaktadır. Bu açıdan kalkınma politikasının temelini yatırımlar oluşturmaktadır denebilir.

Az gelişmiş ülkeler açısından gelir-tasarruf kısır döngüsünü bir yerinden kırmak, kalkınma politikalarının temel amacı olmaktadır. Gerek yatırım olanaklarını arttırmak, gerek elde bulunan yatırım olanaklarını en verimli şekilde değerlendirmek yatırım politikası yaklaşımının önemini az gelişmiş ülkeler açısından daha da artırmıştır. Çünkü az gelişmiş ülkeler bazen elde olan sınırlı olanaklardan etkin şekilde yararlanamamaktadır. O yüzden aşağıda çeşitli yatırım projeleri arasında bir seçim yapabilmek olanaklarını araştıran ve ölçütler öneren görüşlere kısaca değinilmektedir. Genel olarak üretim kaynaklarının hangi yatırım projelerine yöneltilmesi gerektiğini açıklamaya çalışan çeşitli görüşler bulunmaktadır¹⁰⁶. Burada bu yaklaşımların bazıları özet olarak ele alınmaktadır.

2.2.3.1. Sermaye - Hasıla Kriteri

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında, gerek savaştan zarar görmüş ülkelerin, gerek az gelişmiş ülkelerin sermayeden yoksun olmaları, sermaye/hasıla kriterinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. En genel anlamda sermaye-hasıla katsayısı, üretimi bir birim arttırmak için gerekli olan kapital miktarıdır. Bu tanıma göre, sermaye-hasıla katsayısı, belli bir dönem içinde ekonominin kapital stokunda meydana gelen artışla (ΔI), ekonominin üretim kapasitelerindeki artış (ΔY) oranını ifade etmektedir. Eğer topyekun ekonomi yönünden değil de, tek bir sektör yönünden tanımlanacak olsa, sermaye-hasıla katsayısı sektördeki kapital artışı ile sektörün yıllık katma değeri oranına eşit olmaktadır. Örneğin, bir ekonomide 4 milyon liralık yatırım yapıldığı zaman üretim 1 milyon liralık bir artış gösterirse bu sermaye-hasıla katsayısının $4:1=4$ olması anlamına gelmektedir.

Sermaye/Hasıla kriteri sermaye mallarının kıt olduğu dönem ve ülkeleri dikkate alarak, diğer üretim faktörlerine oranla daha kıt olan sermayenin en etkin biçimde kullanılması gereğini ortaya koymaktadır. Yatırım mallarının dış ülkelere ithal edildiği ülkelerde döviz rezervlerinin az olması, sermaye/hasıla kriterine ayrıca önem

¹⁰⁶ Savaş, a.g.e., s. 142-156

kazandırmaktadır. Model, yatırım kararlarında en yüksek hasılayı temin edecek projelerin seçimini önermektedir¹⁰⁷. Yani bu kriter, aynı miktarda kapital kullanan iki proje arasında en yüksek hasılayı sağlayan projenin seçilmesini öngörmektedir.

Sermaye-hasıla kriteri çeşitli ekonomik sektörler ve projelere göre ayrı ayrı hesap edilebilir. Sektörlere göre hesap edildiğinde her sektör için farklı bir S/H katsayısı elde edilmiş olur. Bu değerler o sektörlerin ekonomideki yerlerine göre bir ağırlıkla değerlendirilir ve ağırlıklı ortalamaları dikkate alınır. Projeler sözkonusu olduğunda da her proje için ayrı bir S/H katsayısı değeri elde edilebilir. Eğer belli bir dönemde bir kalkınma planında yer alacak bütün projeler bilinirse ve herbiri için S/H katsayıları hesap edilirse, bu yatırımların toplam hasılaya katkısı bilinebilecektir¹⁰⁸.

Sermaye-hasıla katsayısı, ülkeden-ülkeye, sektörden-sektöre ve zamandan zamana önemli farklılıklar göstermektedir. İncelenen konu bakımından önemli olan sözkonusu kriterin az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında genel bir farklılık temayülü gösterip göstermediğidir. Bir kısım iktisatçılar, az gelişmiş ülkelerde sermaye-hasıla katsayısının yüksek olacağını, sanayileşme ile birlikte bu oranın azalacağını öne sürmektedirler. Bazı iktisatçılar ise sermaye-hasıla katsayısının az gelişmiş ülkelerde daha düşük olacağı görüşündedir. Her iki görüşün dayandığı esaslar aşağıda kısaca özetlenmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde sermaye-hasıla oranının yüksek olduğunu savunanlar, görüşlerini şu gerçeklere dayandırmaktadırlar¹⁰⁹:

- Az gelişmiş ekonomilerde teknik bilgi ve yönetim yetersizliği nedeniyle geniş ölçüde sermaye ziyarı bulunmaktadır. Yatırımlar gerekli alanlara, çoğu defa yönlendirilememektedir.
- Teknolojik ilerleme çok yavaş olmaktadır.
- Mesken, yol, köprü, baraj gibi sosyal sabit sermaye yatırımları az gelişmiş ekonomilerde önemli bir yer tutmaktadır.
- Eğitim yetersizliği, yönetim bilgisinden mahrum kalmak ve nitelikli emeğin sınırlı olması gibi nedenlerle yatırımların çoğundan tam yararlanma sağlanamamaktadır.
- Az gelişmiş ülkelerde doğal kaynaklar sınırlı bulunmaktadır. Dolayısıyla üretim artışının sağlanabilmesi için doğal kaynakların yerine geniş ölçüde kapital ikamesi gerekmektedir.

¹⁰⁷ İlkin, a.g.e., s.74

¹⁰⁸ Gürkan, a.g.e., s.126

¹⁰⁹ Lenin'ten aktaran Savaş, a.g.e., s.50

Az gelişmiş ülkelerde sermaye-hasıla katsayısının düşük olacağını savunanlar ise şu gerçekleri öne sürmektedirler¹¹⁰:

- Az gelişmiş ülkelerde sermaye-emek oranı çok düşük düzeydedir. Dolayısıyla sermayenin marjinal produktivitesi çok yüksek ve onun tersi olan sermaye-hasıla katsayısı ise düşük olmaktadır.
- Tarım, el sanatları ve ev sanayii gibi sermaye yoğunluğu az sektörler teşvik edilerek; üretim kapasitesini az kapital kullanmak suretiyle arttırmak mümkün olmaktadır.
- Az gelişmiş ülkeler, sanayileşmiş ülkelerin büyük masraflarla ulaştıkları modern teknolojiyi kopya etmekle sermaye masraflarını azaltabilmektedirler.

Özetlenen gerekçelerin herbiri değişik ekonomik yapılarda ve değişik zamanlarda geçerli olabilecek gerekçeler olarak değerlendirilebilir. Ele alınan devrelerin farklı olması, hesaplamalara dayanak oluşturan sermaye birikimi ve milli gelir serilerinin yeknesak bir sisteme göre hazırlanmamış olması bu iki ayrı görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer bir nokta, sermaye-hasıla katsayısının dinamik karakterde olmasıdır. Yani, sermaye-hasıla katsayısı zaman içinde devamlı değişimler göstermektedir. Teknolojik yenilikler, müteşebbis sınıfın ve emeğin kalitesindeki artışlar, doğal kaynakların zenginliği ve artışı gibi sebeplerle sermaye-hasıla katsayısı devamlı olarak değişmektedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, dinamik bir analiz çerçevesi içinde ekonominin geneline ait tek bir sermaye-hasıla katsayısının fazla anlamlı olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Bütün ekonomiye ait tek bir sermaye-hasıla katsayısı yerine sektörlerarası sermaye-hasıla katsayısı karşılaştırmaları daha anlamlı sonuçlar vermektedir. H.B.Chenery'nin de belirttiği gibi hasıla-sermaye kriteri, aynı sektöre uygulanacak projeler arasındaki tercihlerde kullanılabilir. Fakat sermaye-hasıla kriterine bakarak, projeler arasında bir tercih yapmak sadece basit bir yaklaşımdan ibaret kalmaktadır¹¹¹. Ayrıca, S/H katsayısı çok duyarlı bir ölçmeye olanak tanımaması, zaman içinde değişmesi, çok düşük değişmelerin önemli sonuçlar doğurması, hesaplama zorluğunun var oluşu ve dışsal ekonomileri dikkate almaması yönüyle de eleştirilmektedir.

¹¹⁰ Ibid ve Hagen'den aktaran Savaş, a.g.e., s.51

¹¹¹ Savaş, a.g.e., s.57

2.2.3.2. Sosyal Marjinal Verimlilik Kriteri

Sosyal marjinal verimlilik kriteri sermaye-hasıla kriterinden temelde pek farklı değildir. Şöyle ki, sermaye-hasıla kriterinde hasıla kavramı yatırımın, yatırım yapan birime sağladığı geliri belirtmektedir. Oysa ekonomik birimin elde ettiği hasıla her zaman toplumsal olarak da aynı miktarda hasıla elde edildiği anlamına gelmemektedir. Örneğin, içinde yaşanan doğal düzenin bozulması pahasına bir ekonomik birim olan firmanın elde ettiği hasıla birim bazında elde edilen bir gelirdir. Fakat bu olayda toplumun elde ettiği geliri veya hasılayı hesap edebilmek için, sözkonusu gelirden toplumun katlanması gerekli olan fedakarlıkları (örneğin bozulan doğal düzenin yeniden onarılması için katlanması gerekli olan masraflar), çıkarmak gerekmektedir. Bu anlamda elde edilen hasılaya 'Sosyal Hasıla' veya 'Sosyal Verimlilik' adı verilmektedir. Doğal olarak buradan çıkan sonuç, bazen birim bazında elde edilen hasıla pozitif olduğu halde, toplumsal hasıla, yani sosyal verimlilik negatif olabilir. Bu anlamda yatırımın birimlere sağladığı faydadan çok, topluma sağladığı faydanın daha önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sosyal marjinal verimlilik (S.M.V.) kriterini savunan iktisatçılardan A.E.Kahn'ın, marjinal verimliliğin toplum yönünden ele alınarak, üretim faktörlerinin optimal dağılımının sağlanması yönündeki düşünceleri¹¹², daha sonra H.B.Chenery tarafından geliştirilmiştir. Bu iktisatçıların görüşüne göre, üretim faktörlerinin optimal dağılımı ancak, marjinal produktivite toplum yönünden ele alındığı zaman sağlanabilir. Buna göre, kaynakların optimal dağılımına ulaşmak, ancak çeşitli yatırımların sosyal marjinal produktivitelerinin birbirine eşitlenmesi halinde mümkün olmaktadır.

Statik ve kısmi analiz içinde ortaya konulan sosyal marjinal verimlilik kriteri, şu noktaları göz önünde tutmaktadır¹¹³:

- Sermaye birimi başına ulusal gelirin maksimizasyonu;
- Sermaye birimi başına istihdam hacminin maksimizasyonu;
- Sermaye birimi başına ihraç mallarının maksimizasyonu.

Sosyal marjinal verimlilik kriteri, tam rekabet şartlarının geçerli olduğu bir ekonomide piyasa ve fiyat mekanizması aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bu şartlar altında akılcı davranan bir karar ünitesi hem kendi karını ve hem de toplam hasılayı maksimize edebilir. Ferdi masraf ve karla toplum masrafı ve karı arasında herhangi bir fark sözkonusu

¹¹² A.E.Kahn, *Investment Criteria in Development Programs*, QIE, Vol. LXV, Feb.1951, No:1, s.38-61

¹¹³ İlkın, a.g.e., s.76

değildir. fakat tam rekabet şartlarının çeşitli sebeplerle bozulduğu az gelişmiş bir ekonomi düzeninde ferdi çıkarla toplum çıkarı arasında önemli farklar belirir. Bu durumda faktörlerin veya yatırım projelerinin sosyal marjinal verimliliklerinin eşitlenmesi fiyat mekanizmasından beklenmez. Buna göre de S.M.V. kriterinin güvenilir bir kriter olabimesi için piyasa fiyatlarına göre yapılan hesapların düzeltilmesi ve optimum hasılayı temin için yatırım kararlarına devletin müdahalesi gereklidir¹¹⁴. Müdahale sonucunda yapılacak düzeltmelere göre her projenin S.M.V.'si bulunur ve projeler S.M.V. derecesine göre sıralanır. Yatırıma ayrılacak kaynakların miktarına göre, en yüksek S.M.V.'li yatırımdan başlanarak sırası ile diğer projeler yatırım programına alınabilir.

Sosyal marjinal verimlilik kriteri sermaye-hasıla kriteri ile mukayesede sorunu daha geniş boyutlar içinde ele alması, bu kriterin birçok kalkınma planında kullanılmasına neden olmuştur (Örneğin: Filipin ve Cezayir planlarında). Denebilir ki, bu kriter sermaye-hasıla kriterinin sosyal karlılık derecesine göre düzeltilmiş bir şeklidir. Fakat, sadece toplam hasılanın maksimize edilmesine önem veren S.M.V.kriteri, yatırım artışı ve kalkınma hızını etkileyen faktörleri ihmal eder. Yukarıda kısaca özetlenen S.M.V.kriteri bu ve diğer bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin bazıları aşağıda özetlenmiştir¹¹⁵:

- S.M.V. kriterinde yer alan kalemlerin hesaplama güçlüğü ortadadır. Özellikle dışsal ekonmiler tarafından yaratılan değerlerin hesabı çok zordur.
- S.M.V. kriterinin önerdiği amaçlar arasında uyumsuzluk vardır.
- S.M.V. kriteri üretim artışı ile efektif talep artışının uygun olduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna göre de hiç bir zaman talep yetersizliğinden söz edilemeyecektir. Bu durum gelişmemiş ülkeler bakımından belli bir an için kabul edilebilir. Fakat özellikle sanayi ürünleri için piyasa darlığının da bir gerçek olduğu unutulmamalıdır.
- Ayrıca, işgücünün sermayeye ikame edilebilmesi teknik bakımdan sınırlıdır. Hatta bazı ürünler için emek-sermaye bileşimi ancak bir tek kombinezonda gerçekleşebilir.
- Analizin statik ve kısmi olması da önemli bir eleştiri olarak eklenebilir.

Bu sıralananlar dışında sosyal marjinal verimlilik kriteri; sadece kapitale önem vererek başta emek olmak üzere diğer üretim faktörlerini ihmal etmesi; toplam hasıla artışı ile ilgilenerek yatırım artışını dikkate almaması yönleriyle de eleştirilmektedir.

¹¹⁴ H.B.Chenery'den aktaran Savaş, a.g.e., s.146

¹¹⁵ İlkın, a.g.e., s.77

2.2.3.3. Kişi Başına Marjinal Yeniden Yatırım Kriteri

Geleceğe yönelik bir model olan kişi başına marjinal yeniden yatırım kriteri (K.B.M.Y.Y.) W.Galenson ve H.Leibenstein tarafından ortaya atılmıştır. K.B.M.Y.Y. kriterinin temelini, ekonomik kalkınmanın amacı oluşturmaktadır. Bu kriterin savunucuları olan iktisatçılara göre¹¹⁶, ekonomik kalkınmanın temel amacı, toplam hasılanın artırılması olmayıp, belli bir zaman süresi sonunda fert başına hasıla artışını maksimize edecek bir ekonomik kapasiteye ulaşmaktır. Ekonomik kalkınmanın amacı bu şekilde tanımlandığında yatırım tercihlerine esas alınacak en doğru kriter, her işçiye, alternatif yatırım imkanlarına göre, daha fazla 'üretici güç' temin edecek yatırımın seçilmesi gerekmektedir.

Her işçinin üretim gücünün artırılması şu iki unsurun maksimize edilmesine bağlı bulunmaktadır:

- Her işçiye düşen kapital miktarı,
- Emeğin kalitesinin yükseltilmesi.

Her işçiye düşen kapital miktarının maksimize edilmesi kapital/emek oranının artmasına bağlı bulunmaktadır. Bu oranın artması ise, bir taraftan ilk yatırımdan oluşan hasılanın ne kadarının yeniden yatırıma ayrıldığına ve diğer taraftan emek miktarındaki artışa dayanmaktadır. Bir başka söylemlle, fert başına hasılayı maksimize edecek bir kapasitenin yaratılması tasarruf meyline ve nüfus artışına bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle en doğru yatırım kriterinin, ekonominin tasarruf meylini ve dolayısıyla yatırım hızını arttıracak bir kriter olması gerekmektedir. Bu kriter de kişi başına marjinal yeniden yatırım kriteri olarak ortaya konmaktadır.

K.B.M.Y.Y. kriterinin temel amaçlarından bir diğeri geleceği bu güne tercih olarak ele alınmaktadır. Bu durum şu şekilde açıklanmaktadır: Daha önce incelenen S.M.V.kriterinde tarımda emek yoğun yatırımların, özellikle nüfusu çok olan ülkelerde işsizliğe çare olacağı ileri sürülmekteydi. Galenson-Leibenstein ise bunun kısa süreli olduğunu, bu avantajın ortadan kalkacağını ve kalkınma şansını büyük ölçüde yitireceğini belirtmektedir. Bu bakımdan S.M.V.kriterinin mevcut sermaye sayısında kısa dönemde istihdamı maksimize etmeye, K.B.M.Y.Y. kriterinin ise yaratılmış sermaye ile istihdamı uzun dönemde maksimize etmeye yönelik olduğu ifade edilebilir. Kısacası, K.B.M.Y.Y. kriteri kalkınmayı çabuk gerçekleştirmek için sermaye yoğun bir yatırım politikası önermektedir.

¹¹⁶ Galenson-Leibenstein'den aktaran Savaş, a.g.e., s.149

Genel olarak K.B.M.Y.Y. kriteri şu şekilde özetlenebilir¹¹⁷: Ekonomik kalkınmanın amacı, mevcut gelir seviyesini arttırmaktan daha çok, belli bir devre sonunda hasıla arttırıcı bir kapasiteye ulaşma olarak değerlendirilmektedir. Bu ise ancak, kapital yoğunluğunun arttırılması ile mümkün olabilir. Kapital yoğunluğunun artması, marjinal tasarruf meyline ve nüfus artışına bağlı bulunmaktadır. Ücretin tamamının tüketime ve karın tamamının yeniden yatırıma gitmesi durumunda, gelir dağılımının kar alan sınıflar lehine olması, yeniden yatırımları arttırarak kalkınma hızının yükselmesine neden olabilir. Çeşitli yönlerden azgelişmiş ülke koşullarına uymayan bu kriter, kalkınma hamlesi içinde yatırımın hasıla artışı yanında diğer fonksiyonlarına da dikkati çektiği için teorik yönden faydalı olmuştur.

Diğer yatırım kriterleri gibi K.B.M.Y.Y. kriteri de çeşitli eleştirilere uğramıştır. İleri sürülen eleştiriler de şu şekilde özetlenebilir¹¹⁸:

- Bütün karların tekrar yatırıma yönelmesi varsayımının kabul edilmesi zor görülmektedir. Ayrıca müteşebbis gruplarının marjinal tüketim eğilimleri de eşit olarak değerlendirilmemektedir.
- K.B.M.Y.Y. kriteri büyüme haddinin maksimizasyonunu, kısa sürede kaynakların tam kullanımına tercih etmektedir. Ayrıca sermaye yoğun yatırımların seçilmesi özellikle kalkınma dönemi içindeki ülkelerdeki işsizliği önleyemeyeceği belirtilmektedir.
- Kısa dönemin gözönünde tutulmaması, yani geleceğin bugüne tercih edilmesi üzerine kurulacak bir kalkınma modelinin ekonomik açıdan değil, fakat sosyal açıdan ve özellikle demokratik ülkelerde halk oyuna bağlı iktidarlar tarafından ne derecede uygulama olanağı olduğu da tartışılabilir.
- K.B.M.Y.Y. kriterinin, tarımsal kesimde sermaye yoğun üretim biçiminin belli bir noktadan daha ileri gidemeyeceği ve imalat kesiminde ise belirli ürünlerde emek yoğun üretim biçiminin zaten teknolojik bakımdan olanaksız olması nedeniyle, kullanım alanı sınırlı kalmaktadır.

Eleştirilere özellikle azgelişmiş ülkeler açısından bakıldığında K.B.M.Y.Y. kriterinin geçerliliği şüphe altına düşmektedir. Şöyle ki, özellikle kültür ve görgü seviyesi, tüketim alışkanlıkları, geniş haberleşme olanakları nedeniyle artmış bulunan bugünün azgelişmiş ülkelerinde tüketim mallarının devamlı ve sınırsız temini yolunda şiddetli bir sosyal arzu bulunmaktadır. Bu da toplumun, yeniden yatırımdan daha çok,

¹¹⁷ Savaş, a.g.e., s.152

¹¹⁸ İlkin, a.g.e., s.78

tüketim meyilli olması sonucunu doğurabilir. Ayrıca sözkonusu toplum, bugünün geirine, yarının gelirinden daha fazla bir önem verebilir. Bu da yeniden yatırımı toplumca arzulanan bir harcama haline getirebilir. Öte yandan, az gelişmiş ekonomilerde, zengini daha zengin yapacak adil olmayan bir gelir dağılımı; karların tamamen yatırıma yönelmemesi durumunda K.B.M.Y.Y. kriterinin geçerli ve güvenilir olmasını büyük ölçüde şüphe altına almaktadır.

Sonuç olarak K.B.M.Y.Y. kriteri tek bir mal üreten bir modele göre izah edilmiştir. Çeşitli malların üretildiği bir ekonomide fazla bir anlam taşımamaktadır. Her ne kadar bu kriteri savunan yazarlar dışsal ekonomilerden yararlanmayı mümkün kılacak bir ortamın yaratılmasına K.B.M.Y.Y. kriterinin yardımcı olacağını öne sürmüşlerse de kurdukları model tek bir mal için sözkonusu olmaktadır.

Bütün bu eleştiriler gözönüne alındığı zaman K.B.M.Y.Y. kriterinin, az gelişmiş ekonomi koşulları yönünden 'ümitsiz şekilde yetersiz' olduğu öne sürülmüştür¹¹⁹. Fakat buna rağmen sözkonusu kriterin, sadece hasılayı arttırıcı etkileleri yanında yatırımların diğer etkilerinin de gözönüne alınmasının önem ve gerekliliğine dikkati çekmesi yönüyle faydalı olduğu söylenebilir.

2.2.4. Dengeli Kalkınma Modelleri

Dengeli kalkınma modeli, az gelişmiş ülkelerde altyapının yetersizliği, düşük ücretler, kişi başına düşük milli gelir ve bunların sonucunda pazarın darlığı görüşüne dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, sıralanan nedenlerden kaynaklanan talep yetersizliği tekil yatırımların verimli olma şansını ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla da müteşebbisi harekete geçirecek bir sosyoekonomik ortam oluşmamaktadır. Sonuçta müteşebbis yapacağı yatırım sonucu piyasaya süreceği mallara bir alıcı bulacağı konusunda kötümser olmaktadır. Bu durumda, biri diğerinin ürettiğinin müşterisi olacak biçimde birbirini tamamlayıcı sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta model, sadece sanayinin alt sektörleri arasında değil, tarım ile sanayi arasında ve ülkenin değişik bölgeleri arasında da dengeli kalkınmayı sağlayacak yatırımları öngörmektedir¹²⁰.

Kısacası, dengeli kalkınma, genelde az gelişmiş ülkeler için kullanılmakta olup, geniş anlamda bütün ekonomik alanların; gıda malları ile giyecek; tarımsal hammaddeler ile sanayi ürünleri; sermaye malları ile tüketim malları; kamu işletmelerinin yatırımları ile

¹¹⁹ H.T.Oshima'dan aktaran Savaş, a.g.e., s.152

¹²⁰ Başkaya, **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, s.48

diğer yatırımlar; ihracat ve iç talep için üretim; ve diğer sektörlerin birlikte ve aynı anda geliştirilmesi olarak kavranılmaktadır.

Burada dengeli büyüme ile dengeli kalkınma kavramlarının farklılığı üzerinde kısaca durmakta yarar bulunmaktadır. Harrod-Domar modelinde, dengeli büyüme, tam istihdamın devamı için toplam talebin, toplam arzdaki artışa eşit bir oranla yükselmesi anlamına gelmekte ve bu yaklaşım daha ziyade gelişmiş ekonomiler için geçerli olmaktadır. Dengeli kalkınma ise genellikle kalkınma durumundaki ekonomilerde bütün kesimlerin, birlikte, aynı zamanda geliştirilmesi olarak algılanmaktadır.

Ekonominin her dalında adeta bir yatırım seferberliğini öneren bu düşünce ‘büyük itiş-ilk itiş gücü’ kuramı şeklinde de adlandırılmaktadır. Dengeli kalkınma modelleri üç ayrı grupta toplanabilir¹²¹:

- Birincisi, ekonominin bütün kesimlerine yapılacak yatırımların bu kesimlerin aynı oranda bir büyüme hızına sahip olabileceği şekilde gerçekleştirilmesi olarak ele alınmaktadır.
- İkinci modelin daha ılımlı olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bütün kesimler aynı oranda büyüyemeyebilir, fakat bütün kesimlerde eş anlı bir gelişme olması gerekmektedir.
- Sonuncu modele göre ise, yatırımların kesimlere dağılımının öyle olması gerekir ki, toplam arz, artan gelir tarafından massedilebilsin. Anlaşıldığı gibi ılımlılık derecesi giderek daha da artmaktadır.

Dengeli kalkınma düşüncesinin ilk taraftarının Friedrich List olduğu belirtilmektedir. Fakat bu konu asıl II.Dünya Savaşı sonrası tartışma alanına girmiştir. Konunun daha geniş bir şekilde ele alınması Rosenstein-Rodan, Nurkse, A.Lewis, T.Scitovsky, G.Myrdal, H.Chenery gibi yazarlar tarafından yapılmıştır. Daha ayrıntılı bir açıklamaya gidebilmek için adıgeçen iktisatçıların ismi ile anılan değişik dengeli kalkınma modellerinin bazıları aşağıda incelenmiştir.

2.2.4.1. Rosenstein-Rodan Modeli

Dönemin önde gelen iktisatçıları arasında yer alan P.Rosenstein-Rodan, II.Dünya Savaşı devam ederken, savaş sonrasında oluşacak dünya ekonomisinin karşılaşacağı sorunlarla ilgilenmeye başlamış ve bu bağlamda 1943 yılında, “Doğu ve Güney-Doğu

¹²¹ İlkın, a.g.e., s.80

Avrupanın Sanayileşme Sorunları” başlığını taşıyan makalesini yayınlamıştır¹²². Rodan, bu makalesinde, Avrupa dışında kalan ve kendisinin çöküntü bölgeleri olarak tanımladığı azgelişmiş ülkelere de değinmesi nedeniyle kalkınma iktisadının kurucusu olarak değerlendirilmektedir.

Rosenstein-Rodan, kaynakları yetersiz olan gelişmemiş ülkeleri ele almakta ve bu ülkelerin dengeli kalkınabilmeleri için optimum kaynak dağılımı üzerinde durmaları gerektiğini açıklamaktadır. Rodan’a göre, kıt ve yetersiz kaynakların, kesimler arasında optimum bir şekilde dağılması gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi ise daha çok sosyal sabit sermaye yatırımlarına bağlı bulunmaktadır. Sosyal sabit sermaye yatırımları da karlılığa dayanmayan ve çoğunlukla devlet tarafından yapılan yol, köprü, baraj, liman gibi yatırımlar olarak ele alınmaktadır. Genel olarak, II. Dünya Savaşından sonra ön plana çıkan R.Rodan’ın kalkınma modeli şu şekilde özetlenebilir¹²³:

Bir ekonomide tarım, sanayi ve hizmetler kesiminin toplam üretimi sağlayan üç önemli faaliyet alanı olduğu bilinmektedir. Azgelişmiş bir ülkede kesimlerden birinde verim veya üretim azalırsa öbür kesimlerin hemen devreye girerek boşluğu doldurması, gerileyen kesimin gelişmesine yardım etmesi gerekmektedir. Kesimlerin birbirinin rakibi değil, birbirini tamamlamaya alanlar olması önemli olmaktadır. Birbirini tamamlamada büyük rol oynayan alt yapı hizmetleri veya yatırımların artırılması gerekmektedir. Çünkü alt yapı yatırımları büyük yatırımları, büyük yatırımlar da, alt yapıları zorunlu kılmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerin kalkışa geçmelerinin özellikle sanayileşme ile mümkün olacağı noktasından hareket eden Rodan’a göre, sözkonusu bölgelerin sanayileşmesinde esas itibarıyla iki yol öne çıkmaktadır: Bunlardan birincisi, kommünizmin kastedilmediği, ‘Rusya modeli’ olarak adlandırılan dışa kapalı, kendi olanakları ile kalkınma sürecidir. İkinci yol ise, sözkonusu bölgeleri dünya ekonomisine yerleştirecek, milletlerarası geniş yatırım ve sermaye hareketine dayanan, dışa açık bir süreçtir. Rodan, bu ikinci yolun hızlı, etkin ve dünya ekonomisi açısından kaynakların optimal dağılımına pozitif katkısından dolayı, birinci yol olan otarşik yola tercih edilmeli olduğunu önermektedir¹²⁴.

Rodan, sanayileşme sürecinin başlatılabilmesi ve sürekliliğinin sağlanabilmesi için başlangıçta bir ‘büyük itiş’in gerekliliğini zorunlu görmektedir. O, bu gerekliliği 1957 yılında yayınladığı ‘büyük itiş teorisi’ makalesinde: “Eğer kalkınma programı bir başarı

¹²² P.N.Rosenstein Rodan, *Industrialization of Eastern and Southeastern Europe*, **The Economic Journal**:53, June-September 1943.

¹²³ Özgüven, a.g.e., s.202

¹²⁴ P.N.Rosenstein-Rodan, *Doğu ve Güney-Doğu Avrupanın Sanayileşme Problemleri*, çev: İzzettin Önder, **İktisadi Büyüme ve Gelişme** (Seçme Yazılar) İçinde, Sermet Matbaası, İstanbul, 1966, s.51-52

şansına sahip olacaksa kaynakların asgari bir düzeyinin, bu programa yönlendirilmesi zorunludur. Bir ülkeyi kendini sürdüren bir büyüme sürecine sokmak, kısmen bir uçağı havalandırmaya benzer. Uçağın kalkışa geçmesi için yerde kritik bir hıza ulaşp bu hızı geçmesi lazımdır¹²⁵” şeklinde ifade etmektedir.

Kalkış aşamasını öne sürdüğü ‘Big push’ (Büyük itiş) ile açıklamağa çalışan Rodan’ın ‘Büyük itiş’ modeli şu şekilde özetlenebilir: Devamlı bir büyüme sağlayabilmek için, birçok kesimde eş anlı yatırımlar gerekmektedir. Bu yatırımlar kalkınmanın ilk hareketini meydana getirebilir. Bu durum, marş motorunun otomobili çalıştırmasına benzetilebilir.. Üretim bakımından hem yatırımların birbirini bütünleyici özelliğı, hem de pazarın yeterince büyük olması gerekmektedir. Bu bakımdan ancak dengeli bir kalkınma politikasının bu sorunlara bir çözüm getirebileceğı ifade edilebilir. Rodan’a göre özel kesim, piyasanın küçük olması nedeniyle yatırım konusunda ürkek davranmaktadır. Pazarın genişletilmesi için ileri sürülen öneriler ise şu şekilde sıralanabilir¹²⁶:

- Gittikçe artan ve genişleyen yatırımlar, daha yüksek bir gelir yaratıcı etki yapabilir.
- Gizli işsizlerin kullanılmasıyla pazar genişleyebilir.

Büyük itiş kuramında kaynakların asgari bir miktarının birbirini tamamlayıcı yatırımlara yönlendirilmesi kendini sürdüren büyüme sürecine girişte bir eşiğın aşılması anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle bu sürece girmek için ‘... girişilen çabalar yeter sürede belli bir düzeye ulaşmazsa, bu çabalar başarısız olabilir. Eğer, aksine, kritik bir düzey aşılrırsa, ekonomi bozulmaz gelişme aşamasına girebilir¹²⁷. Böylece başlangıç düzeyi farkları, az gelişmiş ve gelişmiş ekonomiler arasındaki nitelik farklarını doğurmaktadır.

Rodan, sermaye birikiminin yetersizliğı nedeniyle az gelişmiş ülkelerin büyük itiş için yönlendirdikleri iç tasarrufların dış yardım akışıyla tamamlanmasının gerekliliğı üzerinde durmuştur. Bu amaçla Rodan, dünya genelinde uygulanmak üzere artan oranlı gelir vergilemesi kavramını genişletmiş ve her gelişmiş ülkenin, az gelişmiş ülkelere vermesi gereken yardım oranını hesaplamıştır¹²⁸. Çünkü yıllardan beri uluslararası sermaye hareketlerinde, sermayenin az gelişmiş ülkelere doğru yayılması klasik kuramın görüşüne uymamış, aksine gelişmiş ülkelere doğru yönelmiştir. Bunun nedeni araştırıldığında, az gelişmiş ülkelere, gelecek sermayeyi tamamlayıcı yatırımların, yani sosyal sabit sermaye yatırımlarının, yapılmamış olduğı görülmektedir.. Bu bakımdan, R.Rodan, ‘kalkınmakta olan ülkelere yapılan uluslararası yardımın bu ülkelerin büyüme hızlarının

¹²⁵ Rodan’dan aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s.142

¹²⁶ İlkın, a.g.e., s.82

¹²⁷ Freysinet’ten aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s.142

¹²⁸ İşgüden, Erkan ve diğerleri., a.g.e., s.143

gereğince artırılarak, belirli bir gelir düzeyine erişmesine kadar değil, devamlı büyümeye erişmesine kadar devam etmesi gerektiği' görüşünü savunmuştur¹²⁹.

Sonuç olarak Rodan, kalkınma için gerekli atmosferin ancak asgari bir hız ve miktarda gerçekleştirilecek yatırımlar aracılığıyla ortaya çıkabileceğini vurgulayarak, 'büyük itiş' olarak adlandırdığı bu sürecin kalkınmanın önündeki ekonomik engelleri kaldıracağını ileri sürmüştür.

2.2.4.2. R. Nurkse Modeli

Dengeli kalkınma modelleri arasında Ragnar Nurkse'nin kalkınma modeli daha ılımlı bir model olarak değerlendirilmektedir. Genel olarak Nurkse modeli, 'kısır döngüler'e dayanmakta ve 'bir ülke fakir olduğu için fakirdir' formülünden hareket etmektedir. Sözkonusu kısır döngülerin açıklanmasında çok sayıda kapalı çember kuramı kullanılmaktadır. Fakat bunların içerisinde en çok kullanılan zincir şöyle özetlenebilir: Düşük gelir düzeyi- düşük tasarruf ve talep düzeyi- düşük yatırım düzeyi- yetersiz sermaye oluşumu- düşük verimlilik- düşük gelir düzeyi. Sözkonusu yaklaşımda az gelişmişliğin nedeni, yine az gelişmişlik olarak verilmektedir. Nurkse'ye göre, bu önerme basit ve önemsiz görünmesine rağmen geri kalmış bölgelerdeki kapital birikimi probleminin gerek talep, gerekse arz yönünü etkileyen fasit daireleri ifade edebilmektedir.

Nurkse'ye göre, yatırım yapma arzusu piyasanın büyüklüğü ile sınırlanmıştır... Piyasanın büyüklüğü genel verimlilik düzeyi tarafından tayin edilmektedir. Satın alma kapasitesi, üretme kapasitesi ile aynı anlama gelmekte, buna karşın, verimlilik düzeyi- tamamen değilse de geniş ölçüde- üretimde kullanılan kapitale bağlı bulunmaktadır. Fakat kapital kullanılması ilk önce piyasanın küçük olması sebebiyle sınırlanmıştır. O halde bu fasit daireden çıkış yolu nedir? Piyasa nasıl genişletilebilir¹³⁰?

Sermaye birikiminin yeterli olmadığını ve halkın satınalma gücünün zayıf olmasının yatırımları teşvik edemeyeceğini belirten Nurkse, A.Smith'in meşhur 'iş bölümü, piyasanın genişliği ile sınırlıdır' prensibini modernize ederek, piyasa hacminin yatırımları sınırladığı görüşüne dayanmakta ve bunu şu şekilde açıklamaktadır: Piyasanın sınırlılığı, halkın satınalma gücündeki yetersizlikten kaynaklanmaktadır. Eğer talebin sadece nakdi yönü yetersiz olsaydı, para arzını artırarak bu duruma çözüm bulunabilirdi. Oysa durum daha farklıdır. Az gelişmiş ekonomilerdeki satınalma gücünün yetersizliği, Keynesgil

¹²⁹ İlkın, a.g.e., s.84

¹³⁰ Ragnar Nurkse, *Az gelişmiş Ekonomilerde Büyüme*, çev: Tunca Toskay, **İktisadi Büyüme ve Gelişme** (Seçme Yazılar) İçinde, Sermet Matbaası, İst, 1966,s.61

modeldeki efektif talep yetersizliği anlamına gelmemektedir. Yani bu ekonomiler deflasyonist bir açık göstermemekte, aksine enflasyonist bir karakter sergilemektedir. Bu bakımdan para arzını arttırmak ürün arzını kısıtlayıcı çeşitli nedenler dolayısıyla fiyatların artmasına yol açmaktadır... O halde piyasanın hacmini belirleyen esas faktörü bulmak gerekmektedir. Bu da üretim hacmi olmaktadır. Üretim kapasitesi arttıa, reel gelirler yükselmekte ve piyasa geniřlemektedir¹³¹.

zet olarak, Nurkse'ye göre azgelişmiş ülkelerde parasal bir talep yetersizliği söz konusu olmamaktadır. Para miktarı yetersiz olsa bile, üretim miktarına oranla fazla bulunmaktadır. Bu bakımdan, piyasada talep değil arz yetersizliği sorun oluşturmaktadır. Üstelik arz daha çok inelastiktir, yani arzı artırmak zor olmaktadır. Dolayısıyla, para miktarındaki artış fiyatları yükseltmekte, enflasyon olayını kaçınılmaz hale getirmektedir. Para politikası da etkili bir araç olmaktan ıkmaktadır¹³².

Bu bakımdan Nurkse modelinde kalkınma, pazar büyüklüğü ve yatırımın uyarılmasıyla ilgili olmaktadır. Birkaç alanda birden gerçekleştirilecek yatırımlar piyasadaki üretimde ve gelirden artış sonucunu verebilir. Bu Şekilde i piyasanın küçüklüğünden ve bytlememesinden doğan sorunlar giderilebilir. Talebin artacağını, piyasaların genişleyeceğini gören girişimciler yatırım yapmaya teşvik edilmiş olmaktadır. Nurkse'nin varsayımlarına göre, talebin gelir esnekliği uyarınca her çeşit malın üretiminde belli miktarda sermaye kullanılırsa, yatırıma yönlendiren glerin en sağlamı harekete geirilmif olacaktır. Çeşitli retim alanlarında aynı anda yapılacak yatırımlar sonucunda, tersi bir strateji izlenerek varılabilecek verimlilik düzeylerinden daha yüksek verimliliklere ulařılabilir¹³³.

Öte yandan, optimum nüfus sağlandığında kişi başına verim artabilecek ve dar piyasalar genişleyebilecektir. Nüfusun fazla olması mutlaka piyasanın geniş olmasını gerektirmemektedir. Kişi başına üretim kapasitesi düşük fakat nüfusu kalabalık bir ülkede piyasa yine küçük olacaktır. Diğer yandan, taşımacılıktaki gelişmeler ve coğrafı durum piyasaların büyüklüğü üzerinde rol oynayabilir, ama tek önemli faktör sayılmaması gerekmektedir. Kitle retimi de, fiyatları dşrdğ için dar gelirlilerin refah düzeyini yükseltmekte ve bunun doğal sonucu olarak kitle üretimi, kitle tüketime yol açmaktadır.

Piyasaların genişliği sadece iç talebe değil, dış talebe de bağlı bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında uluslararası ticari ilişkilerin önemi kolayca anlaşılmaktadır. Verimi

¹³¹ İlkin, a.g.e., s.86

¹³² Ragnar Nurkse, **Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries**, ev: Şevki Adalı, Menteş Kitabevi, İst, 1964, s.27

¹³³ Gürkan, a.g.e., s.248

düşük ve satınalma gücü zayıf olan azgelişmiş ülkeler dünya ticaretinde çok az bir paya sahip olmaktadır. Dengeli kalkınma ise verim artışı ile pazarların genişlemesi arasındaki ilişkinin bilincine varmak ve bunu uygulamak amacını taşımaktadır¹³⁴.

Sonuç olarak, azgelişmiş bir ekonomide herhangi bir üretim dalına yapılan yatırımlar, piyasa darlığı nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanabilir. Oysa yatırımların değişik sanayi dallarına uygulanması, sanayilerarası bağlar nedeniyle karlı bir durum yaratabilir. Kuşkusuz, piyasa darlığı nedeniyle müteşebbislerin bir sanayi kolunda yatırım yapmayı düşündüğü bir ortamda, çeşitli kollara yatırım yapılmasının önermek anlamsız görülebilir. Fakat bu yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde savunulabilir. Tek bir yatırımın, piyasayı genişletmesi zordur, fakat çeşitli yatırımlar piyasanın büyümesini sağlayacağı için sorun çözülmüş olabilir. Her ne kadar çeşitli ürünlerin arz ve talep elastikiyetlerinin farklı olması bazı sanayi kollarının daha çok veya daha az büyümesine yol açacak da piyasanın dinamik bir şekilde genişlemesi ekonomideki talep yetersizliğini önleyebilecektir. Bu genişleme yeni yatırımlara olanak verecek, böylece piyasanın büyümesi kendiliğinden ortaya çıkabilecektir. Ayrıca yeni kurulan firmalar, dışsal ekonomiler nedeniyle ekonomik avantajlar yaratabilir¹³⁵. Kısacası Nurkse modeli çözüm olarak, azgelişmiş ekonomi özelliklerine sahip piyasalarda çok sayıda kesime aynı dönemde yatırım yapmayı önermektedir.

2.2.5. Dengesiz Kalkınma Modelleri

Dengesiz kalkınma modelleri dengeli kalkınma modellerine tepki olarak ortaya çıkan, fakat temelde ondan pek ayrılmayan alternatif bir yaklaşımdır. Dengesiz kalkınma düşüncesinin dayandığı ana ilke şöyle özetlenebilir¹³⁶: Azgelişmiş ekonomilerin kalkınması durgun, yumuşak bir şekilde gerçekleşmemektedir. Kalkınma sıçramalar, dalgalanmalar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu sıçramalar ve dalgalanmalar dinamik bir gelişme ortamı yaratabilir. Oysa dengeli kalkınmada tamamlanmalar statik bir durum yaratmakta ve bu azgelişmiş ekonomilerin gelişme hızının düşmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan, azgelişmiş ekonomilerde, iç piyasanın genellikle çok sınırlı olması, dengeli kalkınma görüşü ile bağdaşmamaktadır. Örneğin, sanayide tamamlanmalara katı bir biçimde uyulması, optimum ölçeyin altında kalınmasına yol açmakta, bu da kaynak israfı anlamına gelmektedir.

¹³⁴ Özgüven, a.g.e., s.203

¹³⁵ İlkin, a.g.e., s.87

¹³⁶ Gürkan, a.g.e., s.248

Dengesiz kalkınma görüşü, az gelişmiş ekonomilerde piyasa ekonomisinin etkinliğini benimsemektedir. Dengeli kalkınma kuramındaki planlı kalkınma stratejisine karşılık, dengesiz kalkınma planlamayı ve kamu etkinliğini asgariya indirmektedir. Teoriye göre, planlama ve kamu kesiminin ağırlığı, piyasa ekonomisinin dinamik araçlarından istifade olanaklarını azaltmakta ve ekonomiyi durgunluğa itmektedir. Oysa ekonomik kalkınma sıçramalar ve patlamalar süreci sonucunda gerçekleştirilebilir¹³⁷.

Dengesiz kalkınma stratejisi çeşitli adlar altındaki kalkınma politikalarında ele alınmaktadır. Hirschman modeli, öncü sektör seçimi, tarım-sanayi önceliği, ithal ikameci ihracata yönelik sanayileşme sözkonusu politikalara örnek gösterilebilir. Aşağıda adı geçen görüşlerin bazılarını kısaca değinilmektedir.

2.2.5.1. A.O. Hirschman Modeli

Dengesiz kalkınma teorisinin en önemli kurucularından Albert O. Hirschman'ın kalkınma modeli sektörlerarası ilişkilere ve sektörlerin durumuna dayandırılmıştır¹³⁸. Bu durum ilk bakışta, teorinin dengeli kalkınma teorisine benzerliği gibi görülebilir. Yalnız Hirschman'ın sektörlerarası ilişkiyi ele alış biçimi dengeli kalkınma teorisinden farklıdır. Şöyle ki, Hirschman az gelişmiş ülkelerde dengeli kalkınmanın sözkonusu olamayacağını, zira o denli büyük kaynaklara sahip olan bir ülkenin zaten gelişmiş bir ülke olması gerektiğini belirtmektedir. Burada kaynak kıtlığı yanında müteşebbis kıtlığı da dengeli kalkınmaya engel olarak görülmektedir. Ayrıca belli ölçüde gelişmiş bir az gelişmiş ülkede dengeli kalkınma çabaları optimum ölçeğin altında kalınmasına yol açmaktadır¹³⁹. Hirschman modelinde, kalkınma süreci birbirini takip eden bir dizi dengesizliğin yer aldığı dinamik bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Bir ya da bir çok sektörün öne çıkararak gerçekleştirecekleri gelişme ile ekonominin diğer sektörlerinin harekete geçirilmesine dayalı dengesiz kalkınma sürecini Hirschman, Scitovsky'den yaptığı bir alıntı aracılığıyla şöyle açıklamaktadır: Karlar, dengesizliğin işareti ve serbest rekabet ortamında, dengesizlik derecesinin kaba bir endeksi olarak görülebilir. Serbest rekabetin var olduğu bir endüstride karlar, yatırımları bu endüstriye yönlendirmekte, yatırımlar bu endüstrideki karları elimine etmekte ve böylece yatırımlar

¹³⁷ Ergül Han, Aytan Ayşe Kaya, **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, Anadolu Üniversitesi İİBF Yayınları, Eskişehir, 1999, s.250

¹³⁸ Albert O.Hirschman, **The Strategy of Economic Development**, New Haven, 1958

¹³⁹ Gürkan, a.g.e., s.250

dengeye yönelmektedir. Ancak, bu durum aynı zamanda diğer endüstrilerdeki karları yükseltebilir ve dengeden uzaklaşmaya neden olabilir¹⁴⁰.

Hirschman'a göre, ekonomi içinde öyle sektörler vardır ki, az gelişmiş ekonomilerde bu sektörlerle dengesiz bir biçimde de olsa ağırlık verilmesi az gelişmiş ekonomide bir sıçrama, bir büyük itiş gerçekleştirebilir. Örneğin, yirmi sektörden başlangıçta ikisine ağırlık verilmesi, ekonomide bir itiş gücü sağlayabilir. Oysa, yirmi sektöre birden birbirini tamamlayacak şekilde planlanarak uygun ağırlıklar verilmesi:

- Bir taraftan iç piyasanın sınırlılığı yönünden imkansız gibi değerlendirilmekte;
- Az gelişmiş ekonominin mali olanakları buna yetmemektedir.

Bir iki sektöre ağırlık verilerek sağlanacak kalkış, sektörlerarası ilişkiler dolayısıyla, diğer sektörlerin gelişmesine yol açabilir. Örneğin, herhangi bir az gelişmiş ekonomide petro-kimya sanayii gelişme potansiyeline sahip olabilir. Bu alanda büyük yatırımlar yapılırken, sözkonusu sektörün çıktısını kullanacak yatırımların eş zamanlı olarak, planlı bir biçimde gerçekleştirilmesi olanaklı görülmemektedir. Petro- kimya sanayii kurulup işlemeye başladığında, sürükleyici bir sektör olarak, öne ve arkaya doğru yaratacağı etkiler ile ilgili sektörlerin gelişmesine yol açabilir. Başlangıçtaki dengesiz atılım, sürükleyici sektörün itiş gücü dolayısıyla senayileşmeyi gerçekleştirebilir.. Kısacası, X sektörü yarattığı fazla kapasite ile Y sektörünün doğmasına veya gelişmesine ortam hazırlamaktadır¹⁴¹.

Burada dikkat edilecek hususlardan biri de yatırımın yönlendirilmesi için seçilecek sektörün veya sektörlerin seçimiyle ilgilidir. Şöyle ki, dengesiz kalkınma görüşünün başarılı olabilmesi, yatırım yapılacak sektörün hem sürükleyici, hem de diğer sektörlerle yüksek etkileşim içinde olmasına bağlı bulunmaktadır. Aksi halde yapılacak yatırımlar kalkınma hamlesini hızlandırmayacağı gibi, aynı zamanda az gelişmiş ekonomilerin çok ihtiyaç duyduğu kaynakların da israf edilmesi sonucunu doğurabilir.

Hangi üretim alanlarında dengesizlik yaratmak gerekmektedir sorusunu Hirschman 'sektörlerarası önsel ve gerisel bağılıkları yüksek sektörler' şeklinde yanıtlamaktadır. Önsel ve gerisel bağılıkları yüksek olan sektörler üretim sürecinin ortalarında bulunan sektörler olmaktadır. Örneğin, demir-çelik sektörü gibi. Demir-çelik alanına yapılacak yatırımlar bu sektörün girdi aldığı ve girdi verdiği sektörlerin de hızla kalkınmasına yol açabilir. Böylece, dengeli kalkınmanın sektörlerarası tamamlanmayı gözeten ve sürdüren anlayışının aksine, belli stratejik sektörlerde bilerek dengesizlik yaratılmakla, bu atıl

¹⁴⁰ Hirschman'dan aktaran İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s. 155

¹⁴¹ Manisalı, a.g.e., s.82

kapasite savurganlık olarak görülmemekte, yeni sektörlerin doğup gelişmesinin koşulu olarak ele alınmaktadır¹⁴².

Hirschman modeli, genel olarak, diğer kalkınma kuramlarına göre daha gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Fakat bunun yanısıra bazı yönleri itibarıyla de eleştirilmektedir. Şöyle ki, bazı yazarlara göre, Hirschman, az gelişmiş ülkeleri 'dünya ekonomisi' denilen ilişkiler bütününde, hem merkezen uyarılan hem de sınırlandırılan ekonomiler olarak ele almamaktadır. Başlangıçta 'bağımsız' milli ekonomilerin varlığını kabul etmekle, az gelişmişliğin gerçek nedenlerini gözardı etmektedir¹⁴³. Diğer, bazı ekonomistlere göre ise model, dengesizliğin yaratacağı ortamda ortaya çıkacak engel ve karşı koymaların önemini yeterince önemsememektedir. Streeten bu eleştiriye bağlı olarak dengesiz kalkınma modelinin temelini oluşturan, kalkınma sürecinde dengesizliklerin yaratılması ve sürdürülmesi konusunda önemli olanın bu dengesizliklerin yaratılmaları olmadığını vurgulamaktadır. Buna göre, 'kalkınmayı hızlandırmak için önemli olan optimum dengesizlik derecesinin ne olduğu, dengesizliğin nerede ve ne kadar' yaratılacağı konusu olmaktadır¹⁴⁴.

2.2.5.2. Öncü Sektörler ve Kalkınma Kutupları Kriteri

Dengesiz kalkınma modellerinin bir başka şekli de kalkınma literatüründe 'Öncü sektörler kriteri' veya 'Kalkınma kutupları kriteri' olarak ele alınmaktadır. Bazı yazarlar öncü sektörler ve kalkınma kutupları kavramlarını birbirini yerine ve aynı anlamda kullanmaktadırlar. Bazı yazarlar ise öncü sektörler kriterini kaynakların sektörlerarası dağılımı yönünden, kalkınma kutupları kriterini ise kaynakların bölgelerarası (coğrafi) dağılımı yönünden yol gösterici bir kriter olarak değerlendirmektedirler. Aşağıda ikinci görüş temel alınarak bu iki kriter ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Öncü Sektörler: W.W.Rostow, çeşitli ekonomilerin ekonomik kalkınma tarihleri üzerinde yaptığı araştırmalarda iki gerçek tespit etmiştir¹⁴⁵. Bunlardan birincisi, bir ekonominin çeşitli sektörlerinin, belli bir dönemde kalkınma hızlarının birbirinden farklı olması; İkincisi ise, ekonominin topyekun kalkınması, belli bir dönemde, son derece hızlı gelişen bazı sektörlerle dayanması olmuştur. Örneğin, XVIII. Yüzyılda İngiltere'de pamuklu dokuma, XIX. Yüzyılda A.B.D.'de demiryolları, Sovyet gelişmesinde ağır sanayi, XX.

¹⁴² Gürkan, a.g.e., s.251

¹⁴³ Başkaya, a.g.e., s.50

¹⁴⁴ Streeten' den aktaran, İşgüden, Erkan ve diğerleri, a.g.e., s.157

¹⁴⁵ Rostow'dan aktaran Savaş, a.g.e., s.139

Yüzyılda ise otomobil sektörü öncü sektörler rolunu oynamıştır. Bu gibi sektörler ‘Öncü sektörler’ veya ‘Kilit sektörler’ adı verilmektedir.

O halde, bu kriterin savunucularına göre, az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarında bu tür sürükleyici olan sektörler ağırlık verilebilir. Bu durum daha önce değinilen dengesiz kalkınma stratejisi ile uyum içinde bulunmaktadır. Böyle bir tutum takınıldığında, öncü sektör olarak seçilecek sektörün hangisi, yada hangileri olacağı konusu ile, yatırımların hangi alanlara yığılacağı konusu arasındaki koşutluğun açık olduğu belirtilmektedir. Bu alanda kriterin, kıt faktörü en az kullanan sektör veya kendi gelişmesine bağlı olarak geliştireceği sektör sayısı en fazla olan sektör, şeklinde yapıldığı görülmektedir¹⁴⁶.

Bazı yazarlara göre, az gelişmiş ekonomilerde kapital ve döviz en kıt kaynak olduğuna göre, öncü sektörlerin kapital ve döviz az kullanan sektörler olması gerekmektedir. Diğer kısım yazarlara göre ise, öncü sektörün temel karakteri; kendisi gelişirken, mümkün olduğu kadar çok sektörü de beraberinde geliştirebilme özelliği olmaktadır. Bu bakımdan, öncü sektör olarak seçilecek sektörlerin, önsel ve gerisel bağıllık katsayılarının yüksek olması ve bu sektöre yönelen talebin gelir ve fiyat elastikiyetinin büyük olması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip sektörlerin ise zamanla ve ekonominin içinde bulunduğu kalkınma derecesine göre değişeceğine dikkat etmek gerekmektedir. Bu gün bu özellikleri gösteren sektör, örneğin, tekstil sektörü iken, yarın otomobil sanayi öncü sektör haline gelebilir¹⁴⁷.

Kalkınma Kutupları: Kaynakların etkin kullanılması amacın öngören modellerden biri de kalkınma kutupları modelidir. Kalkınma kutupları daha çok sanayileşme döneminde görülen, mevcut kaynakları daha verimli bir biçimde kullanmak amacını güden ve üretim faktörlerini kendine çeken bölgesel bir iktisadi farklılaşma alanıdır. Sanayileşme dönemlerinde firmaların belli yerlerde toplanmaları bir tesadüf eseri olmayıp, genellikle, iktisadi faktörlerin ve koşulların kaçınılmaz bir sonucu olmaktadır. Örneğin, Fransa’da Paris bölgesi, Brezilya’da Sao Paulo, Japonya’da Tokyo ve Osaka, Arjantin’de Buenos Aires, İtalya’da Milano, Portekiz’de Lizbon, Türkiye’de İstanbul, Azerbaycan’da Bakü kalkınma kutuplarına birer örnektir.

Neden firmalar, biraraya gelerek sanayi bölgesi veya bir kutup oluşturmaktadır. Firmaların biraraya gelişinde etkili olan faktörler şöyle sıralanabilir¹⁴⁸:

¹⁴⁶ Gürkan, a.g.e., s.257

¹⁴⁷ Savaş, a.g.e., s.140

¹⁴⁸ Özgüven, a.g.e., s.145

- Alt yapıdan yararlanma,
- Ulaşım kolaylığı,
- Tüketim merkezlerine yakınlık,
- Hammaddelere yakınlık,
- Enerji kaynaklarına yakınlık,
- Yan sanayiler.

Kalkınma kutupları kriterlerini öne süren Fransız iktisatçı F.Perroux'a göre, yatırımlar önce bir bölgede toplanmaya başlamaktadır. Bu bölge ekonomik kalkınmanın merkezi haline gelmekte ve diğer bölgelere oranla çok daha hızlı kalkınmaktadır. Yazara göre böyle bir bölgesel dağılımda herhangi bir sakinca bulunmamaktadır. Aksine böyle bir durumun teşvik edilmesi gerekmektedir.

Gerçekte kalkınma kutuplarının hem olumlu, hem de olumsuz etkileri vardır. Olumlu etkiler şöyle özetlenebilir¹⁴⁹: Kalkınma kutpu, yayılma etkileri yaratan, hammadde, aramaları, tüketim malları üzerinde gerek arz, gerek talep bakımından arttırıcı etkisi olan itici bir güç oluşturmaktadır. Bu gelişim sonucunda, bölgede üretim artışlarının yanında gelirlerde (özellikle ücretlerde) yükselme olmakta, teknik yenilikler ve yeni yatırımlar ortaya çıkmaktadır. Çevredeki geleneksel yöreler ile kutup arasındaki işgücü ve mal akımı, iki bölge arasındaki ekonomik ve sosyal farklılığı zamanla ortadan kaldırabilir. Yeni kurulan sanayi ve sanayi grupları, kendilerine bağlı yeni iktisadi faaliyetlere olanak hazırlayabilirler, yeni iktisadi üniteler doğar ve gelişim çevresindeki tarımsal yapıyı da etkileyebilir. Böylece tarımsal kesim için yeni bir pazar doğduğu gibi, bu kesimdeki fazla işgücü için de yeni iş olanakları ortaya çıkmaktadır. Geri kalmış yörelerden buralara akan işgücü sayesinde geri yörelerdeki emeğin marjinal verimi ve refahı artmaktadır.

Sıralanan olumlu etkilerin yanında, kalkınma kutupları bir de olumsuz etkileri yönünden ele alınmaktadır. Örneğin, G.Myrdal'a göre¹⁵⁰, büyüme kutuplarının; kalkınmayı bölgelere 'yayıcı' etkileri olduğu gibi, diğer bölgeleri 'geriletici' etkileri de vardır ve çoğu defa bu 'geriletici' etkiler baskın çıkmaktadır. Zira, büyüme kutuplarının altyapı yatırımları ve dışsal ekonomiler gibi cazip tarafları hem üretici, hem de tüketicilerin en rasyonel davranan, en dinamik ve yeniliğe açık olanlarını çekmektedir. Üretim faktörleri ile birlikte kaliteli üreticiler ve tüketiciler de büyüme kutuplarına kaymaktadırlar. Böyle bir kayma sonunda gelişmemiş veya az gelişmiş bölgeler, büsbütün geriliğe ve fakirliğe terkedilir. Bu

¹⁴⁹ İlkın, a.g.e., s.107

¹⁵⁰ G.Myrdal, **Rich Land and Poor Land**, Harper Bros, New York, 1957

sebepten büyüme kutuplarının meydana gelmesini önleyici ve diğer bölgelere göre göstereceği farklılığın azaltılmasını sağlayıcı tedbirler alınması gerekmektedir¹⁵¹.

2.3. Kalkınma Politikaları

Kalkınma politikalarının ülkenin ve dünyanın değişen koşullarına cevap verebilecek biçimde ayarlanması gerekmektedir¹⁵². Ülkelerin kalkınma süreçlerinde politikalar, sadece hükümetlerin siyasal tercihleri nedeni ile uygulanmamaktadır. Aynı zamanda toplumun her kesimine refah getirilmesi ve bizzat ekonomik kalkınmanın sürdürülebilmesi bakımından da kalkınmanın bazı stratejik hedefler ya da öğeler göz önünde tutularak yürütülmesi gerekmektedir.

Az gelişmiş ekonomilerin kalkınma politikaları çerçevesinde ele alınan çeşitli politikaların bulunmaktadır. Sanayileşme politikalarından dış ticaret politikalarına kadar uzanan geniş bir alan içinde sözkonusu ülkelerin incelenmesi gereken sorunları vardır. Sanayileşme biçimi ne şekilde olmalıdır? Teknolojik gelişme ile ilgili sorunlara nasıl bir çözüm getirilmelidir? Dış ticarete alternatif politikalar nelerdir? Bütün bu politikaların ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri nedir? Hangi politikalar birbirini tamamlamakta, hangileri ters düşmektedir¹⁵³?

Ayrıca, her ülkenin kalkınma politikası, benzer noktaları olmakla birlikte farklılıklar göstermektedir. Çünkü her ülkenin iktisadi ve sosyal yapıları farklı olmakta ve çeşitli üretim kesimlerinin aynı tempoda gelişmesi pek olanaklı görülmemektedir. Bu bakımdan kalkınma politikası iktisadi ve siyasi bir tercih özelliğini taşımaktadır. İktisadi ve siyasi tercihlere 'kalkınma hedef ve stratejileri' adı verilmektedir. Böylece kalkınma politikası ve stratejisi hükümet kararına dayanmakta, siyasal iktidar makro anlamda kalkınmayı engelleyen faktörleri belirlemekte ve bunları giderecek önlemler çerçevesinde bir kalkınma politikası hazırlamaktadır¹⁵⁴. Aşağıda sözkonusu stratejilerin bazıları ele alınmaktadır.

¹⁵¹ Savaş, a.g.e., s.141

¹⁵² Özgüven, a.g.e., s.209

¹⁵³ Manisalı, a.g.e., s.90

¹⁵⁴ Özgüven, a.g.e., s.210

2.3.1. Sanayileşme

Az gelişmiş ülkelerin kalkınması ile sanayileşmesi yer yer aynı anlamda kullanılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, ekonomik kalkınma bir sermaye birikimi ve yapısal değişim sürecini ifade etmektedir. Az gelişmiş ülkeler açısından bu hedef 'sanayileşme' biçiminde özetlenmektedir. Bu anlamda sanayileşme teknik, ekonomik ve sosyal bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Sanayileşme, gelir seviyesini yükseltmeğe çalışan fakir memleketlerden bir çoğunun esas ümidini oluşturmaktadır. Bu husus aynı zamanda, ekonomik kalkınma meselesinin en ihtilafli cephesi olarak değerlendirilmektedir¹⁵⁵. Sanayileşme ile kalkınmayı ve modern bir toplum haline dönüşmeyi aynı şey sayan iktisatçılara göre, fert başına geliri artırmanın ve fertleri yenilik arayıcı, dinamik bir dünya görüşüne kavuşturmanın yegane yolu sanayileşme olmaktadır. Böyle bir düşüncede bugünün hemen bütün gelişmiş ülkelerinin sanayileşmiş olmasının büyük etkisi bulunmaktadır¹⁵⁶.

2.3.1.1. Sanayileşme Stratejileri

Sanayileşmeyi hedef almak olaya yeterli bir açıklık getirmemektedir. Nasıl bir sanayileşme stratejisinin benimseneceği sorununun da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Az gelişmiş ekonomilerin nasıl bir sanayileşme stratejisi benimsemeleri gerekmektedir ve bu politikaların tespitinde ele alınacak ölçüler nelerdir? Bu soruların cevaplarını araştırmak kalkınma iktisadının temel görevlerinden biri olmuştur.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda izleyecekleri sanayileşme stratejileri genel olarak iki başlık halinde ele alınmaktadır. Bunlar¹⁵⁷:

- İthal ikamesi, yani içe dönük sanayileşme stratejisi ve
- İhracata dayalı, yani dışa dönük sanayileşme stratejisidir.

İçe dönük (ithal ikamesi) ve dışa dönük (ihracata dayalı) sanayileşme stratejileri her ülkede, gelişmiş ve az gelişmiş ülke gruplarında değişik şekillerde uygulanmış ve çeşitli aşamalardan geçmiştir. Fakat, özellikle az gelişmiş ülkelerde, bu iki sanayileşme stratejisi genellikle birlikte uygulanarak karma bir stratejiye dönüşmüştür¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Hollis B. Chenery, *Kalkınma Programlarında Sanayileşmenin Rolü*, çev: Selim İlkin, **İktisaidi Kalkınma** (Seçme Yazılar) İçinde, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları no:6, Ankara, 1966, s.271

¹⁵⁶ Savaş, a.g.e., s.136

¹⁵⁷ Han, Kaya, a.g.e., s.267

¹⁵⁸ Emin Çarıkçı, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiyede Sanayileşme Politikaları**, Turhan kitabevi Yayınları, Ankara, 1983, s.17

2.3.1.1.1. İthal İkameci Sanayileşme

İthalat ikamesi, daha önceleri yurt dışından ithal edilen malların, uygulanan koruyucu ve özendirici önlemlerle yurt içinde üretilmesini öngören temel bir sanayileşme stratejisi olarak tanımlanmaktadır. İthalat ikamesinin az gelişmiş ülkelere çekici görünen bazı yönleri bulunmaktadır. Şöyle ki, burada üretimin amacı, iç piyasada halen varolan bir talebin karşılanmasıdır. Oysa dış piyasalar için üretim bu derece kolay olmamaktadır. Çünkü dış piyasalara çıkmak belirli bilgi, beceri ve deneyim gerektirmekte, ayrıca üretim maliyetlerinin yüksekliği de bu olanağı sınırlandırmaktadır. Bu politikanın kuşkusuz en çekici görülen yönlerinden birisi, ithal listelerinde yer alan malların ülke içinde üretimine geçmekle, döviz giderlerinden tasarruf sağlanacağı ve böylece dış açık sorunlarının çözümleneceği düşüncesi olmuştur¹⁵⁹.

Sanayi devrimini ilk önce başaran ülke dışında kalan tüm ülkelerde ulusal sanayi tabanının ithal ikamesi yoluyla kurulduğu belirtilmektedir¹⁶⁰. Bu açıdan bakıldığında az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu içinde ithalat ikamesinin bir çözüm olarak ortaya çıkmış olması doğal karşılanabilir. Öte yandan, bu gün az gelişmiş ülkelerin ithal ikamesine yönelmek istemelerinin sebeplerinden bir diğeri, bu ülkelerin üretiminde belirli bir nisbi üstünlüğe sahip oldukları, fakat fiyatları önemli değişikliklere maruz ve taleplerinin gelir elastikliğinin nisbeten küçük olduğuna inanılan bir kaç malın ihracatına olan bağılıklarını azaltmak istekleri olarak değerlendirilmektedir¹⁶¹.

İthal ikamesi başlangıçta tüketim mallarının ülke içinde üretimi ve ikinci aşamada da ara malı ve yatırım malları üretiminin ülke içinde gerçekleştirilmesi olmak üzere iki aşamada gerçekleştirilmektedir. İthal ikamesi stratejisinin seçiminde en tutarlı görüş genç endüstri tezi olmuştur. Temeli F.Liste kadar dayanan bu görüşe göre, sanayileşmenin başlangıcında sinai üretimde parça başına maliyetlerin yüksek olması kaçınılmaz olduğu için yeni kurulan sanayilerin belli bir süre dış rekabetten korunması gerekmektedir. List'e göre bu korumanın yavru sanayiler yabancılarla rekabet edecek düzeye gelinceye kadar uygulanması gerekmektedir¹⁶².

Koruma nedenlerinin en önemlilerinden biri de bozulan ticaret hadleri olmuştur. Hammadde gelirlerinin değişkenliğinin uzun vadede sanayi mallarına nazaran çok zayıf

¹⁵⁹ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, Güzem Yayınları No:14, İstanbul, 1998, s.630

¹⁶⁰ Keesing'ten aktaran, Taner Berksoy, **Az gelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, s.214

¹⁶¹ O.H.Brownlee, *Az gelişmiş Ülkelerin Dış Yardımın En Etkin Şekilde Kullanımını Önleyen Bazı Politika Tedbirleri*, çev: Nuri Karacan, **İktisadi Gelişme ve Dış Yardım** (Makaleler) içinde, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1442, İstanbul, 1969, s.102

¹⁶² Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 209

olması nedeniyle ticarete sürekli zarara uğramamak için az gelişmiş ülkelerin uluslararası uzmanlaşmada sanayi malları ihracatçısı ülke konumuna gelmesi gerekmektedir¹⁶³. Zaten, korunan endüstrilerin bir süre sonra gelişip, önce iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacağı, sonra da ürünlerini dünya piyasalarına 'boşaltmaya' başlayacağına inanılmaktadır. Ancak, uygulamada ihracat konusunda bu iyimser görüşlerin çoğunlukla gerçekleşmediği görülmüştür. Endüstrilerin rekabet düşüncesine göre seçilmemesi, sürekli korumayı gerektirmiştir. Bu durumda sözkonusu olan, genç endüstriler tezine uygun bir korumacılık olmamıştır. Çünkü tüm sanayinin korunması ve desteklenmesi amaçlanmıştır¹⁶⁴.

İthal ikamesine dayalı bir sanayileşme modeli içinde az gelişmiş ülkelerin önündeki farklı almasıklar bulunmaktadır. Bunlar bir kaç grup içinde toplanabilir¹⁶⁵:

- Mevcut döviz kaynaklarını yatırım ve ara mallarının ithalinde kullanıp bu ithalat ile ülkede tüketim malları üretilmesi;
- Mevcut döviz kaynaklarının yatırım malları üretimini sağlayacak yatırım malları ithalinde kullanılması ve üretilen yatırım malları ile tüketim malları üretilmesi;
- Mevcut döviz kaynaklarının yatırım malı üretimini sağlayacak yatırım malları ithalinde kullanılması ve mevcut yatırımlarla yeniden yatırım malları üretilmesi.

Bu alternatiflerden birincisi, hemen hemen her az gelişmiş ülkenin 1950'lerden sonra takip ettiği sanayileşme politikası olmuştur. Bu ülkelerden bazıları, örneğin Brezilya, bir dönemde, ikinci alternatifini de ortaya koyduğu halde, Türkiye benzeri ülkeler ikinci kısma geçemeyerek sanayileşmede önemli darboğazlarla karşılaşmıştır. Üçüncü alternatif ise eski Sovyet modeli olarak tanımlanabilir.

İkamenin hangi mallardan başlayacağı ithal ikamesinin başarısı bakımından çok önemli olmaktadır. Bu alternatiflerden hangisinin seçileceği hükümet ile sanayicilerin nasıl bir anlaşma içine gireceklerine bağlı bulunmaktadır. Az gelişmiş bir ekonomide sanayicinin, daha kısa dönemde kar getiren ve yüksek gelir gruplarının ihtiyaçlarına cevap veren, talebin gelir elastikiyeti yüksek mallarda ikameye gitmek isteyeceği ve uygulamada gittiği bilinmektedir. Burada hükümet, sanayici gruba karşı pazarlık gücünü kullanabildiği ölçüde, ikamenin yatırım mallarına yönelmesi sağlanabilir. Açıktır ki, bu pazarlık piyasa ekonomilerinde ancak teşvikler yoluyla gerçekleştirilmektedir.

¹⁶³ Laurence Tubiana, *İktisadi Modellerin Sonu*, çev: Burak Gürbüz; Derleyen: Serge Gordellier, **Üçüncü Dünyanın Sonu mu?** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s.23

¹⁶⁴ Seyidoğlu, a.g.e., s.629

¹⁶⁵ Alpar, Ongün, a.g.e., s.53

2.3.1.1.2. İhracata Dayalı Sanayileşme

İhracata dayalı sanayileşme modeli ithal ikameci modelin bir alternatifi olarak ortaya çıkmıştır. Birçok azgelişmiş ülkede ithal ikamesi yoluyla sanayileşme çabalarının başarısızlığa uğraması veya bu politikanın ekonomik darboğazlar yaratması, uluslararası kuruluşları azgelişmiş ülkelere ithal ikamesi politikası yerine ihracata dayalı sanayileşme stratejilerini önermeye yöneltmiştir.

1960'larda yönelim değiştirerek, ihracata yönelik sanayileşmeyi benimseyen ülkeler en çarpıcı ekonomik büyüme hızlarına erişmiş, kısa zamanda bunlara Yeni Sanayileşen Ülkeler (YSÜ) adı verilmiştir¹⁶⁶. Özellikle Hong-Kong, G.Kore ve Brezilya gibi ülkelerin 1960'lardan sonra sanayi malları ihracatında gösterdikleri başarı ve sağladıkları ekonomik büyüme, bu ülkelerin diğer azgelişmişlere örnek olarak gösterilmesine neden olmuştur.

İhracata yönelik strateji temelde serbest ticaret görüşüne dönülmesini simgeleyen bir yaklaşım olmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin serbest ticaret koşullarında, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda üretim yapmalarını öngörmektedir. Bunu sağlamak için ekonomiyi uluslararası ticaretten koparmayacak bir ticaret rejimi izlenmesi ve ulusal kaynak tahsisinin, ithal ikamesi yaklaşımında olduğu gibi iç talep tarafından değil, uluslararası talep tarafından belirlenmesine izin verilmesinin zorunlu olduğu öne sürülmektedir.

İhracata yönelik sanayileşme stratejisi ile ithal ikameci strateji arasındaki temel fark uluslararası ticarete karşı takınılan tavırda ortaya çıkmaktadır. İthal ikamesinde tüm çabalar ve önlemler ithalatın sınırlandırılmasına yönelmişken, ihracata yönelik sanayileşmede alınan önlemler ve başvuru düzenlemeler ihracatı özendirilmeye yönelik olmuştur. İhracata yönelik stratejide, ihracatın özendirilmesi çabası dar anlamda ticaret politikasıyla sınırlı kalmamakta, genellikle maliyet ve kredi politikası önlemlerini de içeren bir 'politika paketi' uygulamaya konmaktadır. Bunun dışında, ekonomide ücretler, çalışma koşulları ve uluslararası dolaysız sermaye akımını düzenleyen önlemler de aynı amacı destekleyecek bir yaklaşım içinde oluşturulmaktadır¹⁶⁷.

İhracata dayalı sanayileşmede tüm endüstrilerin değil, ancak gelişebilecek ve rekabet edebilecek potansiyele sahip olanların özendirilmesine ve desteklenmesine

¹⁶⁶ Hubert Schmitz, *Azgelişmiş Ülkelerde Sanayileşme Stratejileri: Tarihsel Deneyimden Çıkarılacak Bazı Dersler*, Çev: Sedef Öztürk, **Kalkınma İktisadı** İçinde, Haz:Fikret Şenses, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.268

¹⁶⁷ Taner Berksoy, **Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.219

çalışılmaktadır. Üretimde amaç dış piyasalara yönelmek olduğundan iç piyasa darlığı engeli ortadan kalkmakta, dolayısıyla üretim tesisleri optimum teknik kapasite ile kurulabilmekte ve ölçek ekonomilerinden yararlanma olanağı elde edilmektedir. Modelin dış ticaret politikasının temel işlevi, kurulan ve ileride kurulacak olan endüstrileri dış piyasanın rekabetine hazırlamak olmuştur. O nedenle ‘genç endüstriler’in bir süre dış rekabetten korunmaları gerekse de, asıl olan, uzun dönemde liberal bir dış ticaret rejimi uygulamaktır. Böylece ulusal ekonominin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmaktadır¹⁶⁸.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. İthal ikamesiyle içe dönük büyüme aynı olguyu tanımlamadığı gibi, dışa açık büyümeyle ihracata dönük büyümenin de eşanlamlı sayılmaması gerekmektedir. Dışa açık bir ekonomi, serbest piyasa koşullarında dış dünyayla bütünleşen, sermaye hareketlerinde görece serbestlik olan, dış ticaret kontrolleri bulunmayan ya da en az düzeyde kalan bir ekonomi olarak ele alınmaktadır. İhracata dönük büyüme ise, bir büyüme stratejisidir; ekonominin dışa açıklığıyla mutlaka doğrudan bağlantılı olmadığı gibi, bir serbest piyasa ekonomisi olma durumu da bulunmamaktadır. Aksine, devletin ekonomiyi ihracata döndürmek için piyasaya yoğun müdahalesi de olabilir. Bu strateji, imalat sanayiini ihracat yoluyla geliştirmek temeline dayanmakta ve iç ekonomi politikaları buna göre ayarlanmaktadır¹⁶⁹.

İthal ikameci sanayileşme ile ihracata yönelik sanayileşme stratejisi arasında mutlak ve kesin bir ayırım yapmak doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilmemektedir. Burada, sanayileşmede hangi stratejiye ağırlık ve öncelik verileceği değil, bu iki strateji arasında endüstrilerin gelişmesini sağlayacak karma bir strateji bulmak önem kazanmaktadır. Bu tür bir sanayileşme stratejisini geçmişte Japonya, ondan sonra da G.Kore uygulamıştır¹⁷⁰. Bunların yanısıra, uygulamaya bakıldığında, az gelişmiş ülkelerin ithal ikamesi ve ihracata yönelik uygulamalarında zaman zaman değişiklik yaptıkları görülmektedir. Fakat bu değişimler daha çok birinciden ikinciye doğru yönelmektedir.

1950’li ve 1960’lı yıllarda Latin Amerika’da ve Asya’daki büyük az gelişmiş ülkeler, oldukça yoğun bir ithal ikamesi uygulamasına girişmişlerdir. Bunlar arasında örneğin Arjantin, Şili, Peru, Hindistan, Pakistan, Filipinler ve Bangladeş yer almaktadır. Türkiye de aynı dönemde bu uygulamayı benimseyen ülkeler arasında bulunmuştur. Oysa 1960’ların ortalarından itibaren, giderek artan sayıda ülke ihracata dönük sanayileşme

¹⁶⁸ Seyidoğlu, a.g.e., s.632

¹⁶⁹ Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985, 246

¹⁷⁰ Westphal’dan aktaran Çarıkçı, a.g.e., s.29

uygulamasına geçmiştir. Daha öncesi itibarile bu politikayı özellikle dört Asya ülkesi uygulamıştır (Asya'nın dört Kaplanı). Bunlar: G.Kore, Taiwan, Singapur, Hong Kong'dur. Daha sonra bu ülkelere Brezilya, Şili, Malezya, Tayland, Tunus ve Uruguay da katılmıştır. 1980'den sonra Türkiye de bu gruptaki yerini almıştır. Çeşitli yazarlar tarafından yapılan uygulamalı çalışmalarda genel olarak, ihracata dönük sanayileşme izleyen ülkelerdeki büyüme oranları, ithalat ikamesi izleyen ülkelerin büyüme oranlarından daha yüksek bulunmuştur¹⁷¹.

2.3.1.2. Stratejilere Eleştirel Yaklaşım

Başlıca sanayileşme stratejileri olarak ele alınan ithal ikameci sanayileşme ile ihracata dayalı sanayileşmenin az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarında ne derece başarılı olduğu konusundaki düşünceler literatürde bu güne kadar tartışılmaktadır. Kimi iktisatçılar, ülkelerin kendine özgü özelliklerine göre tercih edeceği bu stratejilerden birinin veya her ikisinin kullanıldığı karma stratejinin bu ülkelerin kalkınmalarında önemli bir sonuç doğuracağı düşüncesini savunurken; diğer kısım iktisatçılar¹⁷², IMF, Dünya Bankası ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından az gelişmiş ülkelere önerilen bu politikaları, az gelişmiş ülkelerin değil, Batı'nın ve onun çokuluslu şirketlerinin çıkarlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak değerlendirmektedirler. Bu eleştirel görüşe göre, az gelişmiş ülkelere, kalkınmanın, büyümenin, ekonomik ve toplumsal refahı yakalamanın yegane yolu olarak önerilen bu stratejiler, aslında sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ve onların çokuluslu şirketlerinin gelişmesine, yayılmasına, büyümesine, daha çok kaynağa el koymasına olanak vermektedir.

2.3.1.2.1. İthal İkamesine Yönelik Eleştiriler

İthal ikamesine yönelik sanayileşme stratejisine yönelik eleştiriler, bu stratejinin önde gelen savunucularından R.Prebisich tarafından, aşağıdaki şekilde özetlenmiştir¹⁷³: İthal ikamesinin nisbeten basit ve kolay aşamasında sanayileşmede hızlı bir başarı sağlanabilir. Fakat, bu aşamadan itibaren güç ve teknolojik yönden kompleks dönem başlamaktadır. Çünkü, bu dönemde kurulacak işletmeler kapital yoğunudur ve geniş pazar istemektedir. Oysa az gelişmiş ülkelerde pazarın küçük oluşu, ikinci aşamada küçük ölçekli ve iktisadi olmayan işletmelerin parça başına üretim maliyetleri çok yüksek olduğu için dış

¹⁷¹ Seyidoğlu, a.g.e., s.635

¹⁷² Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s.99-149

¹⁷³ R.Prebisich'ten aktaran Çarıkçı, a.g.e., s.54

rekabete karşı ithalat kısıtlamalarına ve yüksek gümrük tarifelerine yol açmaktadır. Yüksek koruma ise sanayide teknolojinin iyileşmesini önleyerek verim düşüklüğüne yol açtığı için sinai yapıya olumsuz etki yapmaktadır.

Sanayileşmede ithal ikamesine yönelme bir plan ve program neticesi değil, olumsuz dış ekonomik şartların sonucu olmaktadır. Bu durumda gerekli olmayan malların ithalatına yasaklar konurken, yerli üretim de yüksek gümrük duvarları ile korunarak, maliyetine bakılmadan, sanayileşme teşvik edilmektedir. Nihayet, aşırı korumacılık ülkenin dış pazar ve rekabetle ilişkisini kestiği için üretimde kalitenin yükselmesi ve maliyetlerin düşürülmesi yolundaki teşvik ve baskılar ortadan kalkmaktadır.

İthal İkamesi stratejisinde uygulanacak ‘koruma derecesi’ kalkınma ekonomisi ile uğraşan iktisatçıların, üzerinde önemle durdukları bir konu olmuştur. Düşük dereceli bir koruma politikası iç sanayileşme açısından yetersiz kaldığı gibi, çok ileri derecelere varan koruma tedbirleri, içeride sağlıklı bir sanayileşmeye ve kaynak israfına yol açabilir¹⁷⁴.

Öte yandan, sinai üretim temel olarak ticaret politikasınca belirlenen ithalat yasaklarından kaynaklandığı için, ülkede hangi endüstrilerin kurulacağı, neyin üretileceği sorunu büyük ölçüde hangi ürünün ithalatının yasaklanacağı sorusuyla özdeşleşmiştir. Bu durumda sanayileşmenin kendine özgü etki ve tepkileri, sektörler arası bağlantılar gerçekleşmemiş, kurulan sanayiler birbirini besleyecek ve geliştirecek bir yapı içinde bütünleşmemiştir. Rekabet ve verimlilikten uzak bir ortamda gelişmiş olan sanayilerin bir sonucu da ihracat yapmamaları olmuştur. İhracat olanağının böylesine sınırlanmasında, oluşturulan sinai yapının doğurduğu sorunların yanısıra, uygulanan ticaret politikası önlemlerinin ihracatı caydırıcı etkileri de rol oynamıştır. İthal ikamesini uyaran ve sürdüren korumacı önlemlerin kaynak dağılımında çarpıklıklara yol açtığı, ikameci sektörleri korurken özellikle ihracat aleyhine ayırım yaptığı saptanmıştır¹⁷⁵.

Uygulamada ithal ikamesinin yalnızca ithal edilen parçaları birleştiren montaj tipi üretim düzeyinde gerçekleşmesi, üretimde ithal girdi oranının yüksek düzeyde kalmasına ve ithalatın yerli sanayi üretiminden daha hızlı artmasına neden olmaktadır. Dışarıdan makina, hammadde, hatta mamulün parçalarının ithal edilmesi, dış ödemeler güçlüklerinden kurtulmak için başvuru olan ithal ikamesinin kısa zamanda ödemeler dengesinde yeni darboğazlar yaratmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, bu şekilde ithalat ikamesi yapan endüstrilerin geniş ölçüde dışa bağlı olmaları, bu ekonomileri dünya pazarlarındaki dalgalanmalardan etkilenen, ithalata duyarlı -import sensitive- ekonomiler

¹⁷⁴ H.G.Johnson’dan aktaran, Manisalı, a.g.e., s.184

¹⁷⁵ Hirschman ve Johnson’dan aktaran Berksoy, a.g.e., s.217

durumuna getirmektedir.. Eğer ithal ikamesi yabancı sermayeli şirketler tarafından gerçekleştiriliyorsa bu dışa bağlılığa bir de teknolojik bağımlılığı da eklemek gerekmektedir. Bu bağımlılığın sürmesi ise, büyük ölçüde azgelişmiş ölkelerin tüketim malları ikamesinden yatırım malları ikamesine geememelerinden kaynaklanmaktadır¹⁷⁶.

Teknolojik bağımlılık, kurulan sanayilerin niteliği gereği, marka, patent, teçhizat, fabrika ve ara malı satışı, teknik yardım programları, teknik elemanların azgelişmiş ölkelere yollanması, yabancı sermaye transferi ve diğer yollarla oluşmaktadır. Azgelişmiş ölkelerin ithal ikamesi sonucu yapısal bağımlılıklarının arttığını ileri süren iktisatçılara göre, teknoloji üretimi ileri sanayi ölkelerinin tekelinde kaldıkça, azgelişmiş ölkelerin ‘uygun’ teknoloji seçiminde bir serbestliğe sahip olmaları da sözkonusu olmamaktadır. Bu iktisatçılara göre, teknoloji üretimi hem ileri kapitalist ölkelerin tekelinde bulunmakta, hem de uluslararası yasalarla korunmaktadır. Bu koşullarda azgelişmiş ölkeler, sanayileşmiş kapitalist ölkelerin kendilerine empoze ettikleri teknolojiyi kabullenmek durumunda kalmaktadırlar¹⁷⁷.

İthal ikamesine yönelen eleştiriler genel olarak özetlenecek olursa, aşağıdaki konu başlıkları şeklinde sıralanabilir¹⁷⁸:

- Kaynak israfı,
- Dışa bağımlılık,
- İhracat endüstrileri aleyhine doğan arpıklık,
- Dış borçların artışı,
- Ülkeye yabancı sanayi yapısı.

1960’ların ikinci yarısından itibaren, uluslararası ticarete rastgele ve yoğun müdahalenin çeşitli yapı bozuklukları ve çarpıklıklara neden olduğu, ciddi maliyetler doğurduğu görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu eleştiriler bir çok ölkenin ithal ikamesi yoluyla sanayileşme yaklaşımından uzaklaşarak ihracata yönelik bir strateji izlemeye yönelmelerinde etkili olmuřtur¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Alpar, Ongün, a.g.e., s.51

¹⁷⁷ Başkaya, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, s.113

¹⁷⁸ Seyidoğlu, a.g.e., s.630

¹⁷⁹ Berksoy, a.g.e., s.218

2.3.1.2.2. İhracata Dayalı Sanayileşmeye Yönelik Eleştiriler

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı için, arz yönünden iki önemli faktör üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi, ihracata yönelik endüstrilere yeterli teşvikin sağlanması, diğeri ise mevcut döviz kurunun istikrarlı ve ihracatçıları özendirecek düzeyde tutulmasıdır. Döviz kurlarının dış fiyatları iç fiyatlara göre daha cazip kılacak düzeyde tutulması ve bunun sürekli olacağı güvencesinin ihracatçılara verilmesi döviz politikasının ana hatlarını oluşturmaktadır. Bu durum ihracata yönelik sanayileşme stratejisini eleştirenlerin en çok üzerinde durdukları konulardan biridir. Söz konusu eleştiriler özetlenecek olursa¹⁸⁰: Öncelikle, ulusal paranın değer kaybetmesi ihracatçılar için teşvik sağlarken ülkede gelir dağılımını ihracatçılar lehine değiştirmektedir. Eğer mevcut gelir dağılımı zaten ticaret yapan kesimin lehine ise bu, gelir dağılımı dengesizliğini daha da artırmaktadır. Ayrıca, eğer ihracata yönelik endüstriler ara malları bakımından önemli ölçüde dış kaynaklara bağımlıysa, ihracatçılar döviz kurlarının değişmesi ile sağladıkları avantajı, ürettikleri malların - kur ayarlamasından sonra ithal girdi maliyetlerinin yükselmesi nedeniyle- fiyatlarındaki yükselme nedeniyle kaybedebilirler.

Öte yandan, ithal ikamesine dayalı sanayileşmeye yöneltile en önemli eleştiri, ithal ikamesi ile birlikte getirilen korumanın ekonomide kaynakların yanlış dağılımına neden olması olarak belirtilmektedir. Aynı eleştiri ihracata sağlanan teşvikler konusunda da yapılabilir. Örneğin, dünya fiyatlarının üzerindeki fiyatlarla üretim yapan firmalar, aldıkları ihracat teşvikleri (ihracatta vergi iadesi; ihracatçı kredisi; ihracat sigortası; ulaşım kolaylıkları)¹⁸¹ sayesinde etkin olmayan bir üretime devam edebilir ve maliyetleri düşürmek için çaba harcamayabilirler.

Ayrıca, ihracatın sağlanan teşvikler yoluyla özendirilmeye çalışılması devlet bütçesi açısından önemli bir gelir kaybına neden olduğu gibi, etkin bir koruma da sağlamayabilir. Diğer yandan, ülkelerarası rekabet eşitliğini bozduğu gerekçesiyle, GATT ve diğer uluslararası kuruluşlar da bu uygulamalara karşı tavır almıştır¹⁸².

Az gelişmiş ülkelerin sanayileşmede başarı sağlayabilmeleri için sadece ihracata dayalı stratejiye bağlanamayacakları ileri sürülmektedir. Çünkü, bu yazarlara göre, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret hadleri, sanayileşmiş ülkelerin dış ticaret hadlerine göre

¹⁸⁰ Alpar, Ongün, a.g.e., s.60-61

¹⁸¹ Manisalı, a.g.e., s.190

¹⁸² Seyidoğlu, a.g.e., s.633

daha çok dalgalandığı gibi, gelişmiş ülkeler az gelişmiş olanların, başta tekstil olmak üzere, sanayi mallarına piyasalarını büyük ölçüde kapalı tutmaktadırlar¹⁸³.

Az gelişmiş ülkelere kalkınma stratejisi olarak ihracata dayalı sanayileşmeyi öneren görüşler genellikle, Yeni Sanayileşen Ülkeler (YSÜ) olarak bilinen belirli Asya ülkelerinin kalkınmalarında uyguladıkları politikalardan esinlenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, özellikle Hong-Kong, G.Kore, Tayvan, Singapur gibi Güney-Doğu Asya ülkelerinin 1960'lardan sonra sanayi malları ihracatında gösterdikleri başarı ve sağladıkları ekonomik büyüme, bu ülkelerin diğer az gelişmişlere örnek olarak gösterilmesinde etkili olmuştur. Çünkü bu ekonomiler önceliği dış talebe, uluslararası piyasaya vermiştir. Liberal iktisatçılar bunları, biraz da abartarak, yapısal uyum programlarının başarılı modelleri olarak sunmuşlardır¹⁸⁴.

Buna karşın, bazı radikal iktisatçıların görüşleri¹⁸⁵ YSÜ'deki ihracata dayalı sanayileşmenin başarısının öncelikle ihracata yönelik politika değişiklikleriyle açıklanamayacağı noktasında odaklanmıştır. Bu görüşe göre, YSÜ'nün ihracat genişlemesindeki başarılarını sürdürmelerinin, onları taklit etmeye çalışan ülkelerin bunu yapmasının önünde ciddi engeller bulunmaktadır. Birinci sorun, sınırlı bir dizi ülkede işleyen şeyin çoğunluk tarafından benimsendiğinde işlememesi olarak özetlenebilecek 'bileşim yanılması'nda yatmaktadır. Diğer engeller dünya ekonomisinin 1980'lerde değişen koşullarında yatmaktadır. Bunların birincisi, ileri ülkelerde artan korumacılık, en fazla az gelişmiş ülke imalatçılarına karşı ayrımcılık yapmaktadır. İkincisi, mikroelektronığe dayalı yeni teknolojiler, genelde, gelişmekte olan ülkelerin mukayeseli üstünlüklerini zayıflatmaktadır. Üçüncüsü az gelişmiş ülkelerin yüksek borçları ve IMF ile Dünya Bankası'nın dış finansman kaynağı olarak önemini artması sanayisizleşmeye yol açabilir ve böylelikle herhangi bir sanayileşme stratejisinin uzun vadede geçerli olmasını tehdit edebilir. Sonuçta, bu görüş savunucularına göre, sıralanan nedenlerden dolayı az gelişmiş ülkelerin sinai büyüme dinamiğini dışarıya yönelik politikalarda, yani ihracata dayalı sanayileşmede bulma olasılığı zayıf olmaktadır.

¹⁸³ Çarıkçı, a.g.e., s.57

¹⁸⁴ Tubiana, a.g.e., s.29

¹⁸⁵ Schmitz, a.g.e., s.268-283

2.3.2. Dış Ticaret ve İktisadi Kalkınma

Dış ticaret teorisi bir memleketin sahip bulunduğu iktisadi kaynakların en verimli bir şekilde kullanılmasını temin edecek bir ihracat ve ithalat strukturunun, yani hangi malların ne miktarda ihraç, hangi malların ne miktarda ithal edileceği, nasıl olabileceğini araştırmaktadır¹⁸⁶. Azgelişmiş ülkelerin kalkınma politikaları ile dış ticaret politikaları arasındaki bağ konusunda, iktisatçılar arasında tam bir görüş birliğinin bulunmamaktadır. 1800'lü yılların gelişmelerine bakarak dış ticareti kalkınmada 'motor' olarak görenlerin yanında, günümüz azgelişmiş ekonomileri için dış ticaretin ancak fakirletici etkiler taşıyabileceğini ileri sürenler de yer almaktadır.

Geleneksel dış ticaret teorisine göre, her ülke karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallarda uzmanlaşırsa, dış ticaret yoluyla dünya üretimi artmakta ve her ülke bu artıştan payını almaktadır. Bugünkü faktör donatımı ve teknolojik yapılardan dolayı, karşılaştırmalı üstünlük teorisine göre azgelişmiş ülkelerin gıda, maden ve tarımsal hammadde üretmeleri ve bu malları ihraç ederek çoğu sanayi ürünlerini gelişmiş ülkelere ithal etmeleri gerekmektedir. Böyle bir model kısa dönemde refah artışlarına yol açsa da, uzun dönemde azgelişmiş ülkeleri, gelişmişler karşısında geri durumda bırakabilir.. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin tarımda, gelişmiş ülkelerin sanayi alanında uzmanlaşmalarına dayalı bir dünya üretim modeli, birinci grup ülkelerin sanayileşmenin dinamik yararlarından vazgeçmeleri ve böylece yoksulluk ve geri kalmışlıklarının süreklilik kazanması anlamına gelmektedir. Nitekim gözlemler, genelde geri kalmış ülkelerin tarım veya madencilik ürünleri, zengin ülkelerin ise ileri sanayi malları ürettiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, azgelişmiş ülkeler, statik nitelik taşıması ve kalkınma amaçlarıyla çelişkili olması bakımından geleneksel dış ticaret teorisine karşı yoğun eleştirilerde bulunmaktadır¹⁸⁷.

Buna bağlı olarak dış ticaret hadlerinin de uzun dönemde azgelişmiş ülkeler aleyhine seyrettiği gözlenmektedir. Gelişmiş ülkelerin, sahip oldukları monopol gücü nedeniyle, teknolojik gelişmeden doğan kazançları üretim faktörleri ve ürün fiyatını arttırmakta kullandıkları görülmekte iken, azgelişmiş ülkeler verimlilik artışları karşısında ürün fiyatlarını düşürmek zorunda kalmışlardır. Bu, azgelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere sürekli bir gelir aktarması olayının var olması anlamına gelmektedir¹⁸⁸. Sonuçta bu anlamda bir dış ticaret anlayışının gelişmiş ülkelerle azgelişmişler arasındaki eşitsizliği daha da arttıracığı kanısına varılabilir.

¹⁸⁶ Zeyyat Hatipoğlu, **İktisat İlimi ve Türkiye İktisadi**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1971, s.617

¹⁸⁷ Seyidoğlu, a.g.e., s.624

¹⁸⁸ Gürkan, a.g.e., s.278

Fakat bu sonuca bakarak yapılması gereken ekonomiyi dış dünyadan soyutlamak değildir. Belirtmek gerekir ki, dış ticaretin kalkınmaya etkileri genellikle olumlu olmaktadır. Azgelişmiş ülkeler kalkınmanın yolunun sanayileşmeden geçtiğinin bilinci içinde bulunmaktadırlar. O halde sözkonusu ülkeler, uygun sanayileşme politikaları izleyerek ekonomik yapılarını ve uluslararası işbölümündeki yerlerini değiştirebilirler. Başka bir deyişle, bu ülkeler tarım ekonomisi olmaktan çıkıp sanayi toplumu durumuna gelmeyi amaçlayabilirler.

Karşılaştırmalı üstünlüklerin statik olarak yorumlanması azgelişmiş ülkelerin ileride de tarım toplumu olarak kalmaları demektir ki, bu anlamsız bir yorumlama olarak değerlendirilmektedir. Karşılaştırmalı üstünlükleri dinamik olarak yorumlamak ve faktör donatımını yoğun sermaye ve ileri teknoloji yönünde değiştirerek, bu malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlük sahibi olmayı hedeflemek gerekmektedir¹⁸⁹.

2.3.2.1. İhracat ve İktisadi Kalkınma

Kalkınma çabası içinde bulunan azgelişmiş ülkeler, iktisadi kalkınmaları için gerekli olan makine, teçhizat ve bir kısım ilkel maddeler ile ihtiyaç duyulan tüketim maddelerinin bir kısmını, geniş ölçüde, yaptıkları ihracat karşılığında sağlamak durumunda bulunmaktadırlar. Başka bir deyişle, ihracat gelirlerinin miktarı, belli bir yıldaki ithalat hacmini tayin etmektedir. Bu sebeple büyük çaplı kalkınma yatırımlarının dış finansmanının sağlanarak, yüksek bir kalkınma hızının elde edilmesi için, ihracat gelirlerinin hızla artması büyük önem kazanmaktadır.. Kalkınma çabası içinde bulunan azgelişmiş ülkelerle ilgili iktisadi göstergeler, bazı ülkelerde gelişme hızı ile ihracat kazançlarındaki artış arasında kuvvetli bir ilişki bulunduğunu göstermektedir¹⁹⁰.

İhracat bir azgelişmiş ekonomi için sadece ‘döviz kazandırıcı’ bir unsur anlamına gelmemektedir. Döviz kazandırıcı yanı temel etken olmakla birlikte, bunun yanında ekonominin sanayileşmesi (kalkınması) bakımından etkiler de bulunmaktadır. Bu etkiler özet olarak şu şekilde sıralanabilir¹⁹¹:

- Azgelişmiş ekonomiler genellikle ‘sınırlı’ piyasa (talep) koşulları içinde bulunmaktadırlar. İhracat dolayısıyla, iç pazara ilave olarak belirli bir ölçüde de olsa, dış pazar sağlanarak, iç pazarın sınırlılık derecesi azaltılmış olmaktadır.

¹⁸⁹ Seyidoğlu, a.g.e., s.110

¹⁹⁰ Necdet Serin, **Kalkınma ve Dış Ticaret**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1981, s.36-39

¹⁹¹ Manisalı, a.g.e., s.180

- Azgelişmiş ekonomilerde, piyasa sınırlılığına bağlı olarak, firmalarda ve endüstrilerde ‘optimum ölçeğ’in altında kalınmaktadır. İhraç imkanı mevcut olan endüstriler, geniş bir dış piyasa ile karşı karşıya bulduklarından, optimum büyüklüğe ulaşma olanağına sahip olmakta ve bu durum firma ve endüstrilerin daha verimli çalışmalarına imkan hazırlamaktadır.
- İhracat dolayısıyla hem iç hem de dış piyasa için çalışan endüstri dallarının gelişme göstermesi sonucu, ekonomi içinde ‘dışsal ekonomiler’in ortaya çıkması sağlanmaktadır.
- İhraç mallarının uluslararası piyasalar ile temas etmeleri sonucu, maliyet, kalite, pazarlama, rekabet koşulları bakımından olumlu etkiler ortaya çıkmaktadır.
- İhracatta sanayi ürünleri oranının arttırılması ticaret hadleri açısından da önem taşımaktadır. Bu bakımdan, ihracatta sanayi ürünleri payının arttırılması iktisadi kalkınma açısından olumlu etki yaratmaktadır.

Ekonomide ihracat sektöründe meydana gelen gelişmeler, ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etkiler oluşturarak gelişmeyi uyarıcı bir rol oynayabilir. İhracat artışı, milli gelir seviyesini yükseltmekte ve ihracatın genişlemesine bağlı olarak bu kesim, ekonomide öncü sektör olarak diğer sektörlerin de gelişmesine katkıda bulunmaktadır. İhracatın artması, pazar darboğazını genişleterek, ülkeler arasında işbölümünü teşvik edip, üretimde ihtisaslaşmaya ve prodüktivitenin artmasına yol açmaktadır. İhracat için etkin bir şekilde üretim yapan işletmeler, ekonomideki diğer işletmeleri de bu yolda üretim yapmaya zorlayarak rekabetin artmasına ve prodüktivitenin yükselmesine neden olmaktadır. Unutmamak gerekir ki, ihracat artışı gelişmeyi uyarmaz, fakat yalnız başına ihracatın gelişimi ile ekonomik kalkınma gerçekleşmemektedir. İhracat yoluyla elde edilen gelir eğer ekonomik kalkınma için gerek duyulan yatırımlara dönüştürülemez ve ekonomide ihracat sektöründeki gelişmenin uyarması ile birlikte teknolojik değişme olmazsa, ekonomik kalkınma üzerinde ihracat artışının olumlu bir etkisi olmayabilir¹⁹².

Sonuç olarak, geçen zaman dilimi içinde dış ticaret hadlerinin gelişmişlerle karşılaştırmada azgelişmişler aleyhine bozulması gözlemlenmiştir. Şöyle ki, 1872’den 1939’a kadar bu bozulma %33’lük bir orana ulaşmıştır. 1938 ve 1952 yılları arasında, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki geçici düzelmeye rağmen, %19’luk bir bozulma kaydedilmiştir. Son olarak, petrolü hesaba katmayan istatistiklere göre, bu oran 1950’den

¹⁹² Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi**, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 1996, s.121

beri %17'lik bir bozulma göstermiştir¹⁹³. Az gelişmiş ülkelerin ihracat gelirlerinin artırılabilmesi, gerçekte, uluslararası işbölümünün bilinçli ve sistemli biçimde yeniden düzenlenmesini gerektirmektedir. Başka bir deyişle, ülkelerin sahip oldukları üretken kaynakların dinamik karşılaştırmalı etkinlikler açısından, alternatif üretimler ve alternatif mekanlar arasında optimal dağılımının sağlanması gerekmektedir¹⁹⁴.

2.3.2.2. İthalat ve İktisadi Kalkınma

İktisadi kalkınma, sermaye teçhizatında devamlı ve hızlı bir şekilde net artışlar sağlanması anlamına da gelmektedir. Bu nedenle, az gelişmiş ülkeler açısından ithalat ile iktisadi gelişme arasındaki ilişki çok önemlidir. Çünkü kalkınma amacıyla yapılan sermaye malları harcamaları büyük ölçüde ithalat gerektirmektedir. Gereken miktarda sermaye malının hiçbir tıkanıklığa uğramadan düzenli olarak sağlanması, gelişme hızını olumlu yönde etkilemektedir¹⁹⁵. Şöyle ki, az gelişmiş ülkelerde öncelikle ulusal hasılanın üretimini gerçekleştirebilmek için bir kısım ara malı ve yatırım mallarının yurtdışından ithal edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü bu ülkelerin sahip oldukları ekonomik durum sözkonusu malların içerde üretilmesini sağlayacak durumda değildir. Diğer yandan, sözkonusu ülkelerde tüketimin bir bölümü de yabancı mallara yönelmiştir. Özellikle gelir dağılımındaki dengesizlikten dolayı az gelişmiş ülkelerde 'gösteriş' etkisi kendini daha fazla göstermekte, bu da ithalatın artmasına zemin oluşturmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin ithalatında tüketim mallarının oranının artması bu ülkelerin ekonomik kalkınmaları üzerinde etkili olmamaktadır. Aksine, yurt dışından tüketim malları alımının artması, iç piyasada harcamaların azalmasına neden olacağından, bu milli geliri azaltıcı yönde etki yapmaktadır. Çünkü bu mallar satın alınırken yurt içinde yaratılan gelirin bir kısmı, dışarıdan satın alınan malları üreten üretim faktörlerine gelir olarak akmaktadır.. Kısacası, ihracat, toplam talebi arttırarak milli gelirin daha yüksek bir düzeyde dengeye gelmesini sağladığı halde, ithalat tam tersi bir etki yapmaktadır. Çünkü ithal edilen malların satın alınmasıyla, o miktar gelir yurt dışına sızmakta ve içerde toplam talep o kadar azalmaktadır¹⁹⁶.

Öte yandan, az gelişmiş ülkelerin üretimlerini arttırmak, üretim alanındaki verimliliği ve kaliteyi yükseltmek, dolayısıyla maliyetleri düşürerek uluslararası ticarete

¹⁹³ Albertini, a.g.e., s.106

¹⁹⁴ Z.Başak'tan aktaran Cingi, a.g.e., s.78

¹⁹⁵ N.Serin, a.g.e., s.41

¹⁹⁶ Tevfik Pekin, **Makro Ekonomi**, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1996, s.223

ihraç ürünleriyle katılmaları için, kalkınmalarının ilkin dönemlerinde yurtdışından sermaye malları ve ara malları alımlarını artırmaları zorunlu gözükmektedir. Çünkü bu ülkelerin mevcut ekonomik ve teknolojik yapıları sözkonusu malları içerde üretecek nitelikte değildir. Fakat sözkonusu ithalatın devamlılık göstermemesi, belirli zamandan sonra sözkonusu ülkelerin kendilerinin sermaye malı üretici olmaları gerekmektedir. Aksi halde dış ticarete 'ithalata bağımlı' ekonomik yapı, ülkenin uzun dönemde kalkınmış ekonomi olması önünde engel oluşturabilir.

Dünya ticareti içinde az gelişmiş ülkelerin paylarının ve etkinliklerinin çok küçük olduğu bilinmektedir. Dış ticaret bakımından az gelişmiş ülkeler genel itibarile ithalata bağımlı ekonomik yapıya sahip olmaktadır. İthalatın yapısı incelendiğinde bu bağımlılığın az gelişmiş ekonomilerin gelişme düzeylerine bağılı olarak tüketim mallarından endüstriyel ürünlere kadar geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Sanayi kesimi çok zayıf bulunan veya hiç gelişme göstermemiş bulunan az gelişmiş ekonomilerde ithalatın ağırlığını sınai tüketim malları oluşturmaktadır. Zamanla gıda, dokuma, toprak ürünleri sanayii ve ev eşyaları sanayii dallarında gelişme başlayınca, ithalatta ağırlığı ara malları ve kapital malları meydana getirmeğe başlar. Nihayet, az gelişmiş ülkede ara malları endüstrileri geliştirildikten sonra, kapital malları ithalatı ağırlık kazanmış olur.

Az gelişmiş ülkelerdeki ithalata bağımlılığın faturası ağır olmaktadır. Sözkonusu ülkelerin mevcut bağımlılığı azaltmak ve döviz darbağazını karşılamak için daha önceki yıllarla karşılaştırmada, belirli alanlarda ihracatlarını artırma çabası da sanayileşmiş ülkelerin korumacılık önlemleri almasına neden olmuştur. Sonuçta, az gelişmiş ülkelerin birçoğunun, artan ithalat faturalarını ödemek ve dış borç yükümlülüklerini yerine getirmek için bir çaba içine girmeleri, gelişmiş ülkeleri dış ticarete kısıtlamalar getirmeye yönelterek ortaya belirli güçlükler çıkarmıştır¹⁹⁷. Bu güçlüklerin aşılması mevcut durumda hayli zor gözükmektedir.

Sonuç olarak, ithalat ve iktisadi kalkınma arasında sıkı bir etkileşim bulunmaktadır. Bu etkileşimin yönü ithalatın yapısına bağılı olmaktadır. Şöyle ki, eğer az gelişmiş ülke ithalatında tüketim malları ağırlıktaysa, bu durum ülkenin kalkınmasına değil, sınırlı kaynakların dışarıya akması sonucu gelirin azalmasına neden olabilir. Eğer ithalat daha çok sermaye malı ve ara malından oluşmakta ise bu kalkınmanın ilkin dönemlerinde pozitif bir etkiyle ülke kalkınmasına olumlu etki yapabilir. Fakat bu durumda da, sermaye malı ithalinin devamlılık kazanmaması, yani belirli zamandan sonra sözkonusu az gelişmiş

¹⁹⁷ Alpar, Ongün, a.g.e., s.28

ülkelerin sermaye mallarını da üretecek duruma gelmelerinin sağlanması önemli bir husus olarak değerlendirilmektedir.

2.3.3. Teknolojik Gelişme ve İktisadi Kalkınma

İktisatçıların teknolojik gelişme konusuyla ilgilenmeye başlamalarının geçmişi çok eskilere dayanmamaktadır. Klasik iktisatçılar, analizlerinde teknolojiyi sabit kabul etmişlerdir. Teknolojik gelişme, ülkenin dış rekabet gücünü yükselterek ihracat kapasitesini artıran ve ekonomik büyümeyi hızlandıran kaynakların başında gelmektedir. Günümüzde özellikle iletişim ve ulaştırma teknolojisi alanlarında baş döndürücü bir teknolojik gelişme yaşanmaktadır. Nitekim bu özellikleri dolayısıyla ki, ileri sanayileşmiş ülkelerden birer 'bilgi toplumu' diye söz edilmektedir¹⁹⁸.

Teknik gelişme sistematik ve birbirini tamamlayan çalışmalar sonucunda meydana gelmektedir. Araştırma bugün bir endüstri haline gelmiş ve ilmi araştırmalar için ayrılan kaynaklar arttıkça tekniğin geliştiği görülmektedir¹⁹⁹. Fakat teknolojik gelişme sadece bilinçli bilimsel araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetleriyle sınırlı bulunmamaktadır. Üretim sırasında da verimlilik artışı sağlayıcı, hatta ürün geliştirici yenilikler yapılabilmektedir.. Bu bakımdan kalkınma sürecine giren bir ülkede devlet bir yandan eğitim yatırımlarını artırmakta, diğer yandan da şirketleri teknoloji yoğun alanlara yönelmeğe teşvik etmektedir. Bunun için teknoloji parkları, bilim şehirleri, küvezler gibi ortamlar hazırlanmakta; rekabet öncesi araştırma gibi mekanizmalar kurulmakta; bütçeden AR-GE sürecine çeşitli mekanizmalarla nakit yardımlar yapılmaktadır. Tüm bu politikalar ileri teknolojiye AR-GE faaliyetlerinin özel şirketlere maliyetini düşürmek amacıyla yapılmaktadır²⁰⁰.

Dengeli bir sanayi yapısına ulaşmak için yatırım malları sanayinin kurulup geliştirilmesi zorunluluğu, uygun üretim tekniklerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Azgelişmiş ülkelerin kısa dönemde, kullanacağı tüm teknolojiyi kendilerinin üretmesi beklenmeyeceği için, sanayileşmenin gereklerine uygun teknolojilerin dışarıdan ithal edilmesi zorunlu görülmektedir. Teknoloji ithalinde, sanayileşmenin ve buna bağlı diğer amaçların en uygun biçimde ve sürekli olarak sağlanmasının önemli olduğu belirtilmektedir. İleri bir sanayi yapısına ulaşmak, istihdam sorununu çözümlmek, dış

¹⁹⁸ Seyidoğlu, a.g.e., s.743

¹⁹⁹ Hatipoğlu, a.g., s.591

²⁰⁰ Yülek, **Asya Kaplanları Sanayi Politikaları ve Kalkınma**, s.58-59

kaynaklara bağıllığı tek yanlı olmaktan kurtulmak ve kişi başına yüksek gelir elde etmek teknoloji seçiminde temel kriterler olarak değerlendirilmektedir²⁰¹.

2.3.3.1. Teknoloji Transferi

Genel olarak teknoloji transferi, gelişmiş teknolojiye sahip ülkelere az gelişmiş ülkelere yapılan teknoloji aktarımı olarak tanımlanabilir. Fakat teknolojik transferin birbiriyle bağlantılı bir süreç olduğu düşünüldüğünde bu tanımın yetersiz kaldığı görülmektedir.

Az gelişmiş ekonomiler teknoloji yaratamadıkları için, sanayileşme amacı ile birlikte ortaya çıkan teknoloji transferini, bu alanda gelişme göstermiş ekonomilerden yapmaktadırlar. Genel olarak Batı ve bazı Doğu bloku ülkeleri teknolojik araştırmalara büyük harcamalarda bulunmaktadırlar. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da firmaların yaptıkları AR-GE harcamaları yanında devletin de doğrudan ve dolaylı olarak katkısının bulunduğu görülmektedir. Özellikle uçak, elektronik, kimya, nükleer enerji alanlarında çok büyük bir yarış içine girildiği görülmektedir.

Az gelişmiş ekonomiler içinde buldukları yapısal koşullara bağlı olarak, geliştirme ve yeni kurma durumunda oldukları sanayiler bakımından, teknolojik düzeyleri çok geri olduğundan ve yeni teknoloji yaratma olanaklarından yoksun olduklarından, teknoloji ithal etmek zorundadırlar. Bunu yaparken de şu veya bu biçimde bir bedel ödenmektedir. Bu bedel bir bakıma, teknolojiyi geliştiren firmanın veya ülkenin araştırma masrafına katılma olmaktadır²⁰².

Az gelişmiş ekonomi kalkınması için gerekli olan teknoloji transferini hangi kanallar aracılığıyla yapmaktadır? Genel olarak, teknoloji ya sermaye mallarına dönüşmüş ya da yalın biçimde ithal edilmektedir. Buna göre başlıca teknoloji transferi kanalları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır²⁰³:

- *Sermaye malları ithaliyle sağlanan teknoloji:* Makine ve donatım ithali yaygın bir teknoloji transferi yolu olarak değerlendirilmektedir. Az gelişmiş ülkeler bu malları ithal etmekle sözkonusu ileri teknikler adı geçen ülkelere girmiş olur. Ancak, farklı ülkelerin teknik özellikleri de farklı olduğu için, bir malın çeşitli kaynaklardan ithali, teknoloji uyumsuzluğu gibi bazı sorunlar doğurabilir.

²⁰¹ Ergül Han, Edit:Doç.Dr.Engin Ataç, Doç.Dr.Önder Özkazanç, **İktisada Giriş 1**, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 171, Eskişehir, 1994, s. 7

²⁰² Manisalı, a.g.e., s.151

²⁰³ Seyidoğlu, a.g.e., s.747

- *Dolaysız yabancı sermaye yatırımları:* Çokuluslu şirketler sınır ötesi bir ülkeye yatırım yaparken genellikle üretim teknolojisini de birlikte götürmektedirler. Bu durum ülkenin teknolojik düzeyinin yükselmesine katkı sağlayabilir. Fakat, yabancı sermayedarın getirdiği teknolojiler, bazan ülkenin ekonomik koşullarıyla bağdaşmayabilir ve bu durumda ülkeyi teknolojik bakımdan dışa bağımlı kılmak gibi önemli sakıncalar ortaya çıkabilir.
- *Yalın biçimde teknoloji ithal:* henüz bir sermaye malına dönüşmüş olmayan teknolojinin ithal edilmesi bu gruba girmektedir. Örneğin, yabancı teknolojinin patentini satın almak, lisans anlaşmaları ile teknoloji kiralamak veya ücretli danışmanlık hizmetlerinden yararlanmak gibi yollar bu gruba ait edilmektedir.
- *Bilimsel konferanslar, teknik bültenler ve yabancı bilim adamı değişimi programları:* Resmi veya özel kuruluşlar yeni geliştirdikleri teknolojik bilgileri ve buluşları genellikle birer sanayi sırrı olarak kendileri için saklama ve akademik amaçlarla da olsa bunları yayımlamaktan kaçınma eğiliminde bulunmaktadır. O bakımdan, bilimsel yayın ve değişim programları daha çok ülkenin genel teknik bilgi düzeyinin yükselmesine katkı sağlamada etkili olabilir.
- *Teknik Yardım Programları:* Bu yardım türü az gelişmiş ülke teknik personelinin eğitimi, belirli projelerin hazırlanmasında, uygulamasında ve koordinasyonunda danışmanlık hizmetleri sağlama ve benzeri işlemleri kapsamaktadır. Bu tür yardımlar hibe şeklinde olabileceği gibi, düşük bir ücret karşılığında da sağlanabilir.

Burada bir hususun unutulmaması gerekmektedir. Teknoloji transferi, biri transfer ücreti, diğeri de bağımlılık olmak üzere az gelişmiş ülkelere iki yönlü maliyet yüklemektedir. Az gelişmiş ülkelerin teknoloji uyarlamalarında katlandıkları maliyetlerin gelişmiş ülkelerin teknoloji geliştirme maliyetlerine göre düşük olması, bir avantaj olmakla birlikte, teknolojinin yenilenmesi ve sürekli öncü ülkelerin inisiyatifinde gelişmesi, teknolojik bağımlılık yaratmaktadır. Bu bağımlılık, temelde ekonomik nitelikli olmasına rağmen öncü ülkelerin ekonomik olmayan dayatmalarına boyun eğmeği gerektirdiği için, zamanla siyasal bağımlılığa dönüşebilmektedir²⁰⁴.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında teknoloji transferinin bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu durumun sözkonusu ülkelerin sürekli bir biçimde teknolojiyi ithal etmesi ve teknolojiye dışa bağımlı kalması sonucunu

²⁰⁴ Ömer Demir, **Küresel Rekabette Etkin Devlet**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, s.97

doğurmaması gerekmektedir. Günümüzde gelişmiş ülke tanımının teknoloji üreten ülke tanımıyla örtüştüğü sık sık vurgulanmaktadır. Bu bakımdan azgelişmiş ülkelerin sürekli kalkınma hamlelerini gerçekleştirip, gelişmiş ülke düzeyine yükselebilmeleri bu ülkelerin etkin bir bilim ve teknoloji politikalarının olmasına bağlı bulunmaktadır.

2.3.3.2. Uygun Teknoloji Yaklaşımı

Uygun teknoloji yaklaşımı, azgelişmiş ülkelerin ekonomik ve toplumsal sorunlarının çözümünde teknolojik gelişmeleri öne çıkaran bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır²⁰⁵. Bu yaklaşıma göre teknoloji sadece üretimin nasıl yapılacağını belirleyen teknikler bütünü değil; bunun ötesinde, ekonomik, kültürel, toplumsal kurum ve kuralları etkileyen bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Çünkü teknolojik gelişme tarihsel bir sürecin ürünü olmaktadır. Bu nedenle her ülkenin ekonomik, kültürel, tarihsel, toplumsal koşulları, o ülkenin teknoloji geliştirme koşullarını belirlemektedir.

Uygun teknoloji yaklaşımı 1970’lerde teknolojik gelişmenin azgelişmiş ülkeler bağlamında nasıl ele alınması gerektiği tartışmaları ile gündeme gelmiştir. Uygun teknoloji yaklaşımına göre teknoloji geliştiği toplumun özelliklerini taşımaktadır. Genellikle sanayileşmiş ülkelerde üretilen teknoloji bu ülkelerin toplumsal özelliklerini yansıttığından azgelişmiş ülkelerin ekonomik, toplumsal, kültürel özelliklerine uygun gelmemektedir. Bundan dolayı, uygun teknoloji yaklaşımına göre, azgelişmiş ülkelerin teknoloji geliştirmede iki faktörü değerlendirmeye almaları gerekmektedir. Birincisi, kendi toplumsal özelliklerine uygun teknoloji seçmek; İkincisi, kendi teknolojilerini kendilerinin yaratmaya yönelmeleri²⁰⁶.

Uygun teknoloji yaklaşımında, tartışılan konulardan biri de ‘sermaye-yoğun’ tekniklerle ‘emek-yoğun’ teknikler arasında nasıl bir seçim yapılması gerektiğine ilişkin olmuştur. Tek bir işletme veya tek bir sektör yönünden ele alındığı zaman hangi tip tekniğin seçilmesi gerektiğini; mevcut faktör miktarı ve faktörlerin fiyatları belirlemektedir. Ancak, konu bütün ekonomi yönünden ele alındığı zaman; faktör miktarı ve faktör fiyatları yanında, çeşitli sektörlerin özellikleri ve zaman içindeki gelişmeleri de yapılacak teknolojik tercihi etkilemektedir.

Bu bakımdan, azgelişmiş ülkelerin yapacakları teknolojik tercihde, sahip oldukları üretim faktörlerinin miktar ve kalitesine bağlı kalacakları düşünülmektedir. Buna göre,

²⁰⁵ Frances Stewart’ tan aktaran Seda Akay, **Bilgi Toplumunda Ekonomik Gelişme**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s.66

²⁰⁶ Akay, a.g.e., s.67

genellikle az gelişmiş ekonomilerde kapital az bulunan bir faktör olduğuna göre, bu ekonomiler kapitali az, emeği çok kullanan teknikleri seçmek zorunda kalmaktadırlar. Bu görüşe karşı çıkan iktisatçılar da bulunmaktadır. Bunlara göre, eğer az gelişmiş ekonomiler, sahip oldukları üretim faktörlerinin miktar ve kalitesine uygun teknolojilerle kalkınmağa uğraşırlarsa, ekonomik kalkınma hızları yavaş olacak ve ileri ülkelerle aralarındaki ‘teknolojik açık’ gittikçe büyüyecektir²⁰⁷.

Öte yandan, olaya faktör fiyatları açısından bakıldığında, özel kesim için, yapılacak seçimde ucuz olan üretim faktörüne ağırlık verileceği söylenebilir. Kamu kesimi açısından ise, yapılacak seçimde faktör fiyatları yanında istihdam politikası, teknolojik gelişme politikası ve sağlanacak dışsal ekonomiler gözönünde bulundurulmaktadır. Emek-yoğun üretim tekniklerinin daha fazla istihdam alanı yaratacağı, daha az döviz kaybına yol açacağı üzerinde durulmaktadır. Ancak, sermaye yoğun üretim tekniklerinin uzun dönemde daha fazla istihdam yaratma gücü bulunmaktadır. Sermaye-yoğun tekniklerin emeğin verimliliğinde daha hızlı artışlar sağladığı ve teknolojik düzeyin gelişmesine daha önemli katkılarda bulunduğu hususları üzerinde de durulmaktadır. Ek olarak, kalite ve standartizasyon konularında da bu tür teknikler daha avantajlı konumda bulunmaktadır²⁰⁸.

Sıralanan nedenler her iki tekniğin kendince olumlu yanlarının olduğunu ortaya koymaktadır. Sermaye faktörünün kıtlığı ve gizli işsizliğin varlığı az gelişmiş ülkeler için bir teknolojik ikiliği desteklemektedir. Bundan dolayı birçok iktisatçı her iki tekniğin kullanılmasına yönelik bir yorumdan yana tavır takınmaktadır. Ancak şurası da bir gerçektir ki, emek-yoğun teknikler az gelişmiş ülkeler için kısa dönemde yarar sağlarken, sermaye-yoğun teknikler uzun dönemde hem istihdam ve üretim kapasitesini artırarak, hem de teknolojik gelişmelere yol açarak sermaye formasyonuna katkıda bulunmaktadır. Bunun en güzel örneklerini Doğu Asya ülkeleri vermiştir. Bu noktada az gelişmiş ülkeler için, seçilen tekniğin yalnızca kullanıcısı olarak kalmamak, elde edilen teknolojilerin geliştirilmesi ve teknolojik yeteneklerin kazanılmasına yönelik ulusal sanayi ve teknoloji politikalarını hayata geçirilebilmesi önem kazanmaktadır²⁰⁹.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerin kendi toplumsal koşullarına uygun teknolojiler ithal etmeleri ve kendi teknolojilerini üretmeye yönelmeleri, bu ülkelerin, etkin bir bilim ve teknoloji politikası benimsemelerine bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle uygun teknoloji

²⁰⁷ Savaş, a.g.e., s.167

²⁰⁸ Gürkan, a.g.e., s.286

²⁰⁹ Alkan Soyak, **İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi**, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s.67

yaklaşımına göre, az gelişmiş ülkelerin kendi teknolojilerini üreterek kendilerine yeterli bir ekonomi geliştirmeyi hedeflemeleri gerekmektedir.

2.3.3.3. Bilgi Teknolojisi

Yeni ekonomide, üretimden pazarlamaya her alanda bilginin yeri ve rolü giderek artmaktadır. Bilgi başlı başına bir üretim faktörü gibi işlev görmektedir²¹⁰. Görsel, yazılı, işitsel medyanın ve internet teknolojisinin hızlı gelişimi, yeni ürün, yeni mal, yeni piyasa oluşturmada büyük kolaylıklar getirmiştir. Yeni teknolojiler, bilgi ve iletişim maliyetlerini düşürmüş, hızlı haberleşme ve iletişim, uluslararası piyasaların birbirine olan duyarlılığını ve esnekliğini artırmıştır. Sonuçta, bilginin kendisi, üretilen, alınıp satılan bir ekonomik faaliyete dönüşmüştür²¹¹.

Buna göre, yeni teknolojinin elde edilmesinde kullanılan hammadde bilgi olduğu gibi kazanılan teknolojinin hayata geçirilmesi ile elde edilen çıktı da bilgi olmuştur. Ürünlerin değerini belirleyen onların kaba boyutu değil de software (yazılım) denen teknik yazılım boyutudur. Bilgi hem bir nihai ürün olabilmekte, hem de her sektör için en önemli girdi veya üretim faktörü haline gelmektedir. Bilgi, ürünlerin çeşitlerini artırmakla beraber, asıl üzerinde durulması gereken konu her sektör için vazgeçilmez bir girdi olmasıdır. Dünyanın en büyük tarım üreticisi olan ABD bu karyerini tarım üretiminde bilgiyi daha fazla yoğunlaştırmasına borçlu bulunmaktadır.

Yirminci yüzyılın teknolojisi bilimin ürünü olmuştur. Ama, bu tek yönde işleyen bir süreç olarak değerlendirilmemektedir. Gerçekte bu iki disiplin içten içe birbirini dokumakta ve çoğaltmaktadır. Birleşik Devletler Fermi Ulusal Laboratuvarı'nın müdürü Leon M.Lederman bilim ve teknolojinin içten içe birbirini dokuma ve çoğaltma sürecinin üç aşaması olduğunu söylemektedir²¹²:

- Bilim teknolojiyi doğurur;
- Bilim daha çok bilim üretmek için doğurduğu teknolojiyi kullanır;
- Daha çok bilim daha çok teknoloji üretir.

Yeni ekonomi olarak adlandırılan bilgi yoğunluklu ekonomide köklü değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Ekonomi, tüketim maddeleri mal etmek yerine, bilginin aktarılmasına (transferine) ve hizmet verilmesine odaklaştıkça değer konusundaki

²¹⁰ Ömer Demir, *Bilgi Toplumunda İktisat: Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İktisadi*, **Yeni Türkiye**, 4(20), 1988, 1018-1033

²¹¹ Demir, **Küresel Rekabette Etkin Devlet**, s.72

²¹² Lederman'dan aktaran H.Aykut Göker, **Bilim Teknoloji Sanayi Üçlemesi**, Sarmal Yayınevi, 1995, s.40

varsayımlar da köklü değişimlere uğramaktadır. Dolayısıyla yeni oluşan ekonomide madde mülkiyeti yerine düşünce ve hız gibi elle tutulamaz unsurlar belirleyici olmaktadır. Teknolojinin iki boyutu bulunmaktadır: biri madde (hardware) kısmı, diğeri ise bilgi (software) kısmıdır. Bunlardan teknolojiyi asıl temsil eden bilgi boyutu olmuştur.

Bilgi-yoğun teknolojiler tasarım, analiz, üretim süreçleri gibi yeteneklerin bir kısmını insan beyninden bağımsız olarak yürütmektedir. Bu ayrıcalık üretimde esnekliği olağanüstü artırmaktadır. Buna göre, üretime ilişkin tasarım, planlama, kontrol, analiz ve üretim aynı zaman içerisinde (just-in-time) gerçekleşebilmektedir. Sistematik, esnek otomasyon teknolojisi denen bu teknolojiler enformasyon teknolojisinin bir türevi niteliğindedir. Bundan başka, aynı nitelikte olan ileri malzeme teknolojileri, biyoteknoloji ve gen mühendisliği gibi çağımızın bu yayılğan-jenerik teknolojilerinde kaydedilen bu gelişmeler, iş sürecinin dayandığı teknoloji tabanında ve dolayısıyla sürecin bütününde, köklü değişiklikler yapabilme ve böylece son derece yaşamsal, pazar sınırlılığı sorununa çözüm bulma olanağı getirmiştir²¹³.

Artık günümüzde bir ülke ekonomisinin uluslararası rekabet gücünün sözkonusu ülkenin sahip olduğu statik faktör donanımı ile kısıtlı olmadığı bilinmektedir. Faktör donanımı denildiğinde genellikle emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi niceliksel büyüklükler anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde, ülkenin teknolojik altyapısı, teknoloji üretme ve yenilik yaratma kapasitesi ve bilgisi daha stratejik bir etmen haline gelmiş olup ülkelerin uzun dönemli ‘yapısal rekabet gücü’nü temsil etmeye başlamıştır.

Sözkonusu yapısal rekabet gücünü artırma amacıyla özellikle gelişmiş ülkelerde gerçekten baş döndürücü bir ileri teknoloji ve bilgi üretme yarışı sürmektedir. Birbirleriyle yoğun bir rekabet içinde bulunan ABD, AB ve Japonya gibi ülkeler,ürün ticaretinde birbirine üstünlük sağlama yerine bilgi ve teknoloji üretimde üstünlük sağlama peşindedirler. Çünkü çağımızda, imalat sanayi ürünlerinden, tarımsal ürünlere kadar tüm mal ve hizmet üretiminde en temel ve stratejik girdi, bilgi ve teknoloji olmuştur²¹⁴.

Bu bakımdan gelişmiş ve azgelişmişler ülkeler bilgi teknolojileri bakımından karşılaştırıldığında ortaya büyük bir uçurum çıkmaktadır. Gelişmiş ülkeler biyoteknoloji, gen mühendisliği, nanoteknoloji, uzay teknolojisi gibi kavramları tartışırken, azgelişmiş ülkeler üretim sürecinde halen ilkel teknolojiye bağımlı bulunmaktadır. Oysa bugün

²¹³ Abdulkadir Kökocak, **Yeni Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Teknoloji Politikası ve Türkiye Örneği**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001, s.38; 93

²¹⁴ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, Bursa, 1994, s.506

azgelişmiş ülkelerin hedef edindiği bir sanayi ülkesi olmak, hatta bir tarım ülkesi olmak bile eski kalıplar, eski normlar içinde düşünülemezdir.

Gen teknolojisine egemen olmadan; gen teknolojisine egemen olmak için bilgisayar teknolojisine egemen olmadan yarının dünyasında tarım ülkesi bile olunmasını zorlaştırmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin bilim adamlarının/teknik elemanlarının sorumluluğu da işte bu noktada başlamaktadır. Bütün bunların toplumca kavranabilmesi için azgelişmiş ülke bilim adamlarının yapabilecekleri çok şey bulunmaktadır. Çünkü, bütün bunlar herşeyden önce, onların ait olduğu bir dünyada, bilim ve teknoloji dünyasında olmakta, değişim önce o dünyada başlamaktadır. Orada olan biteni pek çok kişiden daha iyi anlayabilirler, kavrayabilirler, bilebilirler. Öğrenmek ve bilmek ise, anlatmak ve öğretmek sorumluluğuna birlikte getirmektedir²¹⁵. Tabi burada devlete düşen görevi de belirtmek gerekmektedir. Çünkü bilgi teknolojisinin edinilmesi, öğrenilmesi ve geliştirilmesi ancak kapsamlı ve etkin bir bilim ve teknoloji politikasının uygulanması ile gerçekleşebilir.

²¹⁵ Göker, a.g.e., s.46

III. BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAJCAN EKONOMİSİ

3.1. Azerbaycan Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler

Azerbaycan Cumhuriyeti 86.6 bin km² alana sahip, Avrupa ve Asya kıtalarını ayıran sınırdaki 44⁰-52⁰ doğu 38⁰-42⁰ kuzey meridyenleri arasında yerleşmiş bir ülkedir. Sınır komşuları arasında kuzeyde Rusya ve Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran ve güney batıda Türkiye yer almaktadır. Ayrıca doğuda Hazar denizine kıyısı vardır. Sınırların uzunluğu 3600 km'dir. Azerbaycan 657 metre deniz seviyesinden yüksekte yerleşmiş ve topraklarının %54.9'u yararlı, %12'si ormanlık, %1.6'sı su havzası ve %31.5'i diğer kategoriye ait alanlardan oluşmuştur²¹⁶.

Aşağıda Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında özet bilgiler sıralanmıştır:

Kuruluş tarihi	28 Mayıs 1918
Bağımsızlık günü	18 Ekim 1991
Yüzölçümü, bin kv ²	86.6
Nüfusu, bin kişi (2006)	8436.4
Nüfus Yoğunluğu	95.5(kişi/km ²)
Başkenti	Bakü
Yönetim Biçimi	Cumhuriyet
Dili	Azeri Türkçesi
Dini	İslam
Para birimi	Manat
Manatın kuru (ABD dolarına)	0.92
Esas doğal kaynakları	Petrol-Doğalgaz
BM'ye üyelik tarihi	2 Mart 1992
BDT'ye üyelik tarihi	19 Eylül 1995
Avrupa Konseyine üyelik tarihi	18 Ocak 2001
Özerk cumhuriyet sayısı	1
İl sayısı	66
Şehir sayısı	69
Kasaba sayısı	240
Köy sayısı	1692

²¹⁶ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006, s.1

3.2. Bağımsızlık Öncesi Azerbaycan Ekonomisi

Azerbaycan ekonomisi ele alınırken genel olarak bağımsızlığın kazanıldığı 1991 öncesi ve sonrası olarak ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Çünkü 1991 öncesinde ekonomi SSCB içinde merkezi planlamanın geçerli olduğu sosyalist iktisadi sisteme bağlıyken, bağımsızlığın kazanılmasıyla serbest pazar ekonomisinin sözkonusu olduğu kapitalizme uyumlaştırılmaya çalışılmıştır.

Genel olarak, ekonomik veriler dikkate alındığında Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın belirli bir kalkınma düzeyine ulaştığı görülmektedir. Ancak bu dönemde Azerbaycan'ın zararları faydalarından daha çok olmuştur. Zira bu dönemde ekonominin planlamasının merkezde yapılması, ülkenin ekonomik şartlarının dikkate alınmaması sonucunu doğurmaktaydı. Kaynaklar açısından bakıldığında, hammadde veya yarı mamul olarak ayrı ayrı Birlik üyesi ülkelere ucuz fiyata satılan kaynaklar, daha sonra nihai ürün olarak yüksek fiyattan Azerbaycan'a geri gelmekteydi. Diğer yandan, her zaman ülkeye gelir getiren petrol ve petrol ürünleri, pamuk, tütün, şarap gibi ürünlerin ihracatçısı olmasına karşın, bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler Birlik bünyesinde tek bir merkezde toplandığından, Azerbaycan özkaynaklarında mülkiyet hakkına sahip olamamaktaydı²¹⁷. Bu durum öncelikle Azerbaycanın kendi öz kaynaklarından gelen geliri yeterince kullanamaması sonucunu doğurmuştur. Diğer yandan, daha önemlisi, ülke ekonomisi hammadde ve yarı mamül üretiminde uzmanlaşınca, nihai ürün üretebilme imkanları sınırlanmış olmaktadır. Bu durum etkisini, Birlik dağılınca kısa zaman diliminde ülkede üretimin keskin şekilde düşmesi, ülke ekonomisinin küçülmesi şeklinde göstermiştir.

Eski SSCB döneminde Azerbaycan ekonomisinin büyüme hızına bakıldığında bu göstergenin rakamsal olarak önemli sayılabilecek bir oranda arttığı görülmektedir. Fakat bu artış genelde hammadde üretimi, özellikle petrol ve tarım ürünleri üretimindeki artışla ilgili olmuştur. Azerbaycan'ın ekonomik büyümesindeki artış 1980'lere kadar sürmüştür. SSCB'nin son on yılında toplam hasıla büyüklükleri bir düşüş eğilimine (ortalama %5) girmiştir.

Ülke ekonomisinde hammadde ağırlıklı üretimin artması beraberinde aynı düzeyde bir tüketim artışına neden olmamıştır. Bu bakımdan Azerbaycan genel tüketim düzeyine göre eski SSCB'ye bağlı cumhuriyetler içinde sonuncu yerlerden birini tutmuştur. Bunun

²¹⁷ Azer Emiraslanov, *Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri*, **Meşveret Bülleteni**, No:7(43), Oktyabr 2001, s.52

temel nedenlerinden biri gelir yetersizliği olmuştur. Şöyle ki, Azerbaycan'da aylık ücret düzeyi eski SSCB'de en aşağı düzeyde gerçekleşmiştir²¹⁸.

Söz konusu dönem itibarile her yıl Azerbaycan'da üretilen 2.5-3 milyar ruble değerinde ürün karşılıksız olarak merkeze- Birlik fonuna- gitmiştir. Buna karşılık, ülkede işgücü verimliliğinin çok yüksek olduğu alanlarda bile ücretler Birlik ortalamasından daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Genel olarak, Birlik üzre bu gösterge 210 ruble düzeyindeyken, Azerbaycan'da işçi aylıkları 160 ruble düzeyinde kalmıştır²¹⁹.

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın eski SSCB döneminde belirli bir kalkınma düzeyini yakaladığının belirtilmesi gerekmektedir. Bu gün bile eskiden kalma alt yapı ve üst yapı kurumları önemini yitirmemiştir. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın sahip olduğu kaynaklarla karşılaştırmada SSCB dönemindeki kalkınma çok yetersiz olmuştur. Buna bir de servet ve öz kaynak itibarile Azerbaycan'dan geride bulunan diğer Birlik ülkelerinin daha iyi bir yaşam düzeyine sahip olması gerçeği eklendiğinde durum daha da açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

3.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi: Tarihsel Yaklaşım

1991 yılında SSCB dağıldıktan sonra 18 Ekim 1991'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında çok önemli boyutlara varan ekonomik krizle karşı karşıya kalan Azerbaycan ekonomisi tüm yönleri itibarile bir buhran dönemi geçirmiştir. Kısa zaman diliminde ülke ekonomisi yüksek oranlı bir küçülmeye karşı karşıya kalmış, üretim olanakları azalmış, ürün kıtlığından dolayı hiperenflasyonla karşı karşıya kalmış ve bunun yanısıra bağımsızlığını kazanmakla beraber topraklarının %20'sinin işgaliyle sonuçlanan Ermenistan savaşıyla iç siyasi buhran, iç savaş tehlikesi ve siyasi istikrarsızlık gibi zorluklarla karşılaşmıştır.

Bağımsızlığın ilk 4 senesinde sıralanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlık sorunlarıyla uğraşan Azerbaycan, 1995'ten itibaren önce siyasi istikrar yakalamış ve buna bağlı olarak ekonomik sorunlara zamanla çözüm üretebilme olanaklarını elde etmiştir. Bu dönemde elde edilen Ermenistan'la savaşta ateşkes anlaşması, uluslararası kurumlarla işbirliği süreci ve devreye giren petrol anlaşmaları Azerbaycan'ın karşı karşıya bulunduğu ekonomik krizi atlatmasına destek olmuştur.

²¹⁸ E.Ehmedov, M.Hacıyev, **Azerbaycan İgtisadiyyatı**, Seda Yayınları, Bakü, 2000, s.16

²¹⁹ Fikret Adıgözelov, *Azerbaycan'da Pul-Kredit Sisteminin Teşkili ve İnkişaf Problemleri*, **Elmi Eserler Dergisi**, AZMİU Yayınları, Bakü, 2001, ss.162-163

Elde edilen ekonomik ve siyasal istikrarı, makro ekonomik göstergelerdeki pozitif değişiklikler izlemiş, ülkede ekonomik büyüme süreci başlamıştır. Zamanla ülkede ekonomik büyüme hızı artarak devam etmiştir. Özellikle imzalanan petrol anlaşmalarına bağlı olarak son yıllarda ekonominin elde ettiği finansal kaynaklar ülke ekonomisinin kalkınma yönünde izleyeceği yöntem konusunda tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Son dönemlerde yaşanan ekonomik gelişmeler bağımsızlığın ilk yıllarında bozulan sosyo-ekonomik durumun tamamen düzelmesi anlamına gelmemektedir. Ülke ekonomisi analiz edildiği zaman gelişmelerin yanı sıra, azgelişmişlik kriterlerinin de bir çoğunun ülkede geçerli olduğu sonucu çıkarılabilir.

Sonuç olarak, bundan sonraki dönemde Azerbaycan ekonomisinin gelişim yönü bugün alınacak ekonomik önlemlere bağlı bulunmaktadır. Çünkü, daha önce de belirtildiği gibi, azgelişmiş ülkelerin temel sorunlarından biri finansal yetersizlik sorunu olmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan ekonomisinin bugün başlamış ve önümüzdeki yıllarda da devam edecek olan petrol gelirlerini ‘tarihi bir fırsat’ olarak değerlendirmesi, bu kaynakları doğru yönde kullanmakla sürdürülebilir kalkınmayı yakalaması gerekmektedir.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisi incelendiği zaman süreç olarak 3 dönemde ele alınabilir. Bunlar:

Birinci Dönem:	Buhran yılları (1991-1994)
İkinci Dönem:	İstikrar çabaları (1995-2000)
Üçüncü Dönem:	Büyüme süreci (2001 ve Sonrası)

3.3.1. Birinci Dönem: Buhran Yılları (1991-1994)

1991 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasıyla SSCB’den kalma ekonomik yapı tamamen çökmüştür. Bu dönemde ülkenin karşı karşıya bulunduğu sorunların çeşitliliği ülkeyi sosyo ekonomik bir buhrana götürmüştür. Bunun nedeninin SSCB’nin kendine bağlı olan ülkelere kurdurduğu ekonomik yapıda aranması gerekmektedir. Şöyle ki, Birlik içindeki ülkelerin çoğu ekonomik yapı olarak bir birine bağlı hale getirilmiştir. Kaynakların bulunduğu ülkeyle bu kaynakları ürüne dönüştüren müesseselerin bulunduğu ülke farklı olmuştur. Bazen nihai ürünün elde edilmesi bir kaç ülkenin beraber çalışmasıyla ortaya çıkmıştır. Bütün bunların nedeni ise sözkonusu ülkelerin bağımsızlık elde etme düşüncelerini ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Çünkü

böyle bir ekonomik yapıda bağımsızlık düşüncesinde olacak herhangi bir ülkenin ekonomik olarak bir çöküş içine gireceğini gözönüne alması gerekmektedir.

Azerbaycan'da, diğer ülkelerde olduğu gibi, bağımsızlıkla birlikte ekonomik olarak da sistem değişikliğine gidilmiştir. Merkezi planlamadan vazgeçilerek serbest piyasa ekonomisi tercih edilmiştir. Bu konudaki tecrübesizlik, sistemin işleyişindeki sorunlar, diğer mevcut sorunlara eklenince durum daha da ağırlaşmıştır. Sözkonusu buhran yıllarını da içine alan bağımsızlık sonrası dönemde iktisadi sistemler arası geçişi de içeren yapı 'geçiş ekonomisi' olarak nitelendirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve merkezi yönetimden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin başlaması ile 'geçiş ekonomisi' kavramı daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda bir birine benzer ekonomilere sahip bir çok ülkede geçerli olması, bu süreci, açıklayabilecek bazı kriterlerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Sözkonusu kriterler aşağıdaki gibi sıralanabilir²²⁰:

- Fiyatların ve kaynak dağılımının serbest piyasa şartlarında belirlenmesi,
- Sübvansiyonların azaltılması,
- Devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi ve özel mülkiyetin oluşması,
- Yasal sistemin kurulması ve mülkiyet haklarının düzenlenmesi,
- Ekonominin uluslararası rekabete açılması.

Diğer geçiş ekonomisi ülkeleri gibi bağımsızlık sonrası Azerbaycan da geçiş döneminin ilk yılında ekonomik faaliyetlerde önemli gerilemeler, fiyatlarda büyük oranda artışlar, ülkelerarası ticarete düşüş ve gerçek gelirin azalması gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ocak 1992'de 1991 düzeyine göre %20'lik bir üretim düşüşü gözlenmiş, Aralık 1991'de 12 aylık enflasyon %190'a ulaşmıştır. Azerbaycan hükümeti tarafından, Ocak 1992'de üretici fiyatlarının %90'ı ve tüketici fiyatlarının %80'i serbest bırakılırken petrol, doğalgaz, elektrik, taşımacılığı, haberleşme hizmetleri ve temel tüketim mallarını da içeren 14 grup mal ve hizmetin fiyatları kontrol altında tutulmaya devam edilmiştir. Buna rağmen, kontrol altındaki malların fiyatlarında 2-8 kat artış gerçekleşmiştir. Serbest bırakılan mal fiyatları ise önceki düzeyin 3-12 misli artmıştır²²¹.

²²⁰ Thomas A. Pugel, Peter H. Lindert, **International Economics**, Eleventh Edition, Irwin McGraw Hill Companies, International Edition, 2000, s.288-289

²²¹ T.C.Dış İşler Bakanlığı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)Yayınları No:32, Ankara, 1996, s.11

Dönemin bazı ekonomik göstergeleri aşağıdaki tabloda görülmektedir:

Tablo 1: Ekonomik Göstergeler: 1989-1993

Yıllar	1989	1990	1991	1992	1993
Cari fiyatlarla GSYİH*	15484	14697	26676	183186	1500000 ^a
Sabit fiyatlarla ^b GSYİH	13691	13672	14595	17298	14997 ^a
Nüfus (milyon)	7,01	7,12	7,12	7,2	7,2
İhracat ^c (yerel fiyatlarla)*	7126	6429	12204	207756	350.9 ^d
İthalat ^c (yerel fiyatlarla)*	5188	5752	11011	131580	241.0 ^d
Ticari Denge ^c *	1938	677	1193	76176	109.9 ^d

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, 1994

*: Milyon Ruble

^a: EIU Ölçümleri

^b: Bir önceki yılın fiyatları

^c: SSCB Dönemi (merkezi sistemle oluşturulmuş iç piyasa) fiyatları

^d: SSCB ülkeleri dışındaki ülkelerle ticaret (Dolar)

Tablo 1’den da görüldüğü gibi Azerbaycan’da GSYİH düzeyi SSCB’nin dağılıma sürecinin başladığı 1989 yılından azalmaya başlamıştır. Fakat bu azalmalar ilk yıllarda önemli sayılabilecek boyutlara varmamıştır. Önemli azalma 1992 yılında görülmektedir. Bu yıldan itibaren azalışlar birinci dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Genel olarak, 1992-94 yılları arasında GSMH iki kattan daha çok azalarak 1991 yılının %48’i oranında gerçekleşmiştir²²².

1993 yılında tüketim pazarında fiyatlar 18 kat yükselmiştir. 1994 yılının ilk on ayı ile 1993 yılının aynı dönemi için kıyaslama yapıldığında görülmektedir ki, sözkonusu dönem itibariyle nüfusun gelirleri 8.4 kat yükseldiği halde gıda ürünlerinin fiyatı 20.1 kat, ekmeğin fiyatı 19 kat, gıda dışı ürünlerin fiyatı 16 kat, hizmetlerin fiyatı 28 kat pahalılaşmış; enflasyon düzeyi 1460’a ulaşmıştır²²³. Genel olarak hiperenflasyonun yaşandığı 1992-1994 yılları arasında enflasyon 4 haneli rakamlara yükselmiştir.

‘Buhran Yılları’ olarak nitelendirilen 1991-1994 yılları arasındaki diğer bazı ekonomik göstergelerdeki değişim 1990 yılı baz alınarak değerlendirildiğinde oransal olarak aşağıdaki sonuçlarla karşılaşılmaktadır:

²²² Asef Nadirov, *İktisadiyyatın Yeni İnkişaf Merhelesi*, **Azerbaycan Gazetesi**, Bakü, 15 Eylül 2001, s.2

²²³ T.C.Dış İşler Bakanlığı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, s.12

Tablo 2: Sosyo-Ekonomik Göstergeler: 1991-1994 (% olarak); 1990 = 100

	1991	1992	1993	1994
GSYİH'daki reel değışikler	99,3	76,8	59,1	47,4
Sanayi üretimi	91,1	63,4	50,9	38,2
Tarımsal üretim	100,3	76,2	64,8	56,4
Hanehalkının nominal parasal geliri	2,1	9,7	140	1260
Orta aylık reel ücret düzeyi	25,8	45,2	56,4	40,9
Hanehalkı tüketimi	87	49	37	25
Birikim (tüm finansal kaynak.yatırım)	79	47,4	29	54,8

Kaynak: Azerbaycan'da Yeniden Yapılanma ve Ekonomik Yükseliş Programının Esas İstikametleri: 1997-1999 Yılları, Bakanlar Kurulu Yayını, Bakü, 1996, s.5

Tablo 2'den de anlaşıldığı üzere bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılı üretim açısından önemli sorunların yaşanmadığı bir yıl olmuştur. Sözkonusu yılın temel problemleri parasal alanda olmuştur. Üretim açısından çoküşün yaşandığı yıl 1992'den itibaren başlamıştır. 1993 ve 1994'te üretimdeki gerileme devam etmiştir. Tabloya göre, sözkonusu yıllarda parasal alanda izlenen yükselme ise nominal bir artışı ifade etmektedir. Aynı yıllarda görülen 4 rakamlı hiperenflasyon gözönünde tutulduğunda sözkonusu nominal artışın çok önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Kısacası, 1990 yılına oranla 1994'te GSYİH %53, sanayi üretimi %62, tarım üretimi %44, tüketim %75, birikim ise %45 oranında azalmıştır. Ekonomik çoküş sonucunda hanehalkının yaşam düzeyi 3.6 kat, orta aylık reel ücret seviyesi ise yaklaşık %60 azalmıştır.

Dönemin en önemli gelişmesi dünyanın en büyük petrol şirketleriyle 'Asrın Anlaşması' olarak tarihe geçen ve Azerbaycan petrollerinin dünya pazarlarına çıkarılmasını sağlayacak anlaşmanın imzalanması olmuştur. Bunun yanısıra belirtilen olumsuz gelişmelerle beraber, 1991-1994 yılları arasında piyasa ekonomisine geçişle ilgili bazı reformlar da gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan hükümeti 'Ekonomik Reform Programı' çerçevesinde aşağıdaki kanunları yürürlüğe koymuştur²²⁴:

- Haziran 1991'de 'Ekonomik Bağımsızlık Temeli Hakkında Kanun'u çıkararak serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ilk adım atılmıştır.
- 'Toprak Kanunu' ile çiftçilerin toprak sahipliği yasal temele oturtulmuştur.
- 'Yabancı Yatırımları Koruma Kanunu' ile yabancı yatırım ülkeye çekilmeğe çalışılmıştır.
- 'Menkuller ve Taşınabilir Malların Değişim Kanunu' ve
- 'Tüzel Kişilerin Vergilendirilmesi Hakkında Kanun' yürürlüğe konmuştur.

²²⁴ T.C.Dış İşler Bakanlığı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, s.12

3.3.2. İkinci Dönem: İstikrar Çabaları (1995- 2000)

Bağımsızlık sonrası ilk yıllarda ağır bir ekonomik çöküş yaşayan Azerbaycan ekonomisinde ikinci dönemin başlangıcı olarak ele alınan 1995 ve sonrasında sosyo-ekonomik istikrar çabaları sonuç vermeye başlamıştır. Önceki dönemdeki sorunların çözümü herşeyden önce istikrarlı bir yapı gerektirmiştir. Ekonomik istikrarın yakalanması ise öncelikle siyasal istikrarın elde edilmesine bağlı olmuştur.

Söz konusu dönemin başlangıcından itibaren ülke daha önceki dönemin ağır, çekişmeli ve başarısız bir görünüm içinde bulunan siyasal istikrarsızlık durumundan belirli oranda kurtularak daha güçlü bir siyasi iradeyle dağılmış ekonomik yapının yeniden yapılanması yönünde adımlar atmaya başlamıştır. İlk olarak Ermenistan'la savaşta ateşkesin sağlanması ekonomik reformların gerçekleştirilmesine uygun zemin hazırlamıştır.

Ekonomik değişim sürecinin bu döneminde üç önemli hedef doğrultusunda yol alınmaya çalışılmıştır. Bunlar²²⁵:

- Ülkenin temel doğal kaynak rezervlerinin işlenmesinin sağlanması;
- Liberal-demokratik yönümlü piyasa ekonomisi prensiplerine dayanan ekonomik yapının oluşturulması;
- Dünya ekonomisi ile global ve bölgesel entegrasyonun gerçekleştirilmeye çalışılması olarak sıralanmaktadır.

Dönemin başlangıcından itibaren hukuki reformların gerçekleştirilmesine hız verilmiştir. Bu dönemde ekonomik anlamda kötüye gidişi durdurmaya yönelik ekonomik reformlar programı hazırlanırken, stratejik iktisadi kalkınma yolunu belirleyen modeller oluşturulmaya çalışılmıştır. Ekonomide serbest piyasa mekanizmasına işlerlik kazandırılması, özelleştirme, girişimciliğin geliştirilmesi, yeni ekonomik yapının, gümrük, vergi ve mali sistemin yeniden oluşturulması, ticaretin liberalleştirilmesi, toprak ve tarım reformlarının yapılması, halkın sosyal imkanlarının artırılması, eğitim ve sağlık şartlarının iyileştirilmesi için gerekli hukuki alt yapının oluşturulması amacıyla önemli kanunlar yürürlüğe konmuştur²²⁶.

1995 yılında Azerbaycan hükümeti ekonomi politikasını tamamen değiştirmiştir. İMF ve Dünya Bankası destekli programlar incelendiği zaman bunların geçiş sürecinin 4 temel dayanağı olan 'fiyat liberalizasyonu-kamu kesimi reformları-yasal çerçevenin

²²⁵ Rasim Hesenov, *Azerbaycan'ın İktisadi İnkişaf Paradigması ve İktisadi Tehlükesizlik Konsepsiyasının Seçimi*, **Meşveret Bülteni** No:7(43), Bakü, Ekim 2001, s.11

²²⁶ İmran Ceferzade, *Esaslı İnkişaf İlleri*, **İktisadiyyat Gazetesi**, Bakü, 18 Ekim 2001, s.3

düzenlenmesi-özelleştirme' politikaları ile uyum içinde olduğu görülmektedir. 1995'de hazırlanan ekonomik istikrar programının kabul edilmesi ve uygulanmaya konmasıyla ekonomideki keskin küçülme durdurulabilmiş, 1996 yılından itibaren ise fiyat istikrarıyla beraber ekonomik büyüme de kaydedilmiştir.

Dönemin genel makro ekonomik göstergeleri aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 3: Genel Makroekonomik Göstergeler: 1995-2000

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Reel GSYİH önceki yıla oranla %	-11,8	1,3	5,8	10	7,4	11,4
Sanayi üretimi önc. yıla oranla %	-21,4	-6,7	0,3	2,2	3,6	6,9
Tarım üretimi önc. yıla oranla %	-7	3	-6,1	3,9	7,1	12,1
Yatırım hacmi önc. yıla oranla %	83,7	71,4	81,8	13,8	-17,6	31
Reel ücret (1995=100) ön. y. orn. %		18,9	52,9	19,9	20,2	30,7
Enflasyon (tüketici fiy.) önc.y.o. %	411,8	19,9	3,7	-0,8	-8,5	1,8
Dış tic. dengesi (milyon ABD doları)	-373	-693	-566	-1,046	-408	319
Dış tic. Deng. GSYİH'da %	15,4	21,8	14,3	25	10,2	6
Döviz kuru (USD/AZM)	4414	4298	3986	9369	4113	4550

Kaynak: TASİS-Azerbaycan'ın İktisadi İcmalı, Bakü, 1999, s.35;

Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

1995 yılında uygulanmaya konan sert maliye ve para politikasına dayalı istikrar programı, döviz kurlarının ve ticaretin liberalleştirilmesi sonuçlarını vermeye başlamıştır. Ayrıca, dönemin başlangıcından itibaren bir önceki dönemde imzalanan 'Asrın Anlaşması'ndan dolayı petrol sektörüne doğrudan yabancı sermaye akımı start götürmüştür. Pozitif gelişme 1996 yılından itibaren GSYİH rakamlarına yansımıştır. Şöyle ki, bağımsızlıktan sonra ilk kez GSYİH'nın keskin azalması durdurulmuş, hatta 1.3'lük bir büyüme sağlanabilmiştir. Sözkonusu ekonomik büyüme sonraki yıllarda daha da artarak sırasıyla %5.7 ve %10'luk seviyelere yükselmiştir.

1999'da Asya ve Rusya krizleri tüm BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat ekonomide petrol sektörünün oranının yüksek olması nedeniyle sözkonusu krizin Azerbaycan ekonomisine olumsuz etkisi daha fazla olmuştur. Tablo 3'den de anlaşıldığı gibi bu durum 1999 yılının tüm önemli ekonomik göstergelerine yansımıştır.

Sözkonusu ikinci dönemde yatırımlardaki yüksek artış oranı doğrudan yabancı sermayenin petrol sektörüne yönlendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1994-2000 yılları arasında yatırılan toplam yabancı sermaye hacmi 5.9 milyar dolar olmuştur. Bu rakamın

%56.3'ü petrol sanayisine, %22.8'i finansal kredi ve %29.9'u ise diğer sektörlerle yapılan yatırım şeklinde gerçekleşmiştir²²⁷.

Dönemin en önemli gelişmelerinden biri enflasyon oranındaki değişme olmuştur. IMF destekli reform programı uygulaması sonucu parasal istikrar, para politikasının en önemli hedefi haline getirilmiş ve para-kredi genişlemesi kontrol altında tutulmuştur. Bunun sonucunda 1995 yılından itibaren finansal istikrar politikalarının uygulanmaya başlanması, sert para ve maliye politikaları enflasyonu dört haneli rakamlardan 1995 itibarile üç haneli, 1996'da iki haneli, 1997'da ise tek haneli rakamlara indirmeyi başarmıştır. 1998 ve 1999 yıllarında ise ekonomide deflasyon anlamına gelen eksi enflasyon oranları izlenmiştir. Ekonomik göstergelerdeki pozitif oransal değişimlerin yanısıra piyasa ekonomisinin geliştirilmesi yönünde belirli programlar uygulamaya konmuştur.

Sonuç olarak istikrar arayışları yılları olarak değerlendirilen 1995-2000 yılları Azerbaycan ekonomisinde bir çok değişimin gerçekleştirildiği yıllar olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarıyla karşılaştırmada ekonomik çöküş durdurulabilmiş, istikrar politikaları uygulanmaya konmuş, belirli ekonomik göstergelerde olumlu gelişmeler yaşanmış, kalkınma için bazı iktisadi reformlar gerçekleştirilmiş, kısacası belirli oranda istikrarlı bir gelişme ortamı oluşturulabilmiştir. Fakat bu ekonominin tamamen rayına oturduğu, iktisadi kalkınma ortamının oluşturulduğu ve buhran döneminde ortaya çıkan sorunların tamamen çözüldüğü anlamına gelmemektedir.

3.3.3. Üçüncü Dönem : Büyüme Yılları (2001 Sonrası)

Azerbaycan ekonomisinin 2001 sonrası yıllarını büyüme yılları olarak adlandırmanın nedeni, sözkonusu üçüncü dönemde ülke ekonomisinin her geçen sene giderek büyüyen bir ekonomi niteliğine sahip olmasına dayanmaktadır. İncelenen bir önceki dönemde yakalanmış makroiktisadi istikrar bu dönemde de devam etmiş, daha önceleri yapılan anlaşmaların sonuçları ekonomik ortama dinamiklik kazandırmış, doğrudan yabancı sermayeyle beraber yerli sermaye de devreye girmiştir. Bu dönemde hedeflenen amaçlar genel olarak aşağıdaki gibi sıralana bilir²²⁸:

²²⁷ Akif Musayev, *Azerbaycan Respublikasının İktisadi İnkişaf Stratejisi*, **İktisadiyyat ve Audit Dergisi** No:10, Ekim 2001, Bakü, s.12

²²⁸ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, TÜSİAB Yayınları 2005-001, Bakü, 2005, s.27

- İktisadi büyümenin ivme kazanarak devam ettirilmesi ve iktisat politikalarının güçlendirilmesi;
- Elde edilen gelişme düzeyine göre iktisat politikalarının sosyal yönünün ve buna bağlı olarak sosyal refah düzeyinin artırılması;
- Enerji sektörünün yeniden yapılandırılması ve kapasitenin artırılması;
- Enerji sektörünün hızla gelişmesi sonucu elde edilen kaynakların diğer sektörlere yönlendirilmesi;
- ‘İkinci Devlet Özelleştirme Programı’nın yürürlüğe konması.

Yeni dönemde uluslararası kurumlarla yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan orta vadeli yeni faaliyet programı ile refah düzeyinin artırılması amaçlanmıştır. Bu aşamada temel sorun ülkede süregelen makroekonomik büyümeye rağmen halkın büyük çoğunluğunun fakirlik sınırında yaşaması olmuştur. Dönemin başlangıcı sayılan 2001 yılı Dünya Bankası verilerine göre Azerbaycan’da halkın %40-50’sinin günlük geliri 1 ABD dolarından aşağı olmuştur. Bu durum sözkonusu dönem itibarile halkın yarısına yakınının fakirlik düzeyinde yaşadığı anlamına gelmektedir²²⁹.

Bu olumsuz sosyal görünümün iyileştirilmesi amacıyla 2 Mart 2001 tarihli kararla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon tarafından hazırlanan taslak program IMF ve Dünya Bankası tarafından desteklenmiştir. Program ‘Yoksulluğun Azaltılması ve İktisadi İnkişaf Üzre Devlet Programı’(YAİİDP) adını almıştır. Program 3 yıllık bir dönemi (2003-2005) kapsamıştır. Programda Azerbaycan’daki fakirlik düzeyi ve onun nedenleri incelenmiş, yoksulluğun azaltılması amacıyla sosyo-ekonomik alanlarda yapılabilecek reformların esas yönleri belirlenmiş ve öncelikle durumları daha zor olan kesimlerin (Karabağ savaşında göçmen durumuna düşmüş insanların) problemlerinin biran önce çözülmesinin önemliliği vurgulanmıştır.

YAİİDP’de yapılması planlanan sosyo-ekonomik politikaların esas yönleri aşağıdaki gibi genelleştirilebilir²³⁰:

- Gelir elde etme imkanlarının artırılması için uygun ortamın yaratılması;
- Makro-iktisadi istikrarın devam ettirilmesi;
- Sağlık ve eğitim hizmetleri üzre kalitenin artırılması ve bu hizmetlerden yararlanma olanaklarının iyileştirilmesi;
- Enfrastrukturun iyileştirilmesi;

²²⁹ Ekber Eldaroğlu, *Azerbaycan Hükümeti Yoxsullug Problemini Hell Etmeye Çalışır*, Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu-**Azerbaycan Bülteni** No:32(152), Bakü, 9 Austos 2001

²³⁰ Yoksulluğun Azaldılması ve İktisadi İnkişaf Üzre Devlet Programı (YAİİDP), s.167

- Toplumda ihtiyaç içinde bulunan kesimlerin daha etkin korunması için varolan sosyal savunma sisteminde reformların gerçekleştirilmesi;
- Savaşta toprakları işgal edilmiş toplum kesiminin yaşam düzeyinin iyileştirilmesi.

YAİİDP çerçevesinde uygulanan politikalar sonucunda sıralanan maddelerin her birinde belirli ölçülerde iyileştirmeler elde edilmiştir. Genel olarak, kapsanan 2003-2005 yıllarında makro-iktisadi istikrar korunmuş, yeni çalışma alanları oluşturularak gelir elde edebilme imkanları arttırılmış; sağlık, eğitim, enfrastruktur alanlarında belirli düzeyde gelişmeler yaşanmıştır. 1 Ekim 2003–1 Ocak 2005 tarihleri arasında Azerbaycan'da 177 binden fazla işgücü kapasiteli yeni işyerleri açılmıştır.

En önemli göstergelerden biri olan fakirlik durumundaki değişikliklere göre²³¹, 2001-2005 yılları arasında fakirlik sınırı için belirlenen miktar 24 manattan 42.6 manata çıkmıştır. Aynı dönem itibariyle fakirlik düzeyi oransal olarak da %49'dan %29.3'e inmiştir.

Sözkonusu dönemde uygulamaya konan diğer bir program ise 'Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Hakkında Devlet Programı' olmuştur. Bölgesel yapılanma çerçevesinde 11 Şubat 2004'te imzalanan program 2004-2008 yıllarını kapsamaktadır. Bölgesel sosyo-ekonomik kalkınmaya yönelik hazırlanan söz konusu Devlet Programı'nın genel amaçları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır²³²:

- Makroekonomik istikrarın sürdürülmesi;
- Düşük orandaki enflasyonun devam etmesi;
- Yatırımların öncelikli alanlara yönlendirilmesi;
- Tarım sektöründe sürdürülen reformların ikincisinin gerçekleştirilmesi;
- Özel teşebbüsün bölgelerde geliştirilmesi amacıyla özelleştirmenin hızlandırılması;
- İhracat potansiyelinin artırılması, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi amacıyla yatırım teknolojilerinin uygulanmasına yönelik yapısal politikaların uygulanması;
- Özel teşebbüs için yatırım ortamının iyileştirilmesi;
- Sosyal hizmetler düzeyinin yükseltilmesi.

Programın amacı mevcut potansiyeli verimli şekilde kullanarak bölge ekonomisinin ayrı-ayrı alanlarının kalkınması, üretime yönelik işletmelerin faaliyetinin yeniden başlaması ve daha da genişletilmesi, ihrac eğilimli üretim kesimlerini teşvik edilmesi, yerel teşebbüsün gelişmesi ile halkın gelir düzeyinin iyileştirilmesi, istihdam seviyesinin

²³¹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2005.

²³² **Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Hakkında Devlet Programı**, Bakü, 2004

arttırılması, özellikle de gençlerin verimli alanlarda istihdamını ve ülke ekonomisinin dinamik kalkınmasını sağlamak olarak belirlenmiştir.

Programda ülkenin 10 ekonomik coğrafi bölgesinde 30 temel projenin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Devlet Programına göre 2008’de toplam GSMH’nın, 2003 ile mukayesede 2.3 kat artarak 76.3 trilyon Manat olması hedeflenmiştir. Bunun yanısıra özel sektörün GSMH’daki payının %85 olması, yatırım hacminin ise 16.8 milyar dolara ulaşması ve bunun %60’ının bölgelere yönlendirileceği planlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda dönemin genel makroekonomik göstergeleri yer almaktadır:

Tablo 4: Genel Makroekonomik Göstergeler: 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
GSYİH, milyon ABD doları	5707,8	6236,1	7276,3	8680,2	12553,6
Önceki yıla oranla (Ö.Y.O)	9,9	10,6	11,2	10,2	26,4
1990 yılına oranla	-35,2	-28,3	-20,3	-12,2	11
Sanayi üretimi (Ö.Y.O)	5,1	3,6	6,1	5,7	33,5
Tarımsal üretim (Ö.Y.O)	11,1	6,4	5,6	4,6	7,5
Kişi Başına GSYİH, ABD doları	715,3	774,5	896,7	1041	1518
Ortalama aylık reel ücret (Ö.Y.O).	15,8	17,4	18,8	18,3	11,3
Dış Tic. Dengesi, mlyn dol.(Ö.Y.O)	613,8	481,6	-98,2	161,2	3299,1
İhracat	2078,9	2304,9	2624,5	3742,9	7649
İthalat	1465,1	1823,3	2722,7	3581,7	4349,9
Tüketici fiyat endeksi (Ö.Y.O)	1,5	2,8	2,2	6,7	9,6

Kaynak: Yıllık Hesabat, Azerbaycan Milli Bankı Yayınları, 2004, Bakü, s.166
Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 4’ten de görüldüğü gibi, bir önceki dönemde belirli düzeyde elde edilen ekonomik istikrar incelenen üçüncü dönemde (2001-2005) olumlu sonuçların elde edilmesine olanak sağlamıştır. Şöyle ki, incelenen dönem itibariyle GSYİH’nın 2005 yılına kadarki büyüme hızı %10 civarında gerçekleşmiş, 2005 yılında ise çok yüksek bir düzeye - %26’lık büyüme düzeyine çıkmıştır.

Benzer sonuç 2001-2005 arası sanayi üretimi için de geçerli olmuştur. Nitekim 2005 yılına kadar yaklaşık %5 civarında değişen sanayi üretimi artışı, 2005’te %33.5’lik bir orana yükselmiştir. Dönemin tarım üretimi konusunda ise durum aynı şekilde olmamış, 2005 yılında, karşılaştırmada daha düşük olan %7.5’lik bir artış elde edilmiştir.

Dönemin ortalama aylık reel ücret düzeyi her geçen yıl ortalama olarak %15 civarında artmış olsa da, kişi başına GSYİH’nın rakamsal büyüklüğü çok yüksek olmamıştır. Nitekim büyümenin çok yüksek olduğu 2005 yılında bile bu rakam yıllık olarak 1518 ABD doları düzeyinde gerçekleşmiştir ki, bu da değil gelişmiş ülke

ekonomileri, gelişmekte olan ekonomilerle bile karşılaştırmada çok dūřuk kalmaktadır. Ekonomik kalkınmada ve yaşam dūzeyi konusunda en önemli veri olması ve ekonomideki gelişmelerle direkt bağlantılı olması nedeniyle kiři başına GSYİH rakamının bu denli kūuk olması ekonomide bir çok sosyo-ekonomik sorunların varolması konusunda bir kanı oluşturmaktadır.

Son olarak, 2001-2005 arası dönemde tūketici fiyat endeksinin tek rakamlı seviyede kalması, ilk yıllardaki hiperenflasyon ve 1998-1999 yıllarının deflasyon durumuyla karşılaştırmada, makroekonomik istikrar adına önemli gelişme sayılabilir. Bunun nedenleri arasında etkin para ve maliye politikalarının yanısıra, dış ticaret dengesindeki olumlu gelişmeler de yer almaktadır. Nitekim 2000’li yıllara kadar dış ticaret dengesinde hep açık veren ũlke ekonomisi, 2000’den sonraki dönemde, 2003 yılındaki dūřuk dūzeydeki bir açık dışında, sūrekli fazla vererek diğer ekonomik sorunların ozūlmesine bir ek kaynak oluşturmuştur.

3.4. Makroekonomik Analiz

Bağımsızlık sonrası 15 yıllık Azerbaycan ekonomisi kısa zaman diliminde çok önemli değişim sūreci geçirmiştir. 1991’de ken ekonomik sistem, Ermenistan’la sūregelen savaş ve içteki siyasal karışıklıklar ũlkeyi problemlili ekonomik yapıyla karşı karşıya koymuştur. Sistem değişikliğine bağlı ekonomik krizle sarsılan ũlke 1995’ten itibaren uluslararası kurumların da desteğini alarak öncelikle istikrarlı bir yapıya kavuşmayı hedeflemiştir. Öncelikle siyasal istikrarı yakalayan ũlke, zamanla ekonomik kūūlmeyi de durdurabilmiş ve makroekonomik göstergelerde gelişme trendine girmiştir. 2000’li yıllarda sūrekli bũyũyen ekonomi son yıllarda dũnyanın en yũksek oranda bũyũyen ekonomileri arasında yer almıştır.

Aşağıda bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinin makroekonomik analizi çerçevesinde bazı ekonomik göstergeler ele alınmıştır.

3.4.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)

SSCB dağıldıktan sonra birlik içindeki ũlkeler arasında mevcut olan ekonomik, ticari, finansal ilişkilerin ortadan kalkması, SSCB’ye bağlı diğer ũlkelerde olduğu gibi, Azerbaycan’da da önemli ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dağılma sonucunda en olumsuz yönde etkilenen alanların başında ũretim alanı gelmiştir. Nitekim SSCB döneminde ũretimde ũlkeler arası mevcut bağımlılık ilişkileri dağılmadan sonra

devam ettirilememiş, üretilebilecek durumda olan ürünler için ise geleneksel pazarlar yitirilmiştir. Diğer yandan mevcut üretim olanaklarının geçerli kalite standartlarına uygun ürün üretebilme kapasitesine sahip olmaması, uluslararası rekabete dayanıklı ürünlerin üretilmemesi bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren üretim alanının tamamen çökmesine neden olmuştur.

Durumun daha net analiz edilebilmesi için aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tablo 5: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH): 1990-2005

Yıllar	Milyar Manat	Milyon ABD dolar	Önceki yıla oranla %	GSYİH değişme %
1990	1,5	244,3		
1991	2,7	703,1	99,3	-0,7
1992	24,1	1309,8	77,4	-22,6
1993	157,1	1326,9	76,9	-23,1
1994	1873,4	1629,3	80,3	-19,7
1995	2133,8	2415,2	88,2	-11,8
1996	2732,6	3180,8	101,3	1,3
1997	3158,3	3960,9	105,8	5,8
1998	3440,6	4446,6	110	10
1999	3775,1	7583,6	107,4	7,4
2000	4718,1	5272,6	111,4	11,4
2001	5315,6	5107,8	109,9	9,9
2002	6062,5	6236,1	110,6	10,6
2003	7146,5	7276,3	111,2	11,2
2004	8583,2	8680,2	110,2	10,2
2005	11875,6	12553,6	126,4	26,4

Kaynak: Yıllık Hesabat, Azerbaycan Milli Bankı Yayınları, Bakü, 2005
Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 5'den de izlenebileceği gibi, bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan ekonomisi derin bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde ekonominin tüm alanlarında üretimin keskin düşüşü izlenmiştir. Bağımsızlığın ilk yılı olan 1991'de düşüş sonraki yıllarla karşılaştırmada daha az olmuştur. Bunun nedeni Birlik döneminde kurulu ilişkilerin bir süre daha devam etmesi olmuştur. En yüksek düşüş oranları 1992-93 yıllarında gerçekleşmiştir. 1994 yılında GSYİH verileri 1990 yılındaki miktarın ancak %42'sine denk gelmiştir. Genel olarak bağımsızlığın ilk döneminde (1991-1995) ekonomi, farklı verilere göre değişmekle birlikte, %60-%70 oranında küçülmüştür.

Bağımsızlığın ilk yıllarındaki bu keskin düşüşün nedenleri arasında özellikle Rusya'yla olan ekonomik ilişkilerin bozulmasının önemli bir etkisi olmakla beraber,

Sovyetler Birliği'ne bağlı diğer ũlkelerle mevcut ilişkilerin kesilmesi, bu ũlkelerle ticari ilişkilerde bir çok maliye-gũmrũk belgelerinin ortaya çıkması, fiyatlarda zamansız liberalleştirmeye gidilmesi ve diğer bu gibi etkenler sũz konusu krizin nedenleri arasında yer almaktadır²³³. Sıralanan nedenlere ek olarak, bağımsızlığın ilk yıllarında devam eden Ermenistan'la savaşın ortaya çıkardığı ağır sosyo-ekonomik koşullar, savaş sonucunda topraklarını kaybetmiş 1 milyona yakın ũlke vatandaşının işgal sonucunda gũe zorlanması ve bu durumun ortaya çıkardığı diğer zorluklar da en ũnemli nedenlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

1994 yılının Mayıs ayında Ermenistanla 'Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması, Azerbaycan'a doğrudan yabancı sermayenin çekilmesine olanak sağlamış, ũzellikle ũlkenin sahip olduğu enerji kaynaklarının işlenmesine yŕnelik yatırımların başlanması teşvik edilmiştir. Buna bağlı olarak, 1994 yılının Eylũl ayında Azerbaycan'ın sonraki gelişim sũrecinde kilit rol oynayan, Azerbaycan petrollerinin dũnya pazarına ihracını sağlamaya yŕnelik yapılacak faaliyetleri kapsayan 'Asrın Anlaşması' imzalanmıştır. Buna bağlı olarak, 1995 yılında kabul edilen istikrar programı, dŕviz kuru ve ticaretin liberalleştirilmesi, petrol sektŕrũne doğrudan yabancı sermaye akının başlaması gibi etkenler ilk sonuçlarını vermeye bařlamıř²³⁴, ũlkenin makro ekonomik gŕstergelerinde 1995 yılından sonra olumlu gelişmeler izlenmiştir.

Bağımsızlıktan sonra GSYİH rakamlarında ilk kez pozitif gelişme 1996'da 1.3 oranında bir bũyũmeyle kayd edilmiştir. 1996-2004 yıllarında ise ũlke ekonomisi sũrekli bũyũmũř, yıllık ortalama bũyũme oranı %10 civarında gerçekleşmiştir. 2005 yılı ũlke ekonomisinde yeni bir dŕnemin başlangıcı şeklinde değerlendirilmektedir. Nitekim bu yıldan itibaren ŕnceki dŕnemlerde enerji sektŕrũne yŕnelen yatırımlar sonuç vermeye başlamış, GSYİH %26,4'lũk bir bũyũme sağlayarak, Azerbaycan dũnyanın en yũksek oranda bũyũyen ũlkesi konumuna yũkselmiřtir. Fakat veriler gŕstermektedir ki, GSYİH'nın bu yũksek oranlı bũyũmesine rağmen 2005 yılına kadar halen 1990 yılının ũretim dũzeyine ulaşılamamıştır. Bu da bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan ekonomik krizin ne denli sorunlar meydana getirdiğini ve ũlke ekonomisindeki kũũlmenin boyutunu ortaya koymaktadır

Azerbaycan bulunduğu coğrafi konum ve eski SSCB Cumhuriyetlerinden biri olması nedeniyle, bağımsızlık sonrası sosyo-ekonomik gŕstergeler bakımından genel

²³³ Memmed Eliyev, **Azerbaycan İğtisadiyatının Formalaşması ve İnkışaf Problemleri**, Mũtercim Neşriyatı, Bakũ, 2001, s.656

²³⁴ Jak Mazye, Lale Veysner, Resmiyye Eliyeva ve diğerleri., *Hususi Bŕlme: Bŕhran ve Berpa, Azerbaycan'ın İğtisadi İcmalı* içinde, TASIY Yayınları, Temmuz-Aralık, Bakũ, 1999, s.37

olarak SSCB'den ayrılan cumhuriyetlerle karşılaştırılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, SSCB'nin dağılmasıyla 21 Aralık 1991'de Alma-Ata'da yapılan zirve ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) resmen ilan edilmiştir²³⁵. Eski Sovyet Cumhuriyetlerinden sadece 3 ülke- Latviya, Litva ve Estonya BDT dışında kalmıştır.

Aşağıdaki tablo 2005 yılı itibariyle Azerbaycan ve diğer BDT ülkelerinin GSYİH rakamlarının oransal olarak karşılaştırılabilmesi için düzenlenmiştir.

Tablo 6: Azerbaycan ve BDT Ülkelerinin 2005 Yılı Göstergeleri (%olarak)

	Alanı	Nüfusu	GSYİH (ön.yl.oran.)	BDT'deki payı %
Azerbaycan	0,39	3	126,4	1,3
Ermenistan	0,14	1,1	113,9	0,5
Beyaz Rusya	0,94	3,5	109,2	3
Gürcüstan	0,32	1,6	107,7	0,6
Kazakistan	12,32	5,5	109,2	5,7
Kırgızistan	0,9	1,8	99,4	0,2
Moldova	0,15	1,4	108,4	0,3
Rusya	77,21	51,2	106,4	77,4
Tacikistan	0,65	2,5	106,7	0,2
Türkmenistan	2,22	2,4		1
Özbekistan	2,03	9,3	107,2	1,4
Ukrayna	0,73	16,7	102,4	8,4

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 6'dan da görülebileceği gibi BDT içinde alan ve nüfus bakımından en büyük ülke Rusya'dır. BDT'nin GSYİH toplamındaki payı bakımından da Rusya %77,4'lük bir payla en önde yer almaktadır. Azerbaycan'a gelince ülke alan, nüfus gibi göstergelere göre BDT içinde küçük bir ülke görünümünde olsa da, 2005 itibariyle BDT'nin en yüksek oranda büyüyen ekonomisi olmuştur. Oransal olarak BDT ülkelerinin GSYİH göstergelerinde ortalama %7'lik bir büyüme olmasına karşın Azerbaycan sözkonusu yılda %26,4'lük bir büyüme kayd ederek, bölgenin en hızlı büyüyen ülkesi olma başarısını göstermiştir.

Sonuç olarak, Bağımsızlık sonrası GSYİH bakımından Azerbaycan ilk yıllardaki çok olumsuz görünümünden sonra, öncelikle istikrar arayışına girerek hızlı küçülmeyi durdurabilmiş, zamanla ekonomik büyüme sürecine girerek son yıllarda BDT çerçevesinde en yüksek oranda büyüyen ülke olmakla, dünyada da en hızlı büyüyen ekonomiler arasına

²³⁵ Atıla Artam, **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, Sabri Artam Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 13

katılmıştır. Fakat bu olumlu görünüme rağmen GSYİH'nin oluşumunda petrol sektörünün payının 2005'te %43,5, 2006 yılında ise biraz daha artarak %53,1'e ulaşması²³⁶, petrol dikkate alınmadığı zaman ülke ekonomisinde büyüme oranının bu kadar yüksek olmayacağı, GSYİH'da resmi verilere göre ancak %7'lik bir büyüme sağlanabileceğinin belirtilmesi üzerinde önemle durulması gereken bir durumdur. Bu bakımdan Azerbaycan'ın sözkonusu büyüme sürecinin 'sürdürülebilir kalkınma'ya dönüştürülebilmesi mevcut olanakların etkin kullanımını sağlayarak, başta petrol dışı sektörleri geliştirmekle, genel anlamda ise büyüme sürecinin kalkınmaya dönüştürülmesi için varolan yapısal engellerin ortadan kaldırılması ve kalkınma sürecinde etken olan alanlara yatırımlar yönlendirilerek gerçekleştirilebilir.

3.4.2. Enflasyon

Sovyetler Birliği'nin dağılması, merkezi planlamaya bağlı üretim ilişkilerini sürdüren ülkeler arasında mevcut ekonomik bağımlılığın ortadan kalkması, bağımsızlığını yeni kazanmış devletlerin eski sistemdeki ağırlıklı rolünü oynayamaması ve tüm bunlara bağlı olarak üretim müesseselerinin faaliyetlerini durdurması eski SSCB'ye bağlı ülkelerde yüksek oranlı enflasyonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Azerbaycan ekonomisi de sözkonusu dönemde fiyatlardaki istikrarsızlığın en yüksek düzeye çıktığı hiperenflasyonla karşı karşıya kalmıştır.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan ekonomisinin bağımsızlık sonrası enflasyon oranları yer almaktadır.

²³⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, **Azerbaycan Respublikası Nazirler Kabinetinin 2006-cı İde Fealiyeti Haqqında Hesabat**, Yayınlanmamış Rapor, Bakü, 2007, s.5

Tablo:7 Enflasyon Oranları (%): 1990-2005

Yıllar	Enflasyon	Yıllar	Enflasyon
1990	23,1	1998	-0,8
1991	206,6	1999	-8,5
1992	1012,3	2000	1,8
1993	1229,1	2001	1,5
1994	1763,5	2002	2,8
1995	511,8	2003	2,2
1996	19,9	2004	6,7
1997	3,7	2005	9,6

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 7’den de görülebileceği gibi Azerbaycan’da kısa dönem içinde enflasyon oranlarında çok önemli dalgalanmalar kayd edilmiştir. Süreç olarak, siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın başladığı, üretim olanaklarının azalmaya doğru gittiği 1990 yılında mevcut stokların kullanılması enflasyonun sonraki yıllara göre daha düşük oranda kalmasına neden olmuştur.

1991’den itibaren 3 rakamlı büyüklüklere ulaşan enflasyon, izleyen yıllarda 4 rakamlı düzeylere gelerek 1994 yılında bağımsızlık sonrası enflasyonda en yüksek oran sayılan 1763.5 düzeyine kadar yükselmiştir. Ekonomide yaşanan bu krizin ortaya çıkmasında daha önce belirtilen çeşitli nedenlerin yanı sıra, mevcut durumun özelliklerinin dikkate alınmadan 70 yıllık merkezi planlamadaki devlet müdahalesinden bir anda vaz geçilerek, halkın gelir düzeyi gözardı edilerek ‘fiyat liberalizasyonu’nun ön plana çıkarılması önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir²³⁷. Diğer yandan, 1994 yılına kadar olan dönemde Ermenistan’la süregelen savaş kamusal harcamaların artmasını gerektirmiştir. Oysa sözkonusu dönemde harcamaların karşılanabilmesi için yeterli kaynağın olmaması, kamu açıklarının açık finansman yöntemi ile finanse edilmesine yol açmış, bu durum enflasyonun daha yüksek düzeylere çıkmasında etkili olmuştur.

Buna bağlı olarak 1994 yılına kadar para arzında dikkate alınan bir göstergenin olmaması ve bütçe açıklarını gidermek için devamlı para emisyonuna başvurulması, Manatın sürekli değer kaybederek hiper enflasyon sürecine girilmesi sonucunu doğurmuştur. Yine yaşanan enflasyonist süreçte Rusya-Çeçenistan savaşı nedeniyle kuzey

²³⁷ M. Eliyev, a.g.e., s.656

demir yolu hattının kapanması ile ihtalattaki düşüş ve dış ticaret ile ilişkili bazı mali kurumların uygulamaları da etken olmuştur²³⁸.

1994 yılında sağlanan 'Ateşkes Anlaşması' ilk olarak zorunlu savaş harcamalarının azalmasına neden olmuştur. Diğer yandan alınan bir sıra ekonomik önlemler 1995 yılından itibaren enflasyonun azalmasına neden olmuştur. Özellikle 1995 yılı başlarında uygulanan ekonomi politikasıyla tam anlamda bir değişiklik sürecine girilmiştir. Bu dönemde liberal politikaların ve istikrarın makroekonomik yöntemlerinin başarılı şekilde uygulandığı belirtilmektedir²³⁹. Fakat 1995 yılından itibaren enflasyon oranları düşüş eğilimine geçmekle beraber, yine de sözkonusu yılda %511.8 gibi çok yüksek bir düzeyde kalmıştır.

Enflasyon oranındaki önemli düşüş 1996 yılından itibaren kaydedilmiştir. Bu yıldaki enflasyon oranı %19.9 olarak gerçekleşmiştir. Bunun en önemli nedeni izlenen sıkı para politikası olmuştur. IMF ile birlikte hazırlanan kalkınma programlarının ilki ile başlayan sıkı para politikası uygulamalarıyla fiyatlar genel düzeyinde istikrar sağlanmıştır. Diğer yandan, özelleştirilmesi beklenen devlet müesseselerinin maliyeleştirilmesine Milli Bank (Merkez Bankası) tarafından konan sınırlamaların da enflasyonun önlenmesinde önemli rolü olmuştur. İzlenen istikrar politikalarının kararlı uygulanması sonucu 1997 yılında enflasyon gelişmiş ülkelerde bile ideal oran olarak değerlendirilebilecek %3.7 düzeyine indirilebilmiştir.

1998-1999 yıllarında ekonomide sırasıyla 0.5 ve 8.5 oranında deflasyon izlenmiştir. Kaydedilen deflasyon özellikle gıda ürünlerinde daha yüksek olmuştur. Deflasyon nedenleri arasında içsel faktörlerin yanısıra daha çok dışsal faktörlerin etkili olduğu belirtilmektedir. Şöyle ki, dış ticarete başlıca ülkelerde yaşanan ekonomik kriz sonucu sözkonusu ülkelere ucuz gıda ürünlerinin ithal edilmesi fiyatların düşmesine neden olmuştur. Özellikle Rusya krizinin etkisiyle 1999'da fiyatlar genel düzeyinde %8.5'lik bir düşüş kaydedilmiştir.

1999 yılının ikinci yarısından itibaren uygulanmakta olan sıkı para politikasında yumuşamaya gidilerek para ve döviz kuru politikalarının önceki yıllara oranla serbestleştirilmesi tüketici fiyat endeksi göstergelerine yansımış, 2000 yılından itibaren fiyatlarda düşük oranlı artışlar gözlenmeye başlamıştır²⁴⁰. 2000- 2003 yılları arasında ekonomide fiyat istikrarı sağlanabilmiş, enflasyon oranı %1.8-%2.8 arasında değişmiştir.

²³⁸ Nesimi Kamalov, *1990-2000 Yılları Arasında Azerbaycan'da Enflasyon*, **Journal of Qafqaz University**, No:6, Bakü, 2000, ss.67-70

²³⁹ TASİS-Azerbaycan'ın İktisadi İcmalı, Temmuz-Aralık, Bakü, 1999, s.46

²⁴⁰ TASİS- Azerbaycan'ın İktisadi İcmalı, Temmuz –Eylül, Bakü, 2000, s.32

Enflasyonla ilgili Azerbaycan ekonomisinde yeni dönem 2004 yılından itibaren yaşanmaya başlamıştır. Resmi verilere göre 2004-2005 yıllarında enflasyon oranı sırasıyla %6.7 ve %9.6 olarak gerçekleşmiştir²⁴¹. Fakat ülke içindeki bağımsız kaynaklarca 2004 yılından sonra ülke ekonomisinin iki rakamlı enflasyonla karşı karşıya olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Bazı kaynaklarda sözkonusu oranın 2004'te %10.4²⁴², diğer bazı kaynaklarda ise daha yüksek düzeyde olduğu belirtilmektedir. 2005 yılında da enflasyon oranı konusunda ortak bir düşüncenin olmamasının yanısıra sözkonusu oranın yükselmesi ister resmi, ister resmi olmayan kaynaklarca onaylanmaktadır. Resmi kaynaklar 2005'te enflasyon oranının %9.6, bazı kaynaklar %11.6²⁴³, diğer bazı kaynaklar ise bu oranın da üstünde olduğunu belirtmektedirler. Görüldüğü gibi ülkede diğer ekonomik göstergelerin yanısıra, özellikle enflasyon oranı konusunda resmi ve gayri resmi kaynakların verileri üst üste düşmemektedir. Bu da mevcut sorunun çözümünü daha da zorlaştırmaktadır.

Bununla birlikte, 2004 yılından sonraki dönemde Azerbaycan ekonomisinde enflasyon sorununun ortaya çıktığı açıktır. Enflasyonun ortaya çıkma nedenleri arasında öncelikle son dönemlerde hız kazanan enerji sektörüne yönelen yabancı yatırımlar sonucu ülkeye yüksek miktarlarda para girişinin olması, bunun 2004 yılından itibaren enflasyonist bir baskı oluşturması ve 2005 yılından itibaren Azerbaycan Merkez Bankası faiz oranlarını yükseltmek zorunda kalması gibi etkenler sıralanabilir. Diğer yandan son yıllarda ülke vatandaşlarının parasal gelirlerinin yükselmesinin de enflasyon oranının artmasında önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir.

Genel olarak 2004 yılından itibaren ortaya çıkan enflasyonda parasal faktörlerin etkisi düşük kalırken, esas etkenin dünya petrol satış fiyatları ve Euro'nun yükselmesi sonucu ithal malların fiyat artışından, halkın parasal gelirlerindeki artıştan ve yatırım hacmindeki yükselmeden kaynaklandığı belirtilmektedir. Ekonometrik hesaplamalara göre 2004 yılı enflasyonunda parasal olmayan faktörlerin payı %65,5, parasal faktörlerinin payı ise %34,5 olmuştur²⁴⁴. Ayrıca üretim maliyetlerindeki artışlar da etkili olmuştur.

Enflasyon oranı bakımından Azerbaycan ekonomisinin diğer Post Sovyet ülkeleri, daha doğru bir ifadeyle BDT ülkeleriyle karşılaştırılmasının yapılabilmesi için 2004 ve 2005 verileri kullanılarak aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tablo:8 Azerbaycan ve BDT Ülkelerinin Enflasyon Karşılaştırması

²⁴¹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

²⁴² Aras, a.g.e., s.45

²⁴³ **Azerbaycan Ülke Bülteni**, Aralık-2006, www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf

²⁴⁴ Milli Bank, *Pul Siyaseti*, **İllik Hesabat 2004** İçinde, Milli Bank Yayınları, Bakü, 2005, s.30

Ülkeler	Aylık nominal ücret (ABD\$): 2004	2005'te ön.yl.oran. değişme %	Tüketici fiyat endeksi: 2005
Azerbaycan	101,2	24,3	9,6
Ermenistan	81,4	20	0,6
Beyaz Rusya	160,6	34	10,3
Gürcüistan	81,8		8,2
Kazakistan	208,3	19	7,6
Kırgızistan	52,5	17	4,3
Moldova	89,5	20	11,9
Rusya	234	24	12,7
Tacikistan	20,8	-	7,8
Türkmenistan	-	-	-
Özbekistan	-	-	-
Ukrayna	110,8	37	13,5

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 8'den de görülebileceği gibi BDT ülkelerinin genelinde ücretler düşük düzeydedir. 2004 verilerine göre ücretlerin en yüksek olduğu ülke Rusya, sonraki sırada ise Kazakistan yer almaktadır. 2005 yılında ücretlerdeki artış oranına göre Ukrayna ve Beyaz Rusya önde gelmektedir. Gelirlerin reel değerlerini azaltıcı bir etkide bulunan tüketici fiyat endeksine göre de Ukrayna %13.5'lik bir oranla ön sırada yer almaktadır. Tüketici fiyat endeksine göre Azerbaycan resmi veriler baz alındığında verilerine ulaşılabilen 10 BDT ülkesi içinde 5.sırada yer almaktadır. Eğer gayri resmi kaynakların Azerbaycan ekonomisi için belirttiği enflasyon oranları baz alınacak olursa o halde denebilir ki, 2005 yılı itibariyle Azerbaycan BDT içinde en yüksek oranlı enflasyonun izlendiği ülkelerden biri olmuştur.

Son yıllarda ortaya çıkan enflasyon sorununun çözümü için ülkede 31 Mayıs 2005'te Cumhurbaşkanı tarafından 'Antienflasyon Tedbirleri' başlıklı ferman imzalanmıştır. Buna bağlı olarak Merkez Bankası (Milli Bank) enflasyon önleyici politika uygulamalarına ağırlık vermeye başlamış, 2006 yılında 'enflasyon hedeflemesi'ne göre tek rakamlı enflasyona ulaşabilmek için gerekli makroekonomik politikalar desteklenmiştir. Fakat enflasyon hedeflemesinde gerekli önkoşulları²⁴⁵, özellikle Merkez Bankası'nın bağımsızlığı önkoşulunun Azerbaycan gibi piyasa ekonomisine geçiş dönemini tamamlayamayan bir ülkede etkin şekilde uygulanabilmesi şu anki durum itibarile zor gözükmektedir.

Kanımızca, Azerbaycan ekonomisinde son yıllarda enflasyon oranının yükselmesinde parasal faktörlerden daha çok, yukarıda sıralanan ekonomik gelişmelerle

²⁴⁵ Zeynep Karaçor, Ahmet Ay, Hakan Acet, *Gelişmekte Olan Ülkelerde Enflasyon Hedeflemesi Politikaları*, *Journal of Qafqaz University*, No:16, Bakü, 2005, ss.1-10

beraber, diğ er bir etken olan ‘toplam arz’ ve ‘toplam talep’ uyumsuzluğu da önemli bir neden olmuştur. Sözkonusu sorunun çözümü için ekonomi otoritelerinin artan talebin karşılanabilmesi için toplam arzın, diğ er bir ifadeyle girişimcilerin karşılaştığı problemlerin ortadan kaldırılması, talebin karşılanmasında önemli bir yeri olan ithalatta monopolist yaklaşımların engellenmesi ve piyasa ekonomisi gereği gerçek rekabet ortamının oluşturulması yönünde önemli kararlar alması gerekmektedir.

Sonuç olarak, resmi veriler baz alındığında, ‘enflasyon hedeflemesi’nde Azerbaycan’ın başarılı olduğu belirtilmektedir. Oysa, ister ülke içinde reel fiyat hareketleri izlenimleri; isterse de gayri resmi kaynaklarca açıklanan veriler belirtilen resmi verilerin gerçeği yansıtmadığını, ülkede enflasyonun önemli bir sorun haline gelmekte olduğunu ve gerekli önlemlerin alınmaması durumunda bunun önümüzdeki yıllarda ülke ekonomisinde daha olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağı düşüncesinde birleşmektedir.

3.4.3. İstihdam Durumu

Azerbaycan ekonomisinde sosyal sorunların esasını bağımsızlığın ilk yıllarındaki ekonomik çöküş, Ermenistan’la yapılan savaş sonucu mecburi göçe zorlanan 1 milyon kadar nüfus ve buna paralel olarak ortaya çıkan işsizlik sorunu oluşturmuştur. Sovyetler döneminde istihdamla ilgili ekonomi politikası çalışmayı zorunlu hale getirdiğ inden, gizli işsizler hariç, emek faktörü açısından ülkede tam istihdam durumu gerçekleşmiştir. Bağımsızlıkla birlikte ülke ekonomisinde çalışır durumdaki müesseselerin büyük çoğunluğu faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Çünkü önceki sistemde Birliğ e bağlı olan ülkeler arasındaki ekonomik bağ bir birlerine o kadar bağımlı kurulmuştur ki, bağımsızlık sonrasında kısa dönemde bozulan ilişkilerden sonra sözkonusu bağların yeniden kurulması olanaksız olmuştur. Bundan dolayı, diğ er ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan’da da daha önce gerçekleştirilen üretim durmuş, bu gerileme istihdamı etkilemiş, ülke önemli boyutlara varan işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalmıştır²⁴⁶.

Bağımsızlığın ilk yıllarında işsizlik sorunu ülke ekonomisinin en önemli problemi haline gelmiş, ülkede özellikle genç nüfusun önemli bir kısmı ülkeyi terk ederek başta Rusya olmakla diğ er ülkelere akın etmiştir. Diğ er yandan, ülkede nitelikli işgücüne değ er verilmediğ inden onlar da ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır. Bu tür ‘beyin göçü’ sürecinin son yıllarda arttığı görülmektedir²⁴⁷. Bunun yanısıra, ilk yıllardaki krizden

²⁴⁶ Altay İsmayılov, **Maliye Politikası ve Azerbaycan Örneği**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s.83

²⁴⁷ Mehdiyev, a.g.m., s.26

zamanla kurtularak ülke içi üretim imkanlarının nisbeten artış göstermesi ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesiyle istihdam durumunda belirli olumlu gelişmeler de kaydedilmeye başlamıştır. Aşağıda Azerbaycan'da 2000-2005 arasındaki istihdam verileri tablolatırılmıştır.

Tablo:9 Azerbaycan'da İstihdam Durumu: 2000-2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Toplam nüfus (bin kişi)	8016,2	8081	8141,4	8202,5	8265,7	8347,3
Ekonomik faal nüfus (bin k.)	3748,2	3763,4	3777,5	3801,4	3865	3906,5
Yüzde (%)	47	47	46	46	47	47
İstihdam edilenler (bin k.)	3704,5	3715	3726,5	3747	3809,1	3850,2
Yüzde (%)	98,8	98,7	98,7	98,6	98,6	98,6
İşsiz statüsü alanlar (kişi)	43739	48446	50963	54365	55945	56343
Yüzde (%)	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4
Develet sektör.de çalışan %	34,5	33,4	32	31,5	31,7	31,9
Özel sektörde çalışanlar %	65,5	66,6	68	68,5	68,3	68,1

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Tablo:9'dan da görüldüğü gibi Azerbaycan'da ekonomik faal nüfus toplam nüfusun %46-47'sini oluşturmaktadır. Burada tartışmaya açık olan veri işsizlik oranıyla ilgilidir. Şöyle ki, ülkede işsizlik oranıyla işsiz statüsü alanların oranı genelde karıştırılarak aynı veri gibi değerlendirilmektedir. Bu durumda tablodan da izlenebileceği gibi ülkede işsizlik oranı, dünyada işsizlik sorunu olmayan gelişmiş ülkelerde bile rastlanmayan, %1.2-%1.4 gibi çok küçük oranlarla ifade edilmektedir. Oysa aslında her ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da tüm işsizler işsiz statüsü almak için İstihdam Kurumu'na (Meşgullük İdaresi) başvurma girişiminde bulunmamaktadırlar. Özellikle işsiz statüsü almak için bir sıra bürokratik işlemlerin gerekliliği, işsiz insanlara yönelik maddi ödeneklerin çok düşük olması, kurum tarafından bulunan işlerin genel itibariyle düşük ücretli işler olması gibi nedenler işsizlerin bu statüyü alma isteklerini azaltmaktadır.

Diğer yandan sözkonusu kavram karmaşasından dolayı resmi kurumlarca açıklanan diğer verilerde de tutarsızlıklarlar görülmektedir. Örneğin Bakanlar Kurulu verilerine göre²⁴⁸ Ekim 2003'ten 2006 yılı sonuna kadar ülkede 520 bin yeni iş yeri açıldığı belirtilmektedir ki, bu da ekonomik faal nüfusun yaklaşık %13'ne denk gelmektedir. Oysa yukarıdaki tabloda da yer alan, Devlet İstatistik Komitesi verilerinde²⁴⁹ sözkonusu dönemde işsizlik oranı %1.4 olarak gösterilmiştir.

²⁴⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.92

²⁴⁹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Kanımızca resmi verilerde toplam istihdam edilen nüfus içinde ‘serbest meslek’ kategorisinde yer alan 687.2 bin nüfus, diğer bir ifadeyle toplam meşgul nüfusun %17.8’i her ne kadar istihdam edilen nüfus içinde yer alsada, reel olarak bu kategoriye ait nüfusun belirli orandaki çoğunluğu işsiz durumdadır. Sonuç olarak işsiz statüsü alanlarla işsizlik oranının ayrı kavramlar olduğu açıktır. Bir sıra resmi göstergelerde, bu anlamda işsizlik oranı verisine çok rastlanmamakla birlikte, işsizlik oranının %10’larda olduğu iddia edilmektedir. Azerbaycan’la ilgili ABD kökenli petrol şirketlerinin yaptığı analizlerde ise bu oranın daha yüksek olduğu belirtilmektedir²⁵⁰.

İstihdamda devlet ve özel sektör oranlarına gelince, bağımsızlığın ilk yıllarında özel sektörün yeterli ağırlığa sahip olmaması nedeniyle istihdam edilen nüfusun yaklaşık %60-70’i devlet sektöründe çalışırken, yıllar geçtikçe bu oran küçülmüştür. 1995 yılında devlet sektöründe çalışanların oranı %56.1 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2005 verilerine göre ise bu oran %31.9’a inmiş; sözkonusu dönem aralığında özel sektörde çalışanların sayısı 1.7 kat artarak, %68.1 düzeyine yükselmiştir..

İstihdamın sektörel dağılımı aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo:10 İstihdamda Sektörel Dağılım (%)

Yıllar	Sanayi	Tarım	Diğer
2000	6,8	41	52,2
2001	6,6	39,9	53,5
2002	6,7	40,1	53,2
2003	6,7	40	53,3
2004	6,9	39,5	53,6
2005	7	39,2	53,8

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

İstihdamda sektörel dağılıma göre sanayi sektöründe çalışan nüfusun yaklaşık %7’si, tarım sektöründe %40’ı, diğer sektörlerde ise %53’ü istihdam edilmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan ekonomisinin görünümü az gelişmiş ülkelerde karşılaşılan durumla örtüşmektedir. Şöyle ki GSYİH oluşumunda ağırlıklı bir katkı sağlamayan tarım sektöründe çalışanların oranı sanayi sektörüyle karşılaştırmada çok yüksek düzeydedir. Bu da özellikle tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun verimlilik sorununu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinde önemli bir istihdam sorunu mevcuttur. İşsizlik oranının bazı resmi verilerce belirtilen %10’larda olduğu kabul edilse bile, bu

²⁵⁰ İrfan Kaya Ülger, **Profile-99**, Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.31

oranın da yüksek olduğu açıktır. Ülkede yeterli iş ortamının olmaması dolayısıyla yurtdışına akın etmiş, özellikle 2 milyon kadar ülke vatandaşının bulunduğu Rusya'da yabancılara iş konusunda getirilen bir çok sınırlamalara rağmen geri dönme isteyinin olmaması ve Azerbaycan'ın şuanki durum itibariyle bu geri dönüşü istihdam edebilecek durumda olmadığı bilinmektedir. Diğer yandan mevcut durumda toplumun özellikle bölgelerde ve tarım alanlarında çalışır gibi gözüken nüfusun önemli bir kısmı aslında tam anlamda çalışmamakta, sözkonusu nüfusun çoğu gizli işsiz olarak nitelendirilebilecek durumdadır.

Özetle Azerbaycan'da gelişmiş ülkelerden farklı olarak işsizliğin nedeni konjonktürel değil, yapısal faktörlere bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle sorunun çözümüne uzun vadeli ve yapısal problemlerin ortadan kaldırılmasına yönelik politikalarla ulaşılabilecektir. Bundan dolayı istihdam sorununun çözümü için öncelikle 2005'ten itibaren artarak ülke ekonomisine dahil olan finansal kaynakları verimliliği yüksek, uluslararası rekabet gücü sağlanabilecek alanlara yönlendirilmesinin önemli sonuçlar doğurabileceği söylenebilir. Bu anlamda yatırımların petrol dışı alanlara da, örneğin, tarım sektöründe verimliliğin ve etkinliğin artırılmasına ve diğer önemli sektörlerle yönlendirilmesi istihdam sorununun çözümünde etkili ola bilecektir.

3.4.4. Özelleştirme Uygulamaları

Liberal ekonomilere geçişin en önemli göstergelerinden biri olan özelleştirme, ekonomide kamu kesiminin ağırlığının asgariye indirilmesi olarak tanımlanabilir. Azerbaycan bağımsızlıktan sonra ilk olarak liberalleşme kapsamında özelleştirme uygulamalarına başlamıştır. Değişen ekonomik sistem konusundaki bilgi yetersizliği ve tecrübesizlik sık sık özelleştirme çabalarında sorunlarla karşı karşıya kalınmasına neden olmuştur.

7 Ocak 1993'te yürürlüğe konan 27 maddelik "Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Kanunu" Azerbaycan'da serbest piyasa ekonomisine geçiş çalışmalarının ilk hukuki dayanağını oluşturmuştur. Fakat ülkede mevcut kriz ortamının da etkisiyle bu dönemde ekonomide, zorunlu bir kaç alan dışında, özelleştirme uygulamaları gerçekleştirilememiştir. 29 Eylül 1995 tarihli "Azerbaycan'da 1995-1998 Yıllarında Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Devlet Programı"yla ülkede reel anlamda özelleştirme süreci başlamış, programdaki gecikme nedeniyle "Azerbaycan'da Devlet Mülkiyetinin

Özelleştirilmesi II.Devlet Programı” iki yıllık bir gecikmeyle ancak 10 Ağustos 2000 yılında Cumhurbaşkanı tarafından imzalanarak uygulamaya konabilmiştir.

Genel olarak Azerbaycan’da özelleştirme süreci tarihsel olarak 3 aşamada ele alınabilir. Bunlar²⁵¹:

- 1992-1995: Hazırlık Aşaması;
- 1996-2000: Birinci Aşama;
- 2001-2005 İkinci Aşamadır

Hazırlık aşaması ilkin özelleştirme çabalarını kapsamaktadır. Bu aşamada ulaştırma hizmetlerinde kullanılan taksi ve otobus işletmeciliğinin ve ticaret sektörünün devletsizleştirilmesi yönünde uygulamalar denenmiştir. Özelleştirmeden sorumlu devlet kurumunun 1992’de oluşturulmasına, “Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun”un 1993’te yürürlüğe konmasına rağmen, diğer Postsovyet ülkelerle karşılaştırmada özelleştirmenin uygulanma aşamasına geç başlandığı eleştirilmektedir. Bu gecikme uzun süre ‘sahipsiz’ kalan devlet mülkiyetindeki müessiselerin tamamen dağılması sonucunu doğurmuştur²⁵². 1992-1994 yıllarında, özellikle ticaret, hizmet, ulaşım ve finans sektörlerinde piyasa ekonomisinin unsurları oluşmaya başlamıştır. Fakat bu süreç genelde bilinçsiz ve formal bir anlam taşımıştır.

Özelleştirmede birinci aşama olarak ele alınan, “1995-1998 yıllarında Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Devlet Programı”na göre, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinin gerçekleştirilmesiyle 1998 yılında tamamlanması planlanmıştır. Bu dönemde özelleştirme faaliyetlerinde bir sıra olumsuzluklar yaşanmış ve program ancak 2000 yılı başlarında tamamlanabilmiştir. Bu bakımdan birinci aşama olarak ele alınan dönem, 1995-1998 ve 1998-2000 yılları özelleştirme uygulamalarını içermektedir.

Programda özelleştirmenin amaçları aşağıdaki gibi sıralanmıştır²⁵³:

- Özel mülkiyet ve serbest rekabet prensipleri doğrultusunda piyasa ekonomisi ortamının sağlanması,
- Ekonominin piyasa ekonomisi taleplerine uygun bir yapıya dönüştürülmesinin sağlanması,
- Ekonomik süreçte atıl kaynakların kullanımının teşvik edilmesi,

²⁵¹ M.Eliyev, a.g.e., s.692

²⁵² Qubad İbadoğlu, **Özelleştirmenin Nezeri-Metodoloji Problemleri ve Retrospektif İgtisadi Tehlil**, Elm ve Heyat Neşriyatı, Bakü, 2001, ss.242-243

²⁵³ Murad İskender, *Azerbaycan’da Ekonomik Sistemin Dönüşümü*, Editör: Hasan Selçuk, **Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, s.22

- Yerel ve yabancı kaynakların teşvik edilmesi,
- Halkın refah düzeyinin iyileştirilmesi.

Birinci aşamada üretim alanındaki devlet müesseselerinin üçte ikisi özelleştirilmeye çıkarılmıştır. Bu aşamada esasen küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Petrol, doğal gaz, telekomünikasyon, kültürel alanlar ilk aşamada özelleştirme dışında tutulmuştur. Söz konusu alanların ancak Devlet Başkanı ve Başbakanın onayı ile özelleştirme kapsamına alınabileceği kararlaştırılmıştır.

Aşağıdaki tabloda özelleştirme uygulamalarının sektörel dağılımı yer almaktadır .

Tablo:11 Azerbaycan'da Özelleştirme Uygulamaları: 1995-2001

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Sanayi		18	326	155	63	43
Tarım		1	43	62	7	
Ulaştırma	872	384	1729	3546	860	700
Ticaret		589	647	680	179	162
İnşaat		2	36	152	40	31
Hizmetler		5140	3877	289	65	50
Yarım kalmış inşaat		5	35	48	22	18
Petrol ofisleri		194	186	56	41	37
Diğer		9	353	1443	534	507
Orta ve büyük işletme top.			407	547	111	104
Toplam	872	6418	7493	6644	1897	1617

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2001

Tablo 11'den de izlenebileceği gibi, 1995 yılında ancak ulaştırma alanında özelleştirme uygulamaları gerçekleştirilmiş, bu alanda 872 işletme özelleştirilmiştir. 1996-1998 yıllarında sıralanan tüm sektörler üzere özelleştirme gerçekleştirilmiş, söz konusu zaman aralığında yirmi binden fazla devlet müessesesi özelleştirilmiştir. Özelleştirmeyle ilgili birinci devlet programı zamanında tamamlanmayınca, süreç 2000 yılına kadar uzamış ve bu dönemde de 3500 civarında işletme özelleştirilmiştir.

Genel olarak Azerbaycan'da küçük, orta ve büyük ölçekli işletmeler için farklı özelleştirme yöntemleri benimsenmiş, orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde çek yöntemi uygulanmıştır²⁵⁴. Cumhurbaşkanı fermanı uyarınca her biri 4 çekten oluşan 8 milyon adet 'Devlet Özelleştirme Payı'nın 7.183.803 adeti Azerbaycan vatandaşlarına ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Özelleştirmeye ülke vatandaşları bu çeklerle, yabancı ülke vatandaşları ise opsiyon* adı verilen özelleştirme çekleri ile

²⁵⁴ Muhammed Akdiş, *Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve Azerbaycan Uygulaması*, *Avrasya Etüdüleri Dergisi*, Sayı:15, 1999, s.24

katılabilmektedirler²⁵⁵. Dağıtılan ‘Devlet Özelleştirme Payı’nın piyasa fiyatı ilk günlerde ortaya çıkan karışıklıktan dolayı 100 ABD doları düzeyine çıksa da sonradan 50-70 dolar, daha sonra ise 7-10 dolar civarına kadar düşmüştür²⁵⁶.

2000 yılının Ağustos ayında “Azerbaycan’da Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi II. Devlet Programı” yürürlüğe konmuş ve özelleştirme sürecinde ikinci aşama başlamıştır. Bu aşamada küçük ölçekli işletmelerin yanısıra, özellikle orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi planlanmıştır. Özet olarak İkinci Özelleştirme Programı’nın amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Özelleştirmeyele ekonomik yapının düzeltilmesi, rekabet ortamının sağlanması ve buna bağlı olarak ekonomide verimliliğin artırılması,
- Piyasa ekonomisi koşullarından olan özel mülkiyet alanının genişlendirilmesi,
- Yatırımların artırılması, özellikle yabancı yatırımların teşvik edilmesiyle ekonomik kalkınmanın sağlanması,
- Özelleştirme sürecinde geniş halk kitlelerinin yer almasının sağlanması,
- I.Devlet Programı çerçevesinde özelleştirilme kararı verilmiş devlet müesseselerinin özelleştirilmesinin tamamlanması.

Özelleştirmeyele ilgili II.Devlet Programı’nda önceki programla karşılaştırmada belirli farklılıklar gözlenmiştir. I.Programda küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi sürecinin işlek ve hızlı olmaması bir çok işletmenin özelleştirilmesini engellemiştir. Yeni programda özelleştirmede ‘Açık Artırma’ metodunun işlevlik kazanması ve hızlanması yönünde belirli değişikliklere gidilmiştir. Bunun yanısıra, yabancı yatırımcıların özelleştirmede aktif yer alması amacıyla daha uygun ortamın oluşturulmasına önem verilmiştir. Şöyle ki, daha önce yabancı yatırımcıların özelleştirmede ‘opsiyon’la yer alma şartı hafifletilerek, belirli koşullarla, yabancı yatırımcıların opsiyonsuz, çekle özelleştirmede yer alabilmelerine izin verilmiştir.

II.Özelleştirme Programında bazı işletmelerin özelleştirmeden önce yönetiminin, işletmeciliğinin devredilmesine de olanak tanınmıştır. Bu uygulamayla müesseselerin yönetiminin uzun dönemli olarak büyük yöneticilik tecrübesi, ekonomiye yatırım yapma,

²⁵⁵ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan Ekonomisi**, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları No:2, Bakü, 2003, s.37

* Opsiyon- Yabancıların özelleştirme payları alabilmesine ve özelleştirilecek işletmelerin açık artırmalarına katılabilmelerine izin veren kıymetli evraklardır

²⁵⁶ Gubad İbadoğlu, **Özelleştirme: Dünya Tecrübesi ve Azerbaycan’ın Timsalında**, Elm ve Heyat Neşriyyatı, Bakü, 2001, s.63

know-how çekebilme gücü olan yatırımcılara devredilmesi, daha sonra ise sözkonusu müesseselerin özelleştirilmesinin gerçekleştirilmesi planlanmıştır²⁵⁷.

Genel olarak II.Özelleştirme Programı'nda müesese çalışanlarının özelleştirme sürecine aktif katılımı amacıyla belirli teşvik politikalarına yer verilmiştir. Programa göre özelleştirilecek tesis ve müesseseler küçük, orta ve büyük ölçekli olmakla 3 gruba ayrılmıştır. Küçük müesseselerin %15'i çalışanlara karşılıksız verilmekte, %85'i ise açık artırma ile satılmaktadır. Orta ve büyük ölçekli müesseseler ise önce 'Anonim Şirket' statusüne dönüştürülmekte, sonra özelleştirilmektedir. Anonim şirkete dönüştürülen sözkonusu orta ve büyük ölçekli müesseselerin özelleştirilmesi zamanı da hisse senetlerinin %15'i teşvik amacıyla müesese çalışanlarına indirimli olarak satılmaktadır.

II.Özelleştirme Programı'ndan sonra özelleştirilen küçük ölçekli işletmeler, anonim şirkete dönüştürülen orta ve büyük ölçekli işletmeler ve sözkonusu yıllarda özelleştirme uygulamalarından devlet bütçesine gelen gelirler aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo:12 Azerbaycan'da Özelleştirme Uygulamaları: 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Özelleştirmede küçük ölçekli işletmeler	2474	3324	1677	1954	2463
Anonim işirkete dönüştürülen orta ve büyük ölçekli işletmeler	220	97	40	11	10
Özelleştirmede devlet bütçesine gelen gelirler (mlyn manat)	18,724	20,072	19,317	31,317	20,005

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 12'den de görüldüğü gibi, 1995-1998 yıllarında özelleştirilmesi planlanan fakat gerçekleştirilemeyen küçük ölçekli işletmelerin bir kısmı II.Özelleştirme Programı'ndan sonra özelleştirilmiştir. Sözkonusu dönemde 11892 adet küçük ölçekli işletme özelleştirilmiştir. Bunun yanısıra programın amaçları içinde yer alan I.Devlet Programı kapsamında özelleştirilememiş orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi amacıyla anonim şirkete dönüştürülmesi süreci gerçekleştirilmiş ve bu dönemde toplam 378 adet orta ve büyük ölçekli işletme anonim şirkete dönüştürülmüştür. Özelleştirme uygulamalarından dolayı 2001-2005 yıllarında devlet bütçesine gelen gelirlerin miktarı ise toplam 109.504 milyon manat olmuştur.

Genel olarak, 1995-2005 yıllarını kapsayan özelleştirme süreci sonucunda Azerbaycan'da 33 binden fazla küçük ölçekli işletme özelleştirilmiş, 1500'den fazla orta

²⁵⁷ Devlet Emlakının İdare Edilmesi Üzre Devlet Komitesi, **Azerbaycanda Özelleşdirmenin 10 İli: Nailiyetler ve Perspektivler**, Bakü, 2005, s. 7

ve büyük ölçekli müesese ise anonim şirkete dönüştürülmüştür. Anonim şirketlerin hisse senetlerinin satılması amacıyla 90 kez çek açık arttırması ve 351 kez paralı açık artırma gerçekleştirilmiştir. Özelleştirilen müeseselerde 300 binden fazla vatandaşa iş imkanı sağlanmış, genelde 900 binden fazla vatandaş özelleştirme uygulamalarından yarar sağlamıştır²⁵⁸.

Bunun yanısıra Azerbaycan'da özelleştirme sürecinde bir sıra olumsuzluklar da yaşanmış, süreç bazı uygulamalardan dolayı ister yurt içi isterse de yurt dışı kurumlarca eleştirilmiştir²⁵⁹. Sözkonusu olumsuzluklar ve eleştiriler özetlenerek aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Diğer BDT ülkelerinden farklı olarak Azerbaycan'da reel anlamda özelleştirme uygulamalarına bağımsızlıktan 4-5 yıl sonra başlanması,
- Özelleştirme sürecinde tecrübesizlik ve kadro yetersizliği,
- Yabancı yatırımcıların özelleştirme sürecine yeterince çekilememesi,
- Özelleştirmeye katılım amacıyla halka dağıtılan çeklerle geniş halk kitlelerinin özelleştirmede aktif rol almasının sağlanması isteğine karşın, bu isteğin beklenen düzeyde gerçekleşmemesi,
- Anonim şirkete dönüştürülen müesese idarecilerinin olağanüstü düzeyde artan yetkileri ve bunun şahsi çıkar yönünde kullanılması,
- Anonim şirkete dönüştürülen işletmelerin çoğunun daha çok devlet müesese gibi faaliyette bulunması²⁶⁰,
- Özellikle büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi önünde devlet tekelinden kaynaklanan engellerin var olması,
- Özelleştirilen müeseselerin büyük çoğunluğunun aktif şekilde faaliyet göstermemesi,
- Özelleştirme zamanı müesese emlakının fiyatlandırılmasında sadece bir kurumun (Devlet Emlak Bakanlığı) yetkili kılınması, buna bağlı olarak fiyatlandırmada ortaya çıkan sorunlar ve yetkililerin özelleştirmede yakınlık, akrabalık ilişkilerini kullanmaları sonucunda müeseselerin düşük fiyatlarla özelleştirilmesi,
- Özelleştirme sürecinde 'şeffaflık' ilkesinin gözardı edilmesi, özelleştirme faaliyetlerinin 'kapalı kapılar' arkasında gerçekleştirilmesi.

²⁵⁸ Devlet Emlakının İdare Edilmesi Üzre Devlet Komitesi, a.g.e., s.14

²⁵⁹ R.M.Cebiyev, **Azerbaycanda Bazar İnfrastrukturunun Formalaşması ve İnkişafı**, Bakü, 2000

²⁶⁰ Nazim İmanov, *İlk On İlin Yekunları: İgtisadiyyat, Meşveret Bülleteni* No:7(43), Bakü, Ekim 2001, s.30

Sözkonusu olumsuzluklara rağmen Azerbaycan'da özelleştirme süreci sonucunda piyasa mekanizmasının ayrılmaz koşullarından biri olan özel mülkiyetçiler sınıfı oluşmuş, üretimin artırılması sonucunda belirli ürünlerdeki ithalata bağımlılık ortadan kaldırılmış, özelleştirme öncesi faaliyetleri durmuş bir çok müesese tekrar faaliyete geçmiş ve GSYİH'nın oluşumunda özel sektörün payı gittikçe artmıştır. GSYİH'da özel sektör oranı 1997-2005 yılları arasında her geçen yıl artarak %46-%76 arasında değişmiştir. 2006 verilerine göre²⁶¹ ise GSYİH'da özel sektör oranı %81-e yükselmiştir.

Bunun yanısıra, Azerbaycan'da özelleştirme süreci devam etmektedir. 'Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi II. Devlet Programı'na uygun olarak 2006 yılında 3063 küçük ölçekli özelleştirme gerçekleştirilmiş, orta ve büyük ölçekli 22 müesese anonim şirkete dönüştürülmüştür. Özelleştirme sürecini daha da hızlandırmak amacıyla 2007-2010 yıllarını kapsayan devlet programının projesi hazırlanmıştır. Programda sadece özelleştirme değil, devlet mülkiyetinin etkin kullanımı ve özelleştirmeden sonra müeseselerin yönetilmesinin kontrol mekanizmi de ele alınmıştır.

3.4.5. Devlet Bütçesi

SSCB'nin yıkılmasıyla ekonominin işleyiş mekanizmi bozulan Azerbaycan'da en çok etkilenen ekonomik göstergelerden biri de devlet bütçesi olmuştur. Diğer ülkelerle mevcut ilişkilerin ortadan kalkması, ülke içinde yaşanan ekonomik kriz sonucu üretim imkanlarının daralması, ülkede kaos boyutuna varan siyasal istikrarsızlık ve en önemlisi devam eden savaş devlet bütçesinde bir taraftan gelirleri azaltırken, diğer yandan harcamaların artmasına neden olmuştur. Böylece bağımsızlığın ilk yıllarında, özellikle 1993 yılından itibaren Azerbaycan'da devlet bütçesi önemli oranlarda açık vermeye başlamıştır. Bağımsızlıktan sonraki dönemde bütçe açığının en yüksek olduğu yıl 1994 yılı olmuştur. 1994 yılındaki bütçe açığı GSYİH'nın %9.4'ne ulaşmıştır.

1994 yılında sağlanan ateşkes anlaşmasıyla savaş harcamalarının nisbi azalışı, imzalanan petrol anlaşmalarıyla ekonomik krizin daha da derinleşmesinin karşısının alınması ve en önemlisi elde edilen siyasal istikrar 1995 yılından itibaren bütçe açığının giderek azalması sonucunu doğurmuştur. Aşağıdaki tabloda 1995 yılından sonra Azerbaycan'da devlet bütçesinin gelirleri, giderleri, bütçe açığı ve bu göstergelerin GSYİH'daki oranları yer almaktadır.

²⁶¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.5

Tablo:13 Azerbaycan Devlet Bütçesi: 1995-2005 (milyon manat)

Yıllar	Bütçe gelirleri	GSYİH'da %	Bütçe giderleri	GSYİH'da %	Bütçe açığı	GSYİH'da %
1995	316,9	14,9	428,4	20,1	-111,4	5,2
1996	402,6	14,7	481,9	17,6	-79,3	2,9
1997	513	16,2	588,7	18,6	-75,7	2,4
1998	465,5	13,5	528,3	15,4	-62,9	1,8
1999	559,5	14,8	651,4	17,3	-91,9	2,4
2000	714,6	15,1	764	16,2	-49,3	1
2001	784,8	14,7	807,5	15,2	-22,7	0,4
2002	910,2	15	931,8	15,4	-21,5	0,4
2003	1220,9	17,4	1234,4	17,3	-13,6	0,2
2004	1509,9	18	1502,1	17,6	7,3	0,1
2005	2055,2	17,3	2140,7	18	-85,5	0,7

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 13'den de izlenebileceği gibi, 1995-2005 yılları arasında Azerbaycan Devlet Bütçesi, 1998 yılı hariç, sürekli büyüyerek artmıştır. 1995 yılıyla karşılaştırmada 2005 yılı devlet bütçesinin gelirleri 6.5 kat, giderleri ise 5 kat artış göstermiştir. Söz konusu yıllarda bütçe gelirlerinin GSYİH'daki oranları %13.5-%18 arasında, bütçe giderlerinin oranları ise %15.2-%20.1 aralığında değişmiştir. Ayrıca, 2004 yılı hariç 1995-2005 arasında bütçe sürekli açık vermiştir. Ele alınan yıllardaki bütçe açığının en yüksek olduğu yıl GSYİH'da %5.2'lik oranla 1995 yılı olmuştur. Özellikle 2000 yılından sonra bütçe açığının GSYİH'da %1'in altında gerçekleşmesi olumlu bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.

Son verilere göre²⁶² bütçe gelirlerinin %69'u Vergiler Bakanlığından, %13.3'ü Devlet Gümrük Komitesi'nden, %15.1'i Devlet Petrol Fonu'ndan, %1.7'si devlet kurumlarının bütçe dışı gelirlerinden, %0.9'u ise diğer kaynaklardan sağlanmıştır. Vergi gelirlerinin oluşumunda KDV en yüksek orana sahiptir. Şöyle ki 2005 yılı itibariye KDV'nin toplam vergi gelirleri içindeki payı %29.1 olarak gerçekleşmiştir²⁶³.

Son yıllarda devlet bütçesinde sürekli büyüme kaydedilmesinde özellikle petrol sektörünün önemli bir rolü olmuştur. 'Asrın Anlaşması'yla başlayan süreç Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına çıkarılmasıyla sonuçlanmış, buna bağlı olarak devlet bütçesinde petrolden kaynaklanan gelirler artmıştır. Söz konusu kaynakların en önemlilerinden biri, ülke içinde tekel konumunda olan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin (SOCAR) bütçe gelirlerindeki payı 2002 yılında %36.5, 2003 yılında ise %31 olmuştur.

²⁶² Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.14

²⁶³ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi İnkişaf Bakanlığı, *Azerbaycan Respublikasında Sosyal-İktisadi İnkişaf Meyilleri, Analitik İcmal-Bülleten*, IV.Rüb, Bakü, 2005, s.6

Fakat petrol gelirlerinin daha şeffaf ve etkin kullanımı ve bu kaynağın sonraki nesillere de aktarımı amacıyla kurulan Devlet Petrol Fonu'ndan bütçeye yapılan transferler de dikkate alındığında sözkonusu oranın daha da yüksek olduğu görülmektedir. Şöyle ki, 2004 yılında sözkonusu 2 Kurumun devlet bütçe gelirleri içindeki payı, % 31.6 SOCAR'dan ve %9.3'ü Petrol Fonundan olmakla toplam %40.9 düzeyinde gerçekleşmiştir²⁶⁴. Bununla birlikte, bütçe gelirleri içinde petrolden kaynaklanan diğer girdiler de gözönünde bulundurulduğunda sözkonusu oranın daha yüksek olduğu görülmektedir. Genel olarak 2006 yılında bütçe gelirlerinin %58'nin petrol sektöründen elde edildiği belirtilmektedir²⁶⁵. Sonraki yıllarda sözkonusu oranın daha da artacağı beklenmektedir.

Bütçe harcamalarına gelince, o da bütçe gelirlerine paralel olarak artmaya devam etmiştir. Ülkede fert başına düşen gelir miktarının düşük, yaşam kalitesinin aşağı düzeyde olması artan bütçe gelirlerinin öncelikle sosyal yönlü harcamalara yönlendirilmesini gerektiren koşullardan biri olmuştur. Bununla bağlı son yıllarda bütçe harcamalarında sosyal savunma ve güvenlik harcamalarının payının gittikçe arttığı görülmektedir. Araştırmalara göre, 2005 yılı itibarile sosyal harcamalar bütçenin %39.1'ni oluşturmuştur²⁶⁶. Bu da sözkonusu dönemde bütçenin sosyal yönlü yapıda olduğu anlamına gelmektedir. Son yıllarda bütçeden yatırımlara, özellikle de alt yapı yatırımlarına ve savunma harcamalarına önemli miktarlarda kaynak ayrıldığı görülmektedir.

Devlet bütçesi ele alındığında belirli sorunlar dikkat çekmektedir. Şöyle ki, öncelikle bütçe gelirlerinin önemli bir kısmının ekonomide sadece bir sektörden-petrolden sağlanması sıralanacak problemlerin başında gelmektedir. Son yıllarda artan petrol fiyatları bütçede sürekli ek harcamaların ve yatırımların yapılması sonucunu doğurmuştur. Bu durumun tersinin yaşanması, yani daha önceki dönemlerde karşılaşıldığı gibi petrol fiyatlarında önemli düşüşlerin olması ülke içinde planlanan yatırımların yarım kalması, harcamaların karşılanamaması gibi ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu bakımdan bütçenin petrole bağımlılığının ortadan kaldırılması öncelikle ele alınması gereken en önemli problemlerden biridir. Bunun için ise petrol dışındaki diğer sektörlerin geliştirilmesinin ön planda tutulması gerekmektedir.

Diğer bir sorun bütçe harcamalarıyla ilgilidir. Daha önce de belirtildiği gibi, son yıllarda bütçe gelirlerine paralel olarak bütçe harcamalarının da arttığı görülmektedir. Burada üzerinde durulmak istenen konu harcamaların yöneldiği alanlarla ilgilidir. Ülkede

²⁶⁴ Aras, a.g.e., s.58

²⁶⁵ Vugar Bayramov, *Petrolün fiyat azalmaları ne vad ediyor?*, *Gündelik Azerbaycan Gazetesi*, 30.01.2007

²⁶⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi İnkişaf Bakanlığı, a.g.e., s.7

fert başına düşen gelir miktarının düşük olması bütçe gelirlerinin önemli kısmının direk tüketime yönelecek olan sosyal harcamalara, ücretlere, emekli aylıklarına yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum bir zorunluluk olarak görülmekle beraber kısa dönemde etkili olacak, fakat uzun dönemli sorunların çözümünde yeterli olmayacak bir politika olarak değerlendirilmektedir. Bütçe gelirlerinin petrole bağımlılığı ve gelecek yıllarda giderek bu sektörden gelen gelirlerin azalma trendine gireceği gözönünde bulundurulduğunda uzun dönemde istikrarlı ve sürdürülebilir kalkınmanın elde edilmesi için sözkonusu harcamaların yanısıra direk üretimi teşvik edecek alanlara yatırım yapılması, harcamaların bu alanlara yönlendirilmesi daha etkili bir çözüm olarak görülmektedir.

Son olarak ele alınması gereken sorunlardan biri de şeffaflıkla ilgilidir. Şöyle ki, son yıllarda bütçe gelirlerinin önemli oranlarda artmasına rağmen bağımsız ekonomistler sözkonusu gelirlerin daha fazla artması gerektiğini, ülke içinde mevcut yolsuzluk ve kayıt dışı ekonomi sorununun bunun önündeki en büyük engel olduğu düşüncesinde birleşmektedirler. Belirtmek gerekir ki, Azerbaycan BDT devletleri ile karşılaştırmada yolsuzluk ve kayıt dışı ekonomi düzeyine göre ön sıralarda yer almaktadır. Ülkede bütçe gelirlerinde olduğu gibi bütçe harcamalarında da şeffaflık sorununun mevcut olduğu bilinmektedir. Özellikle alt yapı yatırımlarına ayrılan harcamaların etkin kullanılmaması, yapılan işlerde kalitenin geri planda kalması ve kaynakların şahsi çıkarlar doğrultusunda kullanıldığı bilinen gerçeklerden biridir. Bu sorunun çözümü ise öncelikle şeffaflık ilkesinin benimsenmesi, kamuoyunun sürekli yapılan yatırımlarla ilgili bilgilendirilmesi ve yapılan harcamalara yönelik denetim mekanizması uygulamasının etkinliğinin artırılmasına bağlı bulunmaktadır.

3.4.6. Dış Borçlar

Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan ekonomik kriz ve süregelen savaşın etkisiyle oluşan bütçe açıklarını ve yapılması gereken zorunlu harcamaları iç finansal kaynaklar hesabına karşılamak gücünde olmamıştır. Bu bakımdan ülke ilk yıllardan itibaren sözkonusu ihtiyaçlar doğrultusunda dış finansal kaynaklara yönelmiştir.

Genel olarak Postsosyalist ülkeler sözkonusu finansal yetersizliği karşılamak amacıyla farklı yollar izlemiştir. Bir kısım ülkeler (Özbekistan, Beyaz Rusya gibi) bu problemi daha çok iç finansal kaynaklarla çözüme yolunu seçmiş, diğer kısım ülkeler (Polonya, Macaristan, Rusya gibi) ise sorunu daha çok dış finansal kaynaklarla çözüme

yoluna ağırlık vermiştir. Azerbaycan da bu konuda ikinci yolu tercih eden ülkeler arasında yer almıştır²⁶⁷. Dış finansal kaynaklar arasında uluslararası mali kurumlar ve yabancı bankalardan alınmış krediler önemli bir yer tutmuştur.

Azerbaycan'ın dış borçları genel olarak 3 kategoride ele alınmaktadır. Bunlar²⁶⁸:

- Direkt hükümete verilen krediler (G),
- Hükümete verilen ve iş icraçlarına devredilen krediler (G/O),
- Devlet garantisıyla verilen kredilerdir (GG).

Alınan kredilerin genel çoğunluğu uzun süreli ve düşük faiz oranlı kredilerden oluşmaktadır. En çok borç alınan kurumlar arasında Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu (İMF) önde gelmektedir. Bunun yanısıra Azerbaycan'ın borç aldığı kurumlar arasında Japonya Uluslararası Bankası, Alman BLG Bankası, Türkiye Eximbankı, Amerikan Eximbankı, İslam Kalkınma Bankası ve diğer kurumlar ön sıralarda yer almaktadır.

Azerbaycan bağımsızlıktan sonra ilk kredi anlaşmasını 09.11.1992 tarihinde Türkiye Eximbank'ı ile imzalamıştır. Miktarı 100 milyon ABD doları olan kredinin kaderi o kadar da başarılı olamamış, 21.04.1993 tarihinde aynı kaynaktan bu defa 150 milyon ABD doları hacminde kredi anlaşması imzalanmıştır. Her iki kredinin ilk anlaşma gereği geri ödeme süresi geçse de, sonradan Azerbaycan hükümeti ile Türk Eximbank'ı arasındaki anlaşma sonucu, son ödeme tarihi uzatılmıştır²⁶⁹. Söz konusu kaynaklar planlanan amaçlar doğrultusunda kullanılmamış, ülkenin ilk dış borç denemesi başarısız olmuştur²⁷⁰.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan'ın 1995-2005 arası dış borç durumu yer almaktadır.

Tablo:14 Azerbaycan'ın Dış Borçları: 1995-2005

Yıllar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Dış borç Mik. (milyon \$)	294	445	548	661	720	1158	1250	1374	1570	1588	1607
GSYİH'da %	12,4	13,6	15,8	15,7	15,8	21,9	21,9	22,5	22	18,6	12,8

Kaynak: Gubad İbadoğlu, Azerbaycan'ın Harici Devlet Borçlarının Tehlili, Ekspert Dergisi No:2(14), Bakü, 2001, s.8;
Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

²⁶⁷ Zahid Memmedov, **Beynelxalq Valyuta-Kredit Münasibetleri ve Xarici Ölkelerin Pul-Kredit Sistemi**, Qanun Neşriyatı, Bakü, 2001, s.260

²⁶⁸ Gubad İbadoğlu, **Azerbaycan'ın Harici Devlet Borçlarının Tehlili, Ekspert Dergisi** No:2(14), Bakü, 2001, s.8

²⁶⁹ Ekspert, **Azerbaycan'ın Harici Devlet Borçları, Ekspert Dergisi** No:1, Bakü, 2000, s.16

²⁷⁰ İsmayılov, a.g.e., s.116

Tablo 14'e göre, Azerbaycan'ın dış borç miktarında sürekli artış kayd edildiği görülmektedir. Dış borçların GSYİH'daki oranına gelince bu oranın 2003 yılına kadar arttığı, 2003 yılından sonra ise azaldığı izlenmektedir. Son verilere göre 31.12.2006 tarihi itibariyle Azerbaycan'ın dış borç miktarı 2.1 milyar ABD doları olmuştur ki, bu da GSYİH'nın %11.9'na denk gelmektedir²⁷¹. Dış borç miktarındaki artışa rağmen GSYİH'da sözkonusu oranın düşmesinin belirli nedenleri vardır. Öncelikle son yıllarda Azerbaycan ekonomisinin makroekonomik göstergelerindeki olumlu değişmeler, daha önceki dönemlerde ülkeye uzun süreli ve düşük faiz oranıyla borç veren uluslararası kurumların aynı koşullarla kredi verme isteklerinin azalmasına neden olmuştur. Diğer yandan bağımsızlığın ilk yıllarında kamu açıklarını kapatma, sonraki aşamada petrolün dünya pazarlarına çıkarılması için gereken ulaşım yollarının yapımında ülkeye düşen payın ödenilmesi amacıyla dış borç gereksinimi fazla olan Azerbaycan gelinen aşamada önceki dönemlere oranla dış borca daha az ihtiyaç duymaktadır. Özellikle ülkeye son yıllarda gelmeğe başlayan petrol gelirleri ülkenin finansal açıdan dışa bağımlılığını ortadan kaldıra bilmiştir.

Uluslararası standartlara göre dış borçların kullanım miktarının kritik düzeyi GSYİH'nın %40'dan, yıllık ihracatın ise %200-%250'sinin geçilmesi olarak kabul edilmektedir²⁷². Azerbaycan'da ise 2006 verilerine göre sözkonusu oranlar sırasıyla %10.6 ve %32.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu verilere göre ülkenin dış borç miktarının ülke için kritik sayılabilecek düzeyden uzak olduğu görülmektedir. Fert başına düşen dış borç miktarının yaklaşık 250 ABD doları civarında olmasıyla da ülkenin özellikle BDT devletleriyle karşılaştırmada daha iyi durumda olduğu görülmektedir.

Bunun yanı sıra 1 Ocak 2007 tarihine göre Azerbaycan'ın döviz rezervi Merkez Bankası'nda (Milli Bank) 2 milyar, Devlet Petrol Fonu'nda 1.4 milyar ve Maliye Bakanlığı'nda 0.5 milyar ABD doları olmakla toplam 3.9 ABD doları düzeyindedir. Böylece ülkenin toplam döviz rezervi toplam dış borçlardan 1.8 milyar ABD doları veya diğer bir ifadeyle %86 daha fazla olmaktadır²⁷³. Bu da mevcut dış borç miktarının ülke kaynaklarıyla karşılaştırmada çok önemli bir sorun oluşturmayacağı gibi değerlendirilmektedir. Diğer yandan ülkede borç yönetimi uluslararası mali kurumlarca 'BB' düzeyinde değerlendirilmiştir ki bu da olumlu bir değerlendirme olarak ele alınmaktadır.

²⁷¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.37

²⁷² İbadoğlu, a.g.m., s.8

²⁷³ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.37

Peki sorun nedir? Öncelikle yukarıda belirtilen kritik düzeyle ilgili bir kaç noktaya değinmek gerekmektedir. Ülkenin dış borç miktarının GSYİH’da kritik sayılacak düzeyden aşağı olması son yıllarda GSYİH’nın çok önemli oranlarda artmasına bağlı bulunmaktadır. GSYİH’nın bu kadar yüksek oranlı artması ise direk ülke petrollerinin dünya pazarlarına çıkarılması ve bundan kaynaklanan gelirler hesabına olmuştur. İhracatla ilgili de benzer değerlendirme yapılabilir. Belirtmek gerekir ki, 2006 yılı ihracatında ham petrol ve petrol ürünlerinin payı %84 olarak kayd edilmiştir²⁷⁴. Bu açıdan değerlendirilecek olursa, petrolün tükenebilir kaynak olması ve Azerbaycanın petrol kaynaklarının uzun müddet tükenmeyecek kaynaklar sırasında yer almaması, yakın tarih itibariyle ise petrol gelirlerinin azalma trendine gireceği ve buna bağlı olarak petrol kaynaklı ihracat gelirlerinin azalabileceği gözönünde tutulduğunda durumun hiç de rakamların belirttiği gibi çok olumlu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan sağlıklı sonuçlara varmak için ülkenin petrol dışındaki potansiyelinin gözönünde bulundurulması, değerlendirmelerin buna göre yapılması gerekmektedir.

Diğer yandan Azerbaycan’da dış borçlarla ilgili en önemli sorun sözkonusu kaynakların etkin kullanımıyla ilgilidir. Dış borç kaynaklarının kullanılmasında en önemli sorunlar Türk Eximbankı ve Avrupa Birliği kanalıyla birsıra Bakanlıklara veya Devlet Komitelerine ayrılan kredilerde yaşanmıştır. Sözkonusu kredilerin bir kısmı ya birbaşa krediyi alan kurum tarafından, ya da krediyi açan kurumların direk veya dolaylı katkısıyla benimsenmiştir. Sözkonusu kredilere %100’lük devlet garantisinin olması, krediyi alan kurumların sorumsuzluğu sonucu kaynakların verimsiz kullanılmasına neden olmuştur²⁷⁵. Daha önce de belirtildiği gibi ülkede özellikle harcamalarda şeffaflığın ve mali denetimin yetersizliği sözkonusu kaynakların benimsenmesine olanak sağlamıştır. Bu bakımdan alınan kredilerin alınma amacı yönünde kullanılmasının sağlanması, harcamalarda şeffaflığın temin edilmesi ve bu alanlara yönelik sıkı denetim mekanizminin geliştirilmesi kaynakların verimli kullanımında etkili ola bilecektir.

3.5. Sektörel Analiz

Az gelişmiş ülkelerin genel itibariyle sektörel olarak tarıma bağlı bir ekonomik yapıya sahip bulunduğu belirtilmektedir. Üretilen ürünün büyük çoğunluğu tarım sektöründe üretilmekle beraber, nüfusun sektörel dağılımı bakımından da tarım sektörü öncülüğünü korumaktadır. Ülkenin sanayileşemeyip tarıma bağlı kalmasının yanında, bu

²⁷⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.113

²⁷⁵ İbadoğlu, a.g.m., s.9

sektörde de başarılı bir görünümün olmaması az gelişmiş ülkelere özgü özelliklerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde az miktarda hafif sanayi dışında genel olarak sanayi sektörü gelişmemiştir. Ulusal gelir içinde sanayi sektörünün payı düşük olmaktadır. Fakat ekonomilerde sanayileşme ölçütü olarak sadece toplam sanayi kesimi payının ulusal gelir içindeki oranını saptamak yeterli bir ölçüt olmamaktadır. Çünkü çeşitli nedenlerle bu oran yüksek düzeylere ulaşabilmektedir. Özellikle petrol ve diğer hammadde üretilen ülkelerde madencilik alt kesiminin yüksek bir orana sahip olması toplam sanayi payını da yükseltmektedir. O halde daha kesin ve doğru sonuçlar elde etmek için imalat sanayinin ulusal gelir içindeki payını dikkate alınması gerekmektedir²⁷⁶.

Üçüncü sektör olarak ele alınan 'hizmetler sektörü' az gelişmiş ülkelerde oması gerekenin üstünde bir paya sahip olmaktadır. Genel olarak tarım sektöründe çalışanların akını sanayiye değil, hizmetler sektörüne olmaktadır. Bazı ülkelerde ulusal gelirin % 50'sinden fazlası bu sektörden gelmektedir. Bu sektör içinde en büyük paya sahip olan da ticaret sektörü olmaktadır. Özet olarak, az gelişmiş ülkelerin sektörel olarak genel görünümüleri verimsiz tarım sektörü, az miktarda hafif sanayi (petrol ihracatçısı ülkeler hariç) ve şişkin hizmetler sektörü olarak gösterilebilir.

Sıralanan özellikler bakımından Azerbaycan ekonomisi aşağıda ele alınmaktadır.

3.5.1. Sanayi

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Azerbaycan ekonomisinin sektörel görünümü petrol ihracatçısı olan az gelişmiş ülkelerin görünümüleriyle benzerlik göstermektedir. Ülkede sanayi sektörü ulusal gelirin oluşumunda önde gelmektedir. Fakat bu görünüm, yukarıda da belirtildiği gibi, ülkede petrol üretimine bağlı madencilik alt kesiminin yüksek bir orana sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Bağımsızlık öncesi yıllarda Azerbaycan ekonomisinde sektörel olarak sanayi sektörünün payı yüksek olmuştur. 1988'de ulusal gelirin %42,1'i sanayi sektörünün payına düşmüştür. Aynı yılda sanayi sektöründe faaliyette bulunan 1005 işletmenin 529'u ağır sanayi, 206'sı hafif sanayi, 263'ü ise tarım sanayi kompleksine bağlı olan gıda üretim işletmeleri olmuştur²⁷⁷.

²⁷⁶ İlkin, a.g.e., s.30

²⁷⁷ Ehmedov, Hacıyev, a.g.e.,s.31

Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonominin tüm alanlarında yaşanan kriz sanayi sektöründe daha kabarık şekilde ortaya çıkmıştır. 1990 yılıyla karşılaştırmada 1995'te sanayi ürünleri üretiminde %70'lik bir gerileme yaşanmıştır. Yine aynı yıllarda sanayide faaliyette bulunan müesseselerin sayısı 1969'tan 2004'e çıksa da bu sanayideki gerilemenin karşısını alamamıştır.

Petrol ve petrol ürünleri ağırlıklı bir sanayi yapılanmasına sahip olan Azerbaycan'da 1990 yılından hızla düşen sanayi üretimi, siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanmaya başladığı 1995 yılından itibaren tekrar toparlanmaya başlamış, son yıllarda ise yüksek oranlı büyüme sağlanabilmiştir. Sözkonusu yıllarda imzalanan petrol anlaşmaları sanayi sektöründeki ciddi düşüşün önünün alınması ve yüksek oranlı büyümede önemli bir rol oynamıştır.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan'ın sanayi sektöründeki gelişmeler yer almaktadır.

Tablo:15 Sanayi Sektörünün Genel Göstergeleri

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
GSYİH'da sanayi sek.%		29,6	36	37,6	34,9	37,8	38,1	47,5
Sanayi ürün hacmi (mlyn manatla, cari fiyatlarla)	1220	1771	3639	3769	4019	4982	5961	9290
Faaliyette olan top. Müessese	1969	2094	1974	2138	2357	2421	2439	2571
İstihdam edilen işgücü (bin kişi)	450	334,4	200	186	177	171	175	179
Katma değer (mlyn AZN cari fiyat.)	322,7	582,6	1699	2000	2270	2667	3269	5638
Katma değer GSYİH'daki oranı %	22	27,3	38,4	40,8	40,7	40,4	41,3	51,4
Sanayi yatırımlarının ekonmide payı (%)	37,4	46,4	68,2	70,5	77,3	79,4	79,6	72,3
Toplam Sanayi Ürünlerinin								
Hacim Endeksi (1990=100)		30	32	34	35	37	39	52
Maden Sanayisi (1990=100)		53	78	82	84	86	88	124
İmalat Sanayisi (1990=100)		28	23	24	25	30	33	38
Elektrik,Doğal Gaz,Su (1990=100)		64	69	69	72	84	86	90

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Tablo 15'e göre GSYİH içinde sanayi sektörünün payı her geçen sene büyüyerek artmış ve 2005 itibariyle %47,5 olmuştur. 1990-2005 arasında cari fiyatlarla hesaplanan sanayi ürün hacmi rakamsal olarak sürekli artmıştır. Fakat sözkonusu dönemin, özellikle 1990'lı yılların hiperenflasyon dönemleri gözönünde bulundurulduğunda cari fiyatlara bağlı artışın çok anlamlı olmadığı anlaşılmaktadır. Ele alınan 15 yıllık zaman diliminde sanayi sektöründe faaliyette bulunan toplam müessese sayısı 1969'dan 2571'e çıktığı halde istihdam edilen işgücü 2,5 kat azalarak 450 binden 179 bine düşmüştür. İncelenen dönemde ekonomide yaratılan toplam değer içinde sanayi sektörünün katma değeri

rakamsal olarak artmanın yanısıra, GSYİH’da oransal olarak da büyümüştür. Şöyle ki, 1990’da sanayi sektörü katma değerinin GSYİH’daki oranı %22’den 2005’de %51,4’ e yükselmiştir. Diğer yandan, tablodan da görülmektedir ki, Azerbaycan ekonomisinde toplam yatırımların, özellikle son yıllar itibariyle, büyük çoğunluğu sanayi sektörüne yatırılmaktadır. 1990 yılında sanayi yatırımlarının ülke ekonomisindeki payı %37,4 olduğu halde, sözkonusu oran 2005 yılında %72,3’e çıkmıştır.

Yine tablo 15’e göre, 1990 yılı baz alınarak, toplam sanayi ürünlerinin hacim endeksinin, 1995’e geldiğinde 1990’la karşılaştırıldığında %70 azaldığı görülmektedir. Daha sonra sözkonusu endeksin 1995’den 2005 yılına kadar sürekli artış gösterdiği kaydedilmiştir. Fakat bağımsızlık sonrası için yapılacak genel bir değerlendirme olarak, karşılaştırmada 2005 yılında toplam sanayi ürünlerinin hacminin 1990 yılındaki hacmin ancak %52’si oranında gerçekleştiği görülmektedir.

Maden sanayisinde buhran yılları sayılan bağımsızlığın ilk yılları olan 1991-1995 arasında %47’lik bir düşüşten sonra, sözkonusu oran 2005 yılına kadar sürekli yükselmiştir. 2005 yılındaki maden sanayi ürün hacmi 1990 yılındaki durumu da geçerek %24’lük bir artış sağlamıştır. Bu artış, ‘Asrın Anlaşması’ gereği ham petrol ve petrol ürünlerindeki artıştan kaynaklanmıştır. Tabloya göre, benzer yorumlar sanayi üretiminde stratejik konumu olan imalat sanayisi için yapılamamaktadır. Zira, 1990 yılıyla karşılaştırmada 2000 yılına kadar imalat sanayisi %77’lik bir düşüşten sonra biraz toparlanmaya çalışsa da, 2005 yılındaki imalat sanayisindeki oran 1990 yılındaki durumun ancak %38’i düzeyinde gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, az gelişmişlik kriterlerinden sayılan sektörlerin durumu açısından Azerbaycan ekonomisi ele alındığında, az gelişmiş ülkelerin genelinde olmayan bir durumla karşılaşılmaktadır. Az gelişmiş ülkeler genel itibariyle sanayiden yoksun, az miktarda hafif sanayi alanlarının bulunmasıyla karakterize edilmektedir. Oysa Azerbaycan’da genel olarak sanayi sektörü, her ne kadar bağımsızlık öncesi durumdan geri olsa da, sektörel olarak tarım’dan üstün olmakla beraber, toplam üretimde ağır sanayinin payının yüksek olduğu görülmektedir. Fakat toplam sanayi üretimi içerisinde imalat sanayisinin yetersizliği, sanayinin daha çok petrol ağırlıklı maden sanayisine bağlı olması, Azerbaycan’ı bu bakımdan petrol ihracatçısı az gelişmiş ülkeler kategorisinde ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

3.5.2. Tarım

Azerbaycan'da bağımsızlık öncesi yıllarda sanayi sektörünün payının yüksek olmasının yanı sıra tarım sektörü de gelişmiştir. Genel olarak Azerbaycan verimli toprakları, değişik iklim koşullarına sahip bölgeleri dolayısıyla eski SSCB'nin 'tarım deposu' olarak değerlendirilmiştir. Petrol ve diğer sanayi ürünlerinde olduğu gibi tarım ürünlerinin de en büyük tüketicisi Rusya olmuştur. Sovyetler döneminde tarım alanları 'kolhoz' ve 'sovhoz' adı verilen devlet mülkiyetine dayalı tarımsal kooperatiflerle idare edilmiştir. 1985 yılı verilerine göre ülkede 808 adet sovhoz, 793 adet kolhoz faaliyet göstermiştir. Sözkonusu dönemde hangi ürünlerin, nerede üretileceği ve nereye gönderileceği merkezi yönetim tarafından planlanmıştır.

Bağımsızlığın elde edildiği 1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılmasıyla tarım sektörü çökmüştür denebilir. Devlet kontrolünün sona ermesiyle sovhoz ve kolhozlar dağılmış, bunlara bağlı çalışan sanayi komplekslerinin faaliyetleri de durma noktasına gelmiştir. Dönemin tarımsal açıdan en negatif gelişmesi yaranan otorite boşluğundan dolayı daha önce yıllarca oluşmuş olan tarımsal altyapının, meyve-sebze-pamuk-tütün-çay gibi alanların bilinçsizce yok edilmesi olmuştur. Bağımsızlıkla birlikte geçen 15 yıllık süreçte bir çok alanda halen o dönemdeki tarımsal üretim olanaklarının yarısına bile ulaşamamıştır. Örneğin, 1990 yılında Azerbaycanda yatırımların %14-ü, diğer ifadeyle 700 milyon doları tarım sektörün payına düşmekteydi. 2004 yılı için bu gösterge 19 kat azalarak %0.7 ve ya 37 milyon dolar olmuştur. Genel olarak, SSCB'nin dağılmasından sonra pazar kaybeden Azerbaycan'da, 1990-1995 yılları arasında tarım üretimi %48 oranında azalmıştır.

1995 yılında "Tarımsal Reformun Esasları Hakkında" ve "Sovhoz ve Kolhozların Islahatı Hakkında" kanunlar yürürlüğe girerken, 1996 yılında da "Toprak Reformu Hakkında" önemli yasalar kabul edilmiştir. Genel olarak bakıldığında, 1995-2004 yılları arasında tarımla ilgili olarak 100'den çok yasal düzenleme yapılmıştır. Yapılan ıslahatlar sonucunda sosyalist topluma özgü kurallarla yönetilen sovhoz ve kolhoz uygulamaları iptal edilerek bunların yerini piyasa ekonomisine dayalı özel mülkiyet ilkesi çerçevesinde hareket eden özel işletmeler almıştır. Şu anki durumda, Azerbaycan'da teşvik amacıyla tarım ürünleri ve üreticilerine yönelik süreli vergi muafiyeti uygulanmaktadır. Ayrıca tarımsal faaliyete yardım fonu da kurulmuş bulunmaktadır. Tarımla ilgili reformların uygulamaya konulması sonucunda, bir çok uluslararası kurum ve kuruluşların mali desteği

ile ülkede değişik projeler gerçekleştirilmiştir. Bu konuda 20'den çok uluslararası proje uygulaması yapılmış bulunmaktadır. Bazı projeler ise halen devam etmektedir.

Tüm bu uygulamalardan sonra 1996 yılından itibaren tarımdaki düşüş durdurulabilmiş ve sanayi sektörüyle karşılaştırmada daha düşük düzeylerde olsa da belirli artışlar sağlanmıştır. Aşağıdaki tabloda Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası tarım sektörünün gelişimi yer almaktadır.

Tablo :16 Tarım Sektörünün Gelişimi (%)

Tarım ürünleri üretimi / Yıllar	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Önceki yıla oranla	93	112	111	106	106	105	108
1990=100	52,5	64,7	71,9	76,5	80,8	84,5	90,8

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Bağımsızlığın ilk yıllarından 1995 yılına kadar her yıl tarım sektöründeki düşüş devam etmiştir. 1996'dan sonra bir önceki yıla oranla üretim artışı başlamış, oransal olarak en yüksek artış %12,1'le 2000 yılında yakalanmıştır. 1996 sonrasındaki tarım ürünlerinin yıllık ortalama artış oranı %7,1 olmuş, 2005'de bu oran %7,5 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 16'da 1990 yılı baz alınarak yapılan karşılaştırmaya göre, 1995 yılına kadar tarım sektörü %48 oranında küçülmüştür. 1996'dan başlayan artışla, 1997 yılı hariç, 2005'de 1990 yılı üretiminin %90,8'i gerçekleşmiştir. Daha net bir ifadeyle, bağımsızlığın elde edilışinden 15 yıl sonra tarım ürünleri üretimi 1990 yılıyla karşılaştırmada %9,2 gerilemiştir.

Tarım sektörünün küçülmesiyle beraber tarımın GSYİH içindeki ağırlığı da her geçen sene azalmıştır. 1994'te GSYİH içinde tarım sektörünün oranı %32,9; 1995'te %27,2; 2000'de %16,1; 2005'te ise %9,2 olmuştur. Ekonomideki ağırlığı azalan tarım sektörü işgücünün önemli bir kısmını istihdam etmeye devam etmektedir. 1995'te nüfusun %30,8'inin istihdam edildiği sektörde, 2005 yılında sözkonusu oran %39'a çıkmıştır.

Sonuç olarak, azgelişmişlik kriteri olarak ele alınan tarım sektöründeki durumun Azerbaycan ekonomisinde çok olumlu gelişmeler içinde olmadığı görülmektedir. Yapılan ve devam eden reformlar sektörü dağılma sonrası kriz durumundan çıkaramamıştır. Sektörün diğer azgelişmiş ekonomilerden farklı olarak, petrol sanayisindeki gelişmelerden dolayı GSYİH içindeki payı giderek küçülse de, istihdam edilen işgücü artış göstererek %39'lara çıkmıştır. Bu da sektörde verimliliğin düşük olması sonucunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan bölgelerde tarım sektöründe istihdam ediliyor gibi gözükken nüfusun önemli bir kısmı aslında 'gizli işsiz' konumundadır. Özetle, Azerbaycan'ın tarım

sektörü, ekonomideki ağırlığı düşük, istihdam ediliyor gibi gözüken nüfus oranı yüksek ve verimliliği düşük olan bir sektör görünümündedir.

3.6. Dünya Ekonomisine Entegrasyon Süreci

Bağımsızlık elde ettikten sonra Azerbaycan'ın önünde duran en önemli konulardan biri ülkenin dünya ekonomisine entegrasyonun sağlanması ve gelişmiş ülke ekonomileriyle ilişkilerini arttırarak sözkonusu ülkelerdeki yüksek yaşam kalite standartlarının, ekonomik ve sosyal alanlardaki gelişmiş göstergelerin yakalanmasına çalışmak olmuştur. Çünkü bağımsızlığa kadarki dönemde ülkenin dış dünyayla ilişkileri Sovyetler Birliği içinde, özellikle Sovyet Bloku ülkeleriyle sınırlı kalmıştır.

Bu bakımdan bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın dünya ekonomisine entegrasyon sürecinin çok yönlü ve intensiv olması ülkenin resmi devlet politikasının esas yönlerinden birini oluşturmuştur. Genel anlamda Azerbaycan bağımsızlığın kazanılmasından bu yana dış dünyayla ekonomik ilişkiler kurma alanında 'Açık Kapı' politikasını yürütmektedir²⁷⁸.

Yürütülen politikalar sonucu dünya ekonomisine entegrasyon çerçevesinde yabancı ülkelerle yapılan dış ticaret, ülkeye çekilen doğrudan yabancı sermaye, işgücünün uluslararası dolaşımı, dış finans kaynakları, teknoloji, turizm ve diğer alanlarda sağlanan işbirliği giderek artmaktadır. Fakat günümüzde sözkonusu alanlarda sağlanan işbirliğinin yanısıra özellikle dış ticaret ilişkilerinin giderek geliştiği izlenmektedir²⁷⁹.

Bu kapsamda son yıllarda Azerbaycan'ın dünyayla entegrasyon sürecinin önemli bir parçası olan dış ticaret ilişkilerinin giderek arttığı görülmektedir. Örneğin, 2005 yılında Azerbaycan 135 ülkeyle ticaret ilişkileri kurmuş, dış ticaret hacminin %50,8'ini ihracat, %49,2'sini ithalat oluşturmuştur. Dış ticaret hacminin %27,5'i BDT ülkeleriyle, %72,5'i ise diğer ülkelerle yapılmıştır²⁸⁰. Dış ticarete BDT dışındaki ülkelerin oranının giderek artması Azerbaycan'ın bölge dışındaki diğer dünya ülkeleriyle de ilişkilerini arttırdığını göstermektedir.

3.6.1. COMECON İçinde Azerbaycan

Sovyetler Birliği döneminde içinde bulunulan siyasi ve ekonomik sistem gereği Azerbaycan dış dünyadan soyutlanmış şekilde yaşamak durumunda kalmıştır. Birlik

²⁷⁸ A.Ş.Şekereliyev, **Keçid İgtisadiyyatı ve Devlet**, Bakü Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü, 2000,s. 262

²⁷⁹ Ağaselim Elesgerov, *Müstegil Azerbaycan Respublikasının Dünya Ölkeleri ile Xarici İgtisadi Elagelerin Teşekkül Tapması ve İnkişafı, Azerbaycan İgtisadiyyatı Yükseliş Yolunda* (Makaleler Toplusu) içinde, Elm Yayınları, Bakü, 2002, s.

²⁸⁰ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

lkeleri için ‘demir perde’ ifadesinin kullanılması söz konusu ülkelerin bağımsız şekilde dış dünyayla ilişki kuramamaları, belirlenmiş dar bir çerçevede ve kurulu sistemin gerekleri doğrultusunda dış ekonomik ilişkilerde bulunabileceği anlamına gelmektedir. Fakat sınırlı şekilde de olsa söz konusu dönemde Sovyet sistemi içinde yer alan ülkeler kendi aralarındaki ekonomik ilişkileri belirli kurumsal çatı altında sürdürmekteydi. Söz konusu kurumlardan en önemlisi ‘Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance: CMEA veya COMECON)’ olmuştur.

Azerbaycan Sovyetler Birliğinin bir parçası olarak bağımsızlığını kazanana kadar geçen dönemde COMECON içinde yer almıştır. COMECON Batı Avrupa ülkelerinden oluşan OEEC’ye tepki olarak, Sovyetler Birliğinin liderliğinde Doğu Avrupa lkeleri arasında kurulan bir ekonomik işbirliği rgt idi. Bu niteliğiyle COMECON: AET, AKT, EFTA tarzında bir ekonomik birleşme değil, daha çok OECD gibi bir ekonomik işbirliği kuruluşuydu. Kurum OECD’ye benzer şekilde, ülkeler arasında ekonomik işbirliği yapılması amacına yönelik bir forum olarak görev yapmıştır. yeleri arasında ‘serbest ticaret bölgesi’, ‘gümrük birliği’ veya ‘ekonomik birlik’ yaratılması amaçlanmamıştır.

COMECON’un amacı, ye ülkelerin planlı ekonomi anlayışı içinde kalkınmalarını teşvik etmek, onların refah düzeylerini devamlı şekilde yükseltmek ve bundan üyelerin dengeli şekilde yararlanmasını sağlamak olmuştur. Diğer amaçları arasında; ekonomik ve teknik gelişmeyi hızlandırmak, emek prodüktivitesini arttırmak, ekonomisi az gelişmiş üyelerin sanayileşme süreçlerine katkıda bulunmak, ye ülkeler arasındaki işbirliğini ve dayanışmayı güçlendirmek, sosyalizmi ve komunizmi yerleştirmek ile dünyada barışın devamı için çaba harcamak olmuştur.

COMECON’da üyeler arasında ekonomik g yönünden büyük farklılıkların bulunması, ilerde ne şekilde bir bütünleşme ve işbirliğini amaçladığının belirlenmemiş olması, kuruluşun gelişmesini engellemiştir. Kuruluş içinde Sovyetler Birliği’nin etkin gücü, bu ülkeye diğerleri üzerinde kontrol edici bir nitelik kazandırmıştır. Ayrıca, Konsey Statüsü’ne göre alınan kararlara isteyen ülkelerin katılmaması, örgütün yapısını zayıflatmıştır. Sovyetler Birliği’nin 1990 yılında dağılmasından sonra COMECON’un faaliyetlerine 28 Haziran 1991’de Budapeşte’de toplanan 46.Konsey toplantısında son verilmiştir. Rusya Federasyonu, COMECON’un dağılmasından sonra bu örgütün yerine tam olarak geçmese de Bağımsız Devletler Topluluğu’nu (CIS) 1991 yılında kurmuştur.

Azerbaycan'ın uzun yıllar Sovyet Sistemi içinde COMECON üyesi olması, küreselleşen dünya ekonomisinin dışında kalmasına yol açmıştır²⁸¹.

Sovyet Sistemi içinde geçmişte yer alan Azerbaycan, Dünya Bankası sınıflandırmasına göre 'düşük orta' gelir seviyesine sahip bir ülkedir ve CIS üyesi ülkeler arasında küresel dünya ekonomisine entegre olma yolunda hızla ilerlemektedir. Entegrasyon sürecinde önemli olan konulardan biri de ülkenin uluslararası mali kurumlar, uluslararası ve bölgesel ekonomik kuruluşlarla olan ilişkileri olmaktadır. Belirtmek gerekir ki Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren sözkonusu kurumlarla ilişkilerini başlatmış, bugün sözkonusu ilişkiler gelişerek belirli bir düzeye çıkmıştır.

3.6.2. Entegrasyon Sürecinde Uluslararası Kuruluşlar

Azerbaycan bağımsızlıktan sonra dünya ekonomisine entegrasyon sürecinde birçok uluslararası kuruluşlarla işbirliği içinde bulunmaktadır. Bu kuruluşların bir kısmı dünya çapında olan ve uluslararası ilişkilerin genel çerçevesini belirleme özelliğine sahip kuruluşlar, bir kısmı BM çatısı altında faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlar, diğer bir kısmı ise bölgesel bazda uluslararası ekonomik birleşme veya işbirliği özelliği taşıyan uluslararası kuruluşlardır. Azerbaycan sözkonusu kuruluşların birçoğunun üyesi bulunmakta, diğer kuruluşlarla ise yakın işbirliği ilişkisi içinde bulunmaktadır.

Genel olarak Azerbaycan'ın üyesi olduğu veya işbirliği sürecinde bulunduğu uluslararası kuruluşların birçoğu aşağıda sıralanmıştır. Bunlar: Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), BM Endüstriyel Kalkınma Teşkilatı (UNIDO), BM Eğitim Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO), BM Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO), Uluslararası Finans Kurumu (IFC), Avrupa Konseyi (CE), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (OSCE), Avrupa İktisat Komisyonu (ECE), Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi (EAPS), Asya Pasifik Ekonomi ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (BSEC), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS), Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü (ODED veya GUAM), İslam Kalkınma Bankası (IDB), Bölgesel Kalkınma Bankaları ve diğer kurum ve kuruluşlardır. Bunların yanısıra Azerbaycan'ın Avrupa Birliği ve Dünya

²⁸¹ S.Rıdvan Karluk, *Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan'ın Uluslararası Ekonomik Kuruluşlara Üyeliği ve Sürecin Ekonomiye Etkileri*, **Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.26

Ticaret Örgütü ile, bu kuruluşların üyesi olmadığı halde, giderek artan ilişkileri bulunmaktadır.

Aşağıda sözkonusu uluslararası kuruluşlar içinde öncelikle uluslararası mali kurumlar çerçevesinde Azerbaycan'ın Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (IBRD) ile ilişkileri incelenmekte, ardından bölgesel kuruluşlar içinde Azerbaycan'ın durumu ele alınmakta, daha sonra ise Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Teşkilatı ile ilişkiler ve perspektif imkanlar değerlendirilmektedir.

3.6.3. Uluslararası Mali Kurumlarla İlişkiler

Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren uluslararası mali kurumlara üyelik sürecini başlatmış, sözkonusu kurumlara üyelik başvurusunda bulunmuştur. 1992 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasına (IBRD) başvuruda bulunan ülkenin bu girişimi değerlendirilmiş ve Azerbaycan Eylül 1992'de bu kurumlara üye olmuştur. Uluslararası Para Fonu'na üyeliğin gerçekleşmesiyle ülkenin içinde bulunduğu ekonomik duruma uygun olarak kotası 117 milyon SDR olarak belirlenmiştir. Son dönemlerdeki ekonomik gelişme ve kalkınma perspektifleri dikkate alınarak şuan bu miktar 160.9 milyon SDR'ye çıkartılmıştır ki, bu da toplam sermayenin %0.07'si kadardır. Bunun yanısıra Azerbaycanın Fond'daki toplam oy sayısı 1.859'dur ki, bu da toplam oy gücünün %0.08'ini oluşturmaktadır²⁸². Böylece Azerbaycan gittikçe sözkonusu kurumun finansal kaynaklarından daha fazla yararlanma imkanı elde etmiştir.

Uluslararası Mali Kurumlardan alınan kredilerin geri ödenme koşullarının cazip olması Azerbaycan'ın dış finansal kaynaklar içinde daha çok bu tür kaynaklardan yararlanmasına neden olmuştur. Çünkü sözkonusu kredilerin hem kredi faiz oranları düşük, hem de geri ödeme süresi oldukça uzun bir dönemi kapsamaktadır. Genel olarak 1993-2006 yılları arasında Azerbaycan Uluslararası Mali Kurumlardan 2 milyar ABD doları civarında kredi ve yardım almıştır. Ülke sözkonusu kurumlar içinde özellikle IMF ve Dünya Bankası'yla 1995 yılından itibaren sıkı bir işbirliği içinde bulunmaktadır. Bu kurumlarla 1995-2006 döneminde tutarı 1 milyar ABD dolarından fazla olan kredi anlaşmaları imzalanmıştır. Aşağıda Azerbaycan'ın IMF ve Dünya Bankası'yla olan ilişkileri daha geniş şekilde ele alınmaktadır.

²⁸² Karluk, a.g.m., s.30

3.6.3.1. Uluslararası Para Fonu (IMF) ile İlişkiler

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yaşanan ekonomik kriz sonucunda postsovyet ülkelerinde ortaya çıkan yapısal, ekonomik, finansal sorunlar bu ülkelerin uluslararası mali kurumlara, başta IMF'e yönelmesine neden olmuştur. IMF bağımsızlığını yeni elde etmiş bir çok ülkede özellikle pazar ekonomisine geçidle ilgili ortaya çıkan problemlerin çözümü adına devreye girmiş, geçen 15 yıl içinde sözkonusu ülkelerde değişik projeler üzere anlaşmalar imzalamıştır.

Azerbaycan 18 Eylül 1992 yılında IMF'e üye olmuştur. Bağımsızlığın ekonomik anlamda en zor yılları sayılan 1992-1994 yılları arasında ülkede mevcut ekonomik koşulların ağırlığının yanısıra, yaşanan siyasal karışıklıklar ve Ermenistan'la yapılmakta olan savaş nedeniyle Azerbaycan IMF kaynaklı herhangi bir krediden yararlanamamıştır. 1994 yılında sağlanan ateşkes ve imzalanan 'Asrın Anlaşması'yla dünyada güven kazanan ülke IMF'le de ilişkilerini artırmıştır. Azerbaycan IMF'e üye olduktan sonra Fondan öncelikle teknik yardımlar almıştır. Bunlar makroekonomik dengenin iyileştirilmesi, Devlet İstatistik Komitesi'nin faaliyetinin dünya standartlarına uyumlaştırılması, bütçe ve vergi sisteminin piyasa mekanizmasına göre düzenlenmesi, para-kredi politikalarının etkin kullanımı ve sosyal güvenlik sisteminde reformların yapılması yönünde gerçekleştirilmiştir.

Geniş anlamda ekonomik düzenlemelerin başlangıç yılı olarak kabul edilen 1995'ten²⁸³ itibaren uluslararası mali kurumlarla yakın işbirliği sürecine giren Azerbaycan, 19 Nisan 1995'te 46 milyon dolar tutarındaki IMF kaynaklı ilk krediyi ala bilmiştir²⁸⁴. Fondan ülkede uygulanan 1995-1996 ekonomik reform programını Kasım 1995'te 132 milyon dolarlık krediyle desteklemiştir. Sözkonusu ekonomik reform programı sıkı para ve maliye politikalarıyla enflasyonun azaltılmasının yanısıra finans sektörünün yeniden yapılanması, fiyat yapısının rasyonalize edilmesi ve özelleştirmede hızlı bir gelişme sağlamak gibi yapısal reformları da içermiştir²⁸⁵.

Aralık 1997'de IMF'le enflasyonun düşürülmesi, makroekonomik istikrar ve ekonomik büyümenin sağlanması amaçlı 1998 programını desteklemek için 64 milyon dolarlık 2 kredi anlaşması imzalanmıştır. 1998'de dünya petrol fiyatlarında yaşanan düşüşün ihracata yönelik olumsuz etkilerini gidermek ve 1999 ekonomik ve finansal

²⁸³ Hesenov, a.g.e., s.12

²⁸⁴ Azerbaijan: Finansal Position in the Fund (IMF), <http://www.imf.org/external/np/tre/tad/exfin2.cfm?memberKey1=51>, 11.05.2005

²⁸⁵ Fuad Aliyev, **The International Monetary Fund and Reforms in Azerbaijan**, Budapest, Hungary, 2002

programını desteklemek amacıyla Ocak 1999'da tutarı 112 milyon dolar olan kredi anlaşması onaylanmıştır. Temmuz 2001 'de 100 milyon dolarlık kredi anlaşması 'Fakirliği Azaltma ve Büyüme Kolaylığı' programı çerçevesinde sağlanmıştır. Bu kredinin temel amacı makroekonomik istikrarın sağlanması ve petrol-dışı sektörlerin gelişiminin teşvik edilmesi olmuştur. 2002 yılının ortalarında Azerbaycan IMF'den iki parçadan oluşmuş 16.1 milyon SDR almış, ancak taraflar arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden sözkonusu program bir yıl dondurulmuştur. Mayıs 2003'te ise IMF 12.87 milyon SDR'lik üçüncü dilimin ayrılmasına karar vermiştir²⁸⁶. Genel olarak 1995-2005 yılları arasında Azerbaycan'ın IMF'den aldığı kredilerin toplam tutarı 530 milyon ABD doları olmuştur.

IMF Azerbaycan'da yapılan reformlara destek vermek amacıyla ülkede bazı programlar da gerçekleştirmiştir. Bu programların realize edilmesi için sağlanan krediler genel olarak BTF Kredisi, Stand By Kredisi, ESAF Kredisi, EFF Kredisi, SSFF Kredisi, STF Kredisi olarak sıralanmaktadır. Sözkonusu kredilerin temel amacı sırasıyla, reformların sistemli olarak finanse edilmesi, ödemeler bilançosunun kontrol altında tutulması için kısa süreli kredi sağlanması, ödemeler bilançosu finansmanında zorluk çeken düşük gelir düzeyli ülkeler için öngörülmuş kredi, makroekonomik yapısal sorunların çözümü için ayrılan mali kaynak, olağanüstü ve telafi edici finansman mekanizması ve sistem dönüşüm kolaylığının sağlanması yönünde olmuştur²⁸⁷.

IMF 'Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Programı (PRGF) ' çerçevesinde de Azerbaycan'a destek vermiştir. Bu kredi şekli Fond tarafından düşük gelirli ülkeler için sağlanan düşük faizli kredi mekanizmasıdır. PRGF tipli krediler uygulandığı ülkede yoksulluğun azaltılması yönünde hazırlanan programlarda ortaya konan yoksulluğun azaltılması stratejilerine dayanmaktadır. Azerbaycan'da Mart 2001'de imzalanan 2003-2005 yıllarını kapsayan 'Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzere Devlet Programı' Temmuz 2001'de IMF Yönetim Kurulu tarafından onaylanmış ve Fond sözkonusu programa önemli destekde bulunmuştur. Genel olarak, Azerbaycan'ın IMF'den aldığı kredilerin %23.2'si PRGF kredisi olarak alınmıştır.

Sonuç olarak görülmektedir ki, Azerbaycan bağımsızlık sonrasında IMF'le çokyönlü ilişkilerde bulunmuş, ülke ister direk finansman ihtiyacının temininde, ister yapılan yardımlarda, isterse de gerçekleştirilen programlarda Fond'un sürekli desteğini almıştır. Ülkenin en önemli sorunlarından olan ekonomik dönüşümün sağlanması, pazar

²⁸⁶ Aras, a.g.e., ss.277-278

²⁸⁷ Kafkas Üniversitesi, **Azerbaycan Ekonomisinin 15 Yılı:1991-2006**, Yayınlanmamış Ekonomik Rapor, s.192

ekonomisi araçlarının yerleşmesi, gerçekleştirilen yapısal ve sosyal reformlarda da IMF önemli desteklerde bulunmuştur. Fakat tüm bunlara rağmen sürecin eleştirilecek yönleri de bulunmaktadır.

Öncelikle IMF'in sağladığı finansal desteğin ve alınan kredilerin kullanımındaki olumsuzluklar sözkonusu programların etkinliğini azaltmaktadır. Belirtmek gerekir ki, sağlanan kaynakların kullanıldığı alanlarda elde edilen gelişmeler beklenenin çok altında olmakta, bu durum zaman zaman formel niteliğe dönüşmektedir. IMF destekli programlarla ülkede bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan ekonomik bunalım atlatılsa da, hedeflenen sosyo-ekonomik dönüşüm tam olarak başarılamamıştır. Özellikle yapısal reformların gerçekleştirilmesi, verimliliğin ve etkinliğin artırılması, sosyal güvenlik sisteminin gelişimi adına desteklenen projelerde istenen başarı sağlanamamıştır. Tüm bunlara rağmen, ulusal tercihlere bağlı olmadan giderek hızlanan küreselleşme sürecinde piyasa ekonomisine geçiş aşamasında olan Azerbaycan'ın dünya ekonomisine entegrasyon sürecinde IMF'le ilişkilerini arttırması önemli olmaktadır.

3.6.3.2. Dünya Bankası (IBRD) ile ilişkiler

Azerbaycan'la yakın işbirliği içinde bulunan uluslararası mali kurumlardan bir diğeri de Dünya Bankası'dır. Kurum Azerbaycan'a en çok mali destekte bulunan uluslararası kurumların başında gelmektedir. Banka yüklendiği misyona uygun olarak ülkelerin eğitim, sağlık, sosyal, enfrastruktur ve ekolojik projelerini finanse etmektedir. Bu açıdan Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası karşılaştığı sosyo-ekonomik sorunların çözümünde Dünya Bankası'nın önemli bir yeri bulunmaktadır.

Azerbaycan Dünya Bankası'na 18 Eylül 1992'de, Uluslararası Finansman Kurumuna (IFC) 31 Mart 1995'de, Uluslararası Kalkınma Birliğine (IDA) 31 Mart 1995'de, Çoktarafli Garanti Ajansına (MIGA) 23 Eylül 1992'de ve Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümlemesi Uluslararası Merkezi'ne (ICSID) 18 Ekim 1992'de üye olmuştur²⁸⁸. Genel olarak, Dünya Bankası Azerbaycan'da alt yapı yatırımları, eğitim sisteminde reformların yapılması, petrol ve doğal gaz kaynaklarının etkin kullanımı, yaşam düzeyinin iyileştirilmesi gibi projeleri finanse etmektedir²⁸⁹. Özellikle son dönemlerde Banka ülkenin tarım sektörünün gelişmesine özel önem vermektedir.

²⁸⁸ S.Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi**, 8.Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2005, ss.466-476

²⁸⁹ Elçin Süleymanov, *Müstegillik Sonrası Azerbaycan ve Dünya Bankı Münasibetleri*, **Azerbaycan Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans** Materialleri İçinde, Bakü, 2003, s.103

Dünya Bankası tarafından Azerbaycan'da finanse edilen ilk proje Nisan 1995'de onaylanan 20.8 milyon dolar tutarındaki petrol sektörüne teknik yardım projesidir. Sözkonusu projenin amacı doğrudan yabancı sermayenin mobilizasyonu, petrol kaynaklarının işletilmesine yabancı yatırımcıların da aktif katılımının sağlanması, petrol işletmelerinin verimliliğinin artırılması olmuştur. Bundan sonraki teknik yardım, Temmuz 1995 tarihli 18 milyon dolar tutarındaki kurumsal yapılanma çalışmalarına ayrılan yardım projesidir. Bu projenin amacı da ekonomik reform programlarının hazırlanması ve makroekonomik politikaların gerçekleştirilmesinden sorumlu devlet kurumlarına yardım etmek olmuştur. Genel olarak Azerbaycanla ilgili tavsiye grubunun Mayıs 1995'de yaptığı toplantıda ülkenin genel kalkınma programı kapsamında ödemeler bilançosunun denkleştirilmesi, yatırımların teşvik edilmesi ve teknik yardımların finansmanı için 430 milyon dolarlık kredinin verilmesi desteklenmiştir.

Dünya Bankası 2003-2005 yılları arasında Azerbaycan'da 9 projeyi finanse etmeyi planlamıştır. Proje kapsamındaki finansal desteğin tutarı ise 150-225 milyon ABD doları arasındadır. Diğer yandan Banka'nın ticari kanadı 'Bakü-Ceyhan' petrol boru hattının inşası projesine 300 milyon dolar ayırmayı planlamıştır²⁹⁰. Genel olarak 1995-2005 yılları arasında Azerbaycan'ın Dünya Bankası'ndan aldığı kredilerin toplam tutarı 640 milyon dolar olmuştur²⁹¹. Sözkonusu kredilerin önemli bir özelliği ise uzun dönemli ve çok düşük faizli olmasıdır. Şöyle ki, Dünya Bankası Azerbaycan'a kredileri 35 yıl vadeli ve yıllık %0.75 faizle vermektedir²⁹².

Gelecek dönemlere yönelik olarak da Dünya Bankası tarafından Azerbaycan'a serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ortaya çıkabilecek ekonomik, sosyal ve kurumsal sorunların çözümünde gerekli her türlü yardımın yapılması planlanmaktadır. Geleceğe yönelik yapılacak yardım programlarının 4 temel istikamette gerçekleştirileceği öngörülmektedir. Bunlar²⁹³:

- Özel sektörün istikrarlı bir ortamda devamlı gelişimine yönelik gerekli siyasal ve kurumsal çevrenin oluşturulması,
- Diğer gelişmelere duyarlılığı fazla olan sektörlerde, özellikle tarım sektöründe rekabet ortamının artırılması,

²⁹⁰ *Dünya Bankı 2003-2005-ci illerde Azerbaycanda 9 Lahiye*, **525-ci Gezet**, 05.08.2004

²⁹¹ Elçin Süleymanov, *Müstegillik Sonrası Azerbaycanın Beynelhalk Maliye Teşkilatları ile Emekdaşlığı, Münasibetleri, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre* Materiaları içinde, Bakü, 2007, s.60

²⁹² Aras, a.g.e., s.280

²⁹³ Kafkas Üniversitesi, a.g.e., s.196

- Halkın yaşam düzeyini yükseltici sosyal yardımların amacına uygun olarak yapılması, sosyal hizmetlerin etkinliğinin artırılması ve buna yönelik devlet politikasının hazırlanıp uygulamaya konması,
- Ülke içi üretim imkanlarının artırılması olarak sıralanmaktadır.

Sonuç olarak, Dünya Bankası Azerbaycan'ın yeni ekonomik sisteme geçid aşamasında karşılaştığı ekonomik kriz ve bunun doğurduğu sosyo-ekonomik sorunları çözüme yönündeki program ve projelerin gerçekleştirilmesinde önemli rol almıştır. Fakat IMF'le ilişkilerde belirtilen uygulamadaki sorunların benzerinin Dünya Bankası'yla olan ilişkilerde de geçerli olduğunu belirtmek gerekmektedir. Yani, Dünya Bankası'nın sağladığı mali destekle gerçekleştirilmesi gereken programlarda, uygulamada kaynakların kullanımı, şeffaflık, işin kalitesi, etkinlik ve diğer konularda olumsuzluklar yaşanmaktadır. Bu bakımdan Banka tarafından sağlanan kaynakların tutarı önemli olmakla beraber, finanse edilen programların amacına ulaşıp ulaşılmamasının da değerlendirilmesi önemli olmaktadır.

3.6.4. Bölgesel Kuruluşlar İçinde Azerbaycan

Ülkeler dünya ekonomisine entegre olmakla üretim imkanlarını, üretimde verimliliği ve bunun sonucunda fertlerin yaşam kalitesini ve rifah düzeyini yükseltmeyi hedeflemektedirler. Globalleşme sürecinde son dönemlerde entegrasyonun yeni bir şekli 'bölgesel entegrasyon' sık sık tartışmalara konu olmaktadır. Bir kısım düşünürler 'bölgesel entegrasyon' kapsamındaki faaliyetleri anti globalleşme meyli olarak değerlendirirken, diğer kısım düşünürler ise sözkonusu gelişmeleri globalleşmenin bir parçası olarak değerlendirmektedirler.

Bölgesel kuruluşların en önemli özelliği kapsamının bir grup ülke ile sınırlı olmasıdır. Sözkonusu kuruluşların bir kısmı 'işbirliği', diğer kısmı ise 'ekonomik birleşme' amacına yönelik faaliyette bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, belirli bir grup ülkenin aralarındaki ticareti serbestleştirici politikalar izleyerek ekonomik birlikler oluşturmalarına iktisadi birleşme hareketi denmektedir. İktisadi birleşmeler, siyasal bakımdan bağımsız ülkeleri ekonomik yönden birbirine daha bağımlı duruma getirmektedir²⁹⁴. İşbirliği temeline dayalı kuruluşlar ise, üyeleri arasında ekonomik dayanışmayı ve işbirliğini geliştirmeyi amaçlamaktadırlar. Bu anlamda ekonomik birleşme (bütünleşme, entegrasyon)

²⁹⁴ Seyidoğlu, a.g.e., s. 220

amacı taşımayan tüm uluslararası ekonomik kuruluşlar, işbirliği temelindeki örgütler olmaktadır²⁹⁵.

Azerbaycan'ın bölgesel entegrasyon çerçevesinde üyesi bulunduğu bölgesel kuruluşlar işbirliği temeline dayalı kuruluşlardır. Söz konusu kuruluşlar Bağımsız Devletler Topluluğu, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü: GUAM'dır. Aşağıda bu kuruluşların her birisiyle ilgili özet bilgiler yer almaktadır.

3.6.4.1. Bağımsız Devletler Topluluğu

Sovyetler Birliğinin üç Slav Cumhuriyeti olan Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın liderleri 8 Aralık 1991 tarihinde Brest (Belarus) kentinde bir araya gelmiş, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) resmen dağıldığını ilan ederek bunun yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (Commonwealth of Independent States: CIS) kuran anlaşmayı imzalamışlardır. Kurucu ülkeler aynı zamanda amaçlarını benimseyen diğer ülkelere BDT'nin açık olduğunu belirtmişlerdir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri liderleri, Aşkabat'ta bir araya gelerek BDT'nin etnik ve dini temellere dayanmaması gerektiğini belirtmiş, Topluluğu destekleyeceklerini bildirerek bir Slav Birliği olan CIS'e katılma kararı almışlardır. 15 Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin son Devlet Başkanı Gorbacov'un istefa etmesinin ardından, bazı ülkeler dışındaki eski Sovyet Cumhuriyetleri, 21 Aralık 1991'de Kazakistan'ın o zamanki başkenti Almatı'da toplanarak 'Almatı Deklarasyonu' olarak bilinen CIS'i genişleten anlaşmayı imzalamışlardır²⁹⁶. Eski Sovyet Cumhuriyetleri olan Latviya, Litvanya, Estonya ise söz konusu kuruma baştan katılmamış, son dönemlerde ise Avrupa Birliğine üye olmuşlardır.

Böylece eski SSCB yerine 12 bağımsız devletten oluşan yeni bir uluslararası kuruluş yaratılmıştır. CIS'in üyeleri şunlardır: Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Gürcistan, Moldova, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Rusya ve Ukrayna. CIS kurucuları, üye devletler arasında ekonomik, sosyal, mali, kültürel ve askeri alanlarda işbirliğini geliştirmek amacı etrafında toplanmıştır. Kuruluşunun ardından ekonomik, askeri, serbest dolaşım ve diğer bir çok konuyu içeren çok sayıda anlaşma imzalanmıştır. Ancak imzalanan 3000 civarında anlaşmadan sadece %10'u uygulamaya

²⁹⁵ Karluk, *Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan'ın Uluslararası Ekonomik Kuruluşlara Üyeliği ve Sürecin Ekonomiye Etkileri*, s.25

²⁹⁶ Betül Yüce Dural, *MDA Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve bu Sürece Avrupa Birliğinin Katkıları*, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2007

geçirilebilmiştir. CIS bir konfederasyon değildir. 11 üyesi (Türkmenistan ortak üye) savunma, dış politika ve ekonomi alanlarında işbirliği (cooperation) ve birleşmeyi (integration) içeren bir kuruluştur. Kuruluş yaklaşık 240 milyonluk nüfusu ile dünyanın en büyük pazarları arasında yer almaktadır. CIS'e Rusya'nın bakış açısı çok farklıdır. Rusya Federasyonunu egemen güç olarak CIS'in patronudur ve eski SSCB'deki görevi ne ise, şimdi aynı görevi bu Topluluk içinde yerine getirmektedir²⁹⁷.

Sonuç olarak, bölgesel bir kuruluş olarak BDT faaliyette bulunduğu 15 yıldan daha fazla bir dönemde etkin bir kurum olamamıştır. Kurum üyeler arasında ortak çıkarlar bakımından etkin bir çalışma yapamamış, toplantıları daha çok formel bir nitelik taşımış, imzalanan anlaşmaların çok azı uygulamaya geçirilebilmiştir. Diğer yandan Rusya'nın kurumdaki etkinliği zaman zaman üyeler arasında ayrımcılık şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin, kurumun baş mimarı Rusya 15 yıldan daha fazla bir dönemde Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmiş Ermenistan'a değil baskı uygulamak, aksine bu işgalci ülkeyle, Azerbaycan'la mukayesede daha yakın ve sıcak ilişkiler geliştirerek işgalciliği dolayısıyla desteklemiştir.

Diğer yandan kurumun Azerbaycan'a ekonomik getirisi de giderek azalmaktadır. Örneğin, Azerbaycan'ın dış ticaret göstergelerinde bağımsızlığın ilk yıllarında BDT ülkelerinin payının %80 civarından, son yıllarda (2005) %27'lere inmesi ülkenin giderek dış ticarete BDT mekanından uzaklaşmakta olduğunun açık bir göstergesidir. Bu ve diğer nedenler dolayısıyla son zamanlarda BDT'nin etkinliğini tamamen yitirdiğine ve kurumun dağılma sürecine girdiğine dair fikirler seslendirilmektedir. Örneğin, Türkmenistan 26 Ağustos 2005 tarihinde Topluluktan çıkmış ve ortak üye (associate) statüsüne geçmiştir. Gürcistan Şubat 2006'da Savunma Bakanları Konseyi'nden çekilmiştir. Fakat kanımızca, kurumda Rusya Federasyonu'nun etkin gücü diğer üyelerin kurumdan çekilmeye dair kararsız kalmalarında etkili olmaktadır.

3.6.4.2. Karadeniz Ekonomik İşbirliği

Karadeniz Ekonomik İşbirliği (BSEC), 1980'li yılların sonunda Doğu Avrupa ülkeleri ve SSCB'deki geçiş aşamasının hızlanmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Kurumla ilgili ilk toplantı Türkiye'nin girişimi ile 19 Aralık 1990 yılında Ankara'da yapılmıştır. Toplantıda Türkiye, Romanya, Bulgaristan resmileriye birlikte eski SSCB grubu içinde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Moldova dış işleri bakan

²⁹⁷ Karluk, a.g.m., s.27

yardımcıları da yer almıştır. Toplantı sonrası taraflar Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasında anlaştıklarını açıklamışlardır. 12-13 Mart 1991 yılında Bükreş'te, 23-24 Nisan 1991'de Sofya'da uzmanlar düzeyinde bir araya gelmiş ve kurumun amaç ve prensipleri üzerine anlaşma sağlanmıştır. 11-12 Temmuz 1991'de yapılan toplantıda BSEC Anlaşması üzerinde işler tamamlanmış ve anlaşma imzalanmaya hazır hale getirilmiştir²⁹⁸.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği (BSEC), resmi olarak Türkiye'nin öncülüğünde 25 Haziran 1992'de İstanbul'da 11 ülkenin devlet başkanları ve bakanları düzeyindeki toplantıda imzalanan anlaşmayla faaliyete başlamıştır. Kurumda yer alan ülkeler şunlardır²⁹⁹: Azerbaycan, Arnavutluk, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan. Son yıllarda Sırbistan'ın da kuruma üyeliği onaylanmıştır.

BSEC'in amacı üye ülkelerin potansiyellerinden, coğrafi yakınlıklardan, ekonomilerin bir birini tamamlayıcı özelliklerinden yararlanarak ülkelerarası ikili ve çokyönlü ekonomik, teknik ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesi ve bölgenin bir barış, istikrar ve rifah bölgesi olmasına nail olmak şeklinde belirlenmiştir. Kurumun faaliyetinin esas hedeflerinden biri de bölgenin önemli limanlarını, kara yolu ve demir yollarını birleştiren Kara Deniz Çevresi ulaşım koridorunun kurulmasıdır. Son yıllarda imzalanan Kars-Ahalkalaki-Tiflis-Bakü demir yolu projesi bu kapsamda ele alınabilir. Gerçekleştirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattı projeleri ise kurum üyeleri açısından önemli girişimler olarak değerlendirilmektedir.

Teşkilatın kurucu üyelerinden olan Azerbaycan'ın kuruma üye olmasındaki amaçları ise şu şekilde sıralanabilir³⁰⁰:

- Kurumun kapsadığı bölgede ülkenin rolünü güçlendirmek,
- Avrupa'ya entegre olma politikasını tüm boyutlarda gerçekleştirmek,
- Bölgeden nakl edilecek petrol için batı yönümlü petrol stratejilerinin sürekliliğini sağlamak,
- Bölgenin önemli devletleri ile çokyönlü işbirliği mekanizmasını geliştirmek.

²⁹⁸ Elçin Süleymanov, İlkin Adıgözelov, *Gara Deniz İgtisadi Emekdaşlığı Teşkilatı ve Azerbaycan, Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre* Materialları içinde, Bakü, 2007, s.241

²⁹⁹ Nail Feteliyev, Aygül Şamçıyeva, *Gara Deniz İgtisadi Emekdaşlığı, Meşveret Bülteni* No:12(48), Bakü, 2002, s.19

³⁰⁰ Süleymanov, Adıgözelov, a.g.m., s.242

Karadeniz Ekonomik İşbirliği bölgesel uluslararası bütünleşmeye yönelik politik ve ekonomik alanda yeniden yapılanma sürecinin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir³⁰¹. Kurumun uluslararası platformda önemli bir bölgesel girişim olabilmesi için, ileriye dönük olarak belirli amaçlar çerçevesinde, daha ileri ekonomik bütünleşme aşamalarına geçebilecek şekilde düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir. Bu da üye ülkelerin serbest piyasa düzenine geçmeleri, üye ülkeler arasındaki mevcut köklü anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması ve üyelerin diğer ekonomik bütünleşme girişimlerine dahil olmaları ile sağlanabilir³⁰². Bu bağlamda, 7 Şubat 1997 tarihinde İstanbul'da yapılan KEİ Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda kabul edilen bir bildiri ile, KEİ üyesi ülkelerinin kendi aralarında ve bu ülkelerle AB arasında serbest ticaret anlaşmaları imzalanması ve en geç 2010 yılına kadar serbest ticaret alanı oluşturulması amaçlanmıştır. Bölgede bir serbest ticaret alanının kurulması ve AB ile serbest ticaret ortamı yaratacak bir anlaşma arayışı çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

3.6.4.3. Ekonomik İşbirliği Örgütü

İran, Pakistan ve Türkiye'nin kurucu üyesi olduğu Ekonomik İşbirliği Örgütü (Economic Cooperation Organization: ECO) 1964 yılında kurulan Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Örgütü'nün (Regional Cooperation for Development: RCD) bir devamı olarak 1985 yılında üç ülke arasında imzalanan bir anlaşma ile kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ECO'nun bölgesel bir kurum olarak sınırlarını genişletmesine ve daha da güçlenmesine olanak tanımıştır.

Kasım 1992'de İslamabad'da yapılan Bakanlar Konseyi toplantısında Azerbaycan, Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın katılımıyla ECO'nun üye sayısı 10'a çıkmıştır. Bununla ECO, nüfusu 300 milyonu bulan 7 milyon kilometrekare alana yayılmış, zengin doğal kaynaklara sahip on üyeli bir örgüt halini almıştır³⁰³. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin üye sıfatı olmaksızın ECO'nun faaliyetlerinden yararlanması 1992 Şubat ayında düzenlenen 1.ECO Zirvesi'nde kararlaştırılmıştır. ECO, Birleşmiş Milletler ve İslam Konferansı Örgütü'ne gözlemci üye

³⁰¹ S.Rıdvan Karluk, *Black Sea Economic Cooperation Project: A New Enviroment*, **The Turkish Daily News**, 5 June 1992

³⁰² İrfan Kalaycı, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceği*, **Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Orta Asiya Mövzusunda Beynelhalk Konferans** Materialları içinde, Bakü, 2003, s.63

³⁰³ Ferhan Ekmenoğlu, *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Devlet veya Hükümet Başkanları 7.Doruk Toplantısı*, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupe/ues-8/ECO.htm>, 09.04.2003

olarak katılmaktadır. Örgüt aynı zamanda ESCAP, UNICEF, UNIDO, UNFPA, UNDOP, ASEAN, UNESCO, FAO ile işbirliği içinde bulunmaktadır³⁰⁴.

ECO orta vadede üye ülkeler arasındaki işbirliğine ilişkin olarak ticaret, ulaştırma, iletişim ve enerji sektörlerine öncelik ve ağırlık verilmesi stratejisini benimsemiştir. Örgüt, ulaştırma ve iletişim alanına verdiği öncelik bağlamında, özellikle denize çıkışı olmayan örgüt üyelerinin ihtiyaçlarına cevap verecek, uluslararası limanlara ve pazarlara ulaşmalarını mümkün kılacak şekilde bölgenin altyapısını geliştirmeyi, eksiklerini tamamlamayı, ayrıca iletişim ağını günümüz ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde geliştirip yaygınlaştırmayı hedeflemektedir. Öte yandan bölgenin zengin enerji kaynaklarının akılcı bir şekilde kullanılması ve uluslararası pazarlara ulaştırılması ECO için önem taşımaktadır. Örgüt'ün sözkonusu hedefler doğrultusunda belirli adımlar attığı görülmektedir. Globalleşmenin özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinde etkili olduğu günümüzde, ECO'nun küreselleşmenin olumsuz yansımalarını azaltma çabalarına katkıda bulunmaya çalıştığının da belirtilmesi gerekmektedir³⁰⁵.

Bunun yanısıra ECO faaliyetindeki eksiklikler açısından aynı zamanda eleştirilmektedir. Eleştiriler özellikle Örgüt faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütülmemesi ve yürütülen ekonomik işbirliği faaliyetlerinden elde edilen sonuçların beklentilerin gerisinde kalması yönünde yoğunlaşmaktadır. Bu açıdan ele alındığında, bölgedeki ekonomik ve politik şartlar dikkate alınarak, belirli bir ekonomik işbirliği stratejisi çerçevesinde gerçekçi hedeflerin ve bu hedeflere ulaşmak için uygun araç ve imkanların belirlenmemiş olması ECO'nun temel eksiği olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan belirli projelerin uzun süre Örgüt'ün gündemini işgal etmesine rağmen genellikle sonuç alınamaması da belirtilen eleştiriler arasında yer almaktadır³⁰⁶.

Sıralanan eleştiriler temelde üye ülkelerin durumu, konumu ve tutumuna da dayanmaktadır. Bu çerçevedeki olumsuzluklar şu şekilde sıralanabilir³⁰⁷:

- Üye ülkelerin ECO'dan beklentileri ve tutumları farklıdır. Uygulamada ECO'nun amaçları bakımından zaman zaman ülkeler arasında irade noksanlığı dikkat çekmektedir.
- Ekonomik yapı ve dış ticaret rejimi uygulaması açısından üye ülkelerin farklı seviyelerde bulunması, işbirliğinde anlayış birliği ve diyalogu güçleştirmektedir.

³⁰⁴ S.Rıdvan Karluk, **Uluslararası Kuruluşlar**, Beta Basım A.Ş., 6.Baskı, İstanbul, 2007, s.5

³⁰⁵ Aras, a.g.e., s.295

³⁰⁶ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı**, Ankara,1994, s.11

³⁰⁷ Karluk, *Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan'ın Uluslararası Ekonomik Kuruluşlara Üyeliği ve Sürecin Ekonomiye Etkileri*, s.26

- Teknik komitelerin gündeminde yer alan projelerin bir çoğunun ikili bazda işbirliğine yönelik olması, diğer üye ülkelerin ilgisini azaltmakta ve somut gelişme sağlanmasını güçleştirmektedir.

3.6.4.4. Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü: GUAM

GUAM örgütü BDT'ye üye olan dört ülkenin kurduğu bölgesel bir oluşumdur. Örgüt 10 Ekim 1997 tarihinde Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın ortak girişimiyle ve ABD'nin de desteği ile Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü: GUAM (Organization for Democracy and Economic Development: GUAM) adıyla kurulmuştur. Nisan 1999'da Özbekistan'ın katılımıyla Kuruluş GUÖAM olarak adını değiştirmiştir. Son yıllarda Özbekistan'ın ayrılmasıyla Örgüt yeniden GUAM ismini almıştır.

GUAM'ın kurulma nedenleri arasında, üye ülkelerin BDT'nin faaliyetinden memnun kalmamalarından dolayı kendi aralarında işbirliği sürecini geliştirme kararlılığı göstermeleri olarak belirtilmektedir. Öte yandan, Azerbaycan petrolünün Gürcistan'dan geçen boru hattı aracılığıyla, daha sonra ise Karadeniz limanlarından tankerlerle Ukrayna'ya ve Moldova'ya ulaştırılmasının sağlanması da Kuruluş için önemli bir etken olmuştur. Bununla Azerbaycan petrolünün Rusya sınırlarına girmeden sözkonusu ülkelere Doğu ve Merkezi Avrupa pazarlarına taşınmasının sağlanması ve Transkafkas ulaşım yollarının genişlendirilmesi planlanmıştır³⁰⁸.

GUAM'ın amaçları arasında üye ülkelerin siyasal, ekonomik, stratejik ve sosyo-kültürel alanlarda işbirliği sürecinin geliştirilmesi, Avrupa-Kafkas-Asya ulaşım koridoru imkanlarının genişlendirilmesi, uzun vadeli projeler gerçekleştirerek bölgede önemli bir güç haline gelmesi önemli bir yer tutmaktadır. Örgüt üyelerinin SSCB içinde geçmişteki tarihi beraberlikleri, karşı karşıya buldukları sorunların benzerlik göstermesi, genel olarak bu ülkelerin bağımsızlıktan sonraki dönemde Rusya tarafından direkt veya dolaylı yollarla baskı altında bırakılmaları bu ülkelerin daha sık işbirliği sürecinde bulunmalarında etkili olmuştur.

GUAM'ın kurulmasında bir diğer dış etken ise, üye devletlerin Batı ile entegrasyon sürecine katılma istekleri şeklinde değerlendirilmektedir. Batı yönümlü gelişme yolunu tercih eden sözkonusu ülkelerin bunu birarada daha hızlı gerçekleştirebilecekleri kanısında

³⁰⁸ Rövşen İbrahimov, *GUÖAM Örgütünün Kurulma Sebeplerinin Uluslararası İlişkiler Karar Verme Süreci Teorisi Açısından Değerlendirilmesi, Azerbaycan Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans Materialleri*, Bakü, 2003, s.56

oldukları belirtilmektedir. Bu çerçevede üye ülkelere ABD ve NATO üyesi ülkeler aktif bir şekilde yardım göstermektedirler³⁰⁹.

Son dönemlerde bölgede Örgütün etkinliği giderek artmakta ve üye ülkeler arası ilişkiler güçlenmektedir. Bu etkinlik artışı GUAM'a yeni üyelik girişimlerinin olmasını gündeme getirmiştir. Bu çerçevede son zamanlar Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'nın Örgüte üyeliği sözkonusu olmuştur. Bu süreç özellikle Ukrayna ve Gürcistan'da yaşanan siyasi gelişme ve değişmelerden sonra yoğunlaşmıştır. ABD'nin Örgüte destek vermesi ise GUAM'ın geleceği açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir³¹⁰.

3.6.5. Entegrasyonda Perspektifler

Azerbaycan'ın geçen on beş yıllık bağımsızlık döneminde dünya ekonomisine entegre olma sürecinde ister uluslararası kuruluşlar, isterse de bölgesel oluşumlarla ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşandığı söylenebilir. Fakat globalleşmenin giderek arttığı, dünya ülkeleri arasında bir yandan üretim faktörleri ve ticari ilişkilerde mevcut engellerin ortadan kalktığı, diğer yandan belirli ülkelerin ekonomik birlikten siyasal birliğe geçme girişiminde bulunduğu bir dönemde Azerbaycan'ın perspektif imkanlar adına bu çerçevedeki faaliyetlerini genişlendirmesinin önemi giderek artmaktadır. Bu açıdan aşağıda Azerbaycan'ın dünya ekonomisine entegre olma yolunda perspektifteki gelişmeler adına Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Avrupa Birliği (EU) ile olan ilişkileri özet olarak ele alınmaktadır.

3.6.5.1. Dünya Ticaret Örgütü

Azerbaycan, IMF ve Dünya Bankası verilerine göre, hızlı bir şekilde küresel dünya ekonomisi içinde yerini almaktadır. Bu süreçte, ülke bir çok BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkesini geride bırakmıştır. Ülke, son zamanlarda özkaynaklarını en fazla getiri sağlayacak şekilde kullanma çabalarını arttırmaktadır. Fakat bu süreçte II.Dünya Savaşı sonrası oluşturulmuş uç temel uluslararası kuruluştan biri olan Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) üye olmaması büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir³¹¹. Fakat Azerbaycan'ın sözkonusu kuruma üyelik süreci devam etmektedir.

Azerbaycan'ın WTO ile temasları 1993 yılında dış ticaretin liberalleştirilmesi için mevzuat değişikliklerine gitmek amacıyla Kuruma gözlemci statüsü ile katılımıyla

³⁰⁹ İbrahimov, a.g.m., s.58

³¹⁰ Azer Eliyev, *GUÖAM Yeni Müsteviye Gedom Goyur*, **525-ci Gezet** No:66(1922), 09.04.2005

³¹¹ Karluk, a.g.m., s.34

başlamıştır. Fakat resmi olarak üye olmak amacıyla ilk girişim 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. 1999'da dış ticaret rejimi hakkında memoranduma gidilmiş, üyelikle ilgili oluşturulan komisyon 2002 yılında toplantılara başlamıştır³¹². Kurumla Azerbaycan arasında anlaşma sağlanamayan belirli konular olmakla beraber son yıllarda ülkenin kuruma üyeliğinde son aşamaya geldiği belirtilmektedir.

Azerbaycan WTO'ya üyelik sürecinde bir çok sorunlarla karşılaşmıştır. En önemli sorunlardan biri Kurum'un Azerbaycan'da pazar ekonomisi koşullarının geçerli olmadığını iddia etmesi olmuştur³¹³. Diğer yandan kuruma üyelik sürecinde belirli engeller vardır ki, bunlar da teknik sorunlar, teknolojik dengenin olmaması, kanunların uyumlaştırılması, kalite standartları ve diğer engeller olarak belirtilmektedir³¹⁴.

Azerbaycan'ın WTO'ya üyeliğinin bir sıra avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Ülkenin Kurum'a üye olması ülkedeki ticaret rejiminin uluslararası standartlara ulaşmasını sağlayacağı gibi, diğer üye olan ülkelerle ticari ilişkilerinin hacminin artmasını, uyum süreci safhasında ülkede ticareti kolaylaştırıcı ve güveni artırıcı kanunların çıkmasıyla yerli ve yabancı yatırımcıların sayısının, yatırım tutarının, ülkede üretilen malların ve üreticilerin rekabet kabiliyetinin artırılmasını sağlayabilecektir.

Diğer yandan, olumsuzluklar olarak, özellikle doğal kaynaklar açısından büyük potansiyele sahip olan ülke, üye ülkeler tarafından hammadde tedarikinin yapıldığı ülkeye çevrilecektir. Bunun yanında daha ucuz ve kalitesiz malların ülkeye girmesiyle yerli üretime darbe vurula bileceği gibi, ticaret dengesini de olumsuz etkileyebilecektir³¹⁵. Ek olarak, iç piyasanın dışarıya tam olarak açılması, yabancı ürün üreticileri ile henüz rekabet yapma gücüne sahip olmayan Azerbaycan sanayisinin ve tarım sektörünün daha da kötü duruma düşmesine neden olabilecektir. Bu bakımdan WTO'ya üye olmanın zamanı ve koşulları çok önemle ele alınmalı ki, bu üyelikten ülke ekonomisi için maksimum fayda sağlanabilsin³¹⁶.

Yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, bir ülkenin WTO'ya üyelikten karlı veya zararlı çıkması sözkonusu ülkenin bu duruma hazır olup olmamasıyla ilgili bir

³¹² Ayhan Erdal, *Dünya Ticaret Örgütü ve Azerbaycan'ın Üyelik Süreci, Azerbaycan Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans Materialleri İçinde*, Bakü, 2003, s.111

³¹³ N.Ö.Hacıyev, N.Z.Paşayeva, Z.N.Celilov, *Azerbaycanın Beynelhalk Ticaret Elagelerine İntegrasiyasının Semereli Yolları, Beynelhalk Ticaret Standartlar ve ÜTT: Mövcud Vezeyyet Problemler ve Perspektivler, Beynelhalk Konferans Materialleri*, Bakü, 2007, s.38

³¹⁴ İbrahim Memmedzade, *Keçid Dövründe Standartlaşırma: ÜTT Üzvlük Bakımından Yeni Regabete Hazırlıq, Beynelhalk Ticaret Standartlar ve ÜTT: Mövcud Vezeyyet Problemler ve Perspektivler, Beynelhalk Konferans Materialleri*, Bakü, 2007, s.3

³¹⁵ Erdal, a.g.m., s.111

³¹⁶ Rasim Musabeyov, *Globallaşma ve Azerbaycan, Meşveret Bülleteni* No:11(47), Bakü, Şubat-2002, s.40

durumdur. Bu açıdan Azerbaycan'ın WTO'ya üyeliğinden önce ülkenin bu duruma hazır olup olmamasına bakmak gerekmektedir. Bu açıdan WTO'ya üyelik sürecini hızlandırmakla beraber, ülke içinde üretimin önündeki tüm engelleri kaldırarak, standartlaşmaya önem vererek, yeni teknoloji üretimi veya transferini gerçekleştirerek ülke üreticisini rekabete dayanıklı ürün üretmeye teşvik etmek gerekmektedir.

3.6.5.2. Avrupa Birliği

Kafkas bölgesi dünyada stratejik, geo-ekonomik ve geo-siyasal durumuna göre önemli bir coğrafi konuma sahip bulunmaktadır. Bölge Batı-Doğu ve Kuzey-Güney arasında bir köprü rolünü oynamaktadır. Bu bakımdan Kafkaslar tarihen dünyada büyük ve güçlü devletlerin dikkatine kendine çekmiş, bölgede etkili olabilmek için önemli mücadeleler verilmiştir.

Son dönemler itibarile dünyada başarılı ekonomik birleşmeye örnek olarak gösterilen Avrupa Birliği de genelde Kafkas bölgesine ve bu bağlamda Azerbaycan'a özel olarak önem vermeye başlamıştır. 1992 yılından başlayarak Birlik Azerbaycan'a yaklaşık 400 milyon Euro tutarında yardımda bulunmuştur³¹⁷. Diğer yandan Avrupa Birliği ile Azerbaycan ilişkilerinde öne çıkan 3 proje üzerinde durulmaktadır. Bunlar: TACIS, TRACECA ve INOGATE projeleridir.

TACIS: Roma'da Aralık 1990'da yapılan Avrupa Birliği Zirve Toplantısı'nda, eski SSCB ülkelerini ekonomik reformlar konusunda desteklemek üzere TACIS teknik yardım programı benimsenmiş, 1992-1993 yıllarında programın gerçekleştirilmesine başlanmıştır. Proje hukuki, kurumsal, idari ve ekonomik reformların hayata geçirilmesine yönelik teknik yardımı göz önünde tutmaktadır³¹⁸.

Genel olarak, Avrupa Birliği (AB) TACIS programı ile Avrupa'dan Azerbaycan'a yeni teknoloji transferini gerçekleştiren projeleri finanse etmekte; serbest piyasa ekonomisi ve demokratik toplum yapısının oluşumunu desteklemekte; KOBİ'lerin gelişimi amacıyla eğitim programları düzenlemekte; enerji sektöründe ortaya çıkan çevre kirliliğinin ve genel ekolojik problemlerin çözümü ve Azerbaycan'ın önemli sanayi bölgelerine enerjinin paylaşım yöntemleri üzere görüş bildirmekte; Hazar bölgesi ve Orta Asya'dan Avrupa piyasalarına enerji kaynaklarının ulaştırılması ile ilgili alternatif yolların belirlenmesine

³¹⁷ *EU-Relations with Azerbaijan*, http://europa.eu.int/comm/external_relations/azerbaidjan/intro/, 04.05.2005

³¹⁸ Aras, a.g.e., s.291

yardımcı olmaktadır³¹⁹. Belirtmek gerekir ki, AB'nin Azerbaycan'a gösterdiği tekin ve diğer yardımların büyük çoğunluğu TACIS programı ile hayata geçirilmektedir. Azerbaycan'ın TACIS programı çerçevesinde gerçekleştirdiği en önemli proje TRACECA projesidir.

TRACECA: Mayıs 1993'te Brüksel'de AB ile Güney Kafkas ve Orta Asya ülkelerinin ulaştırma bakanları toplantısında ilk kez TRACECA projesi ele alınmış, Eylül 1998'de ise diğer katılımcı ülkelerle beraber Bakü'de 'Yüzyılın En Büyük Ulaşım Anlaşması' olarak nitelendirilen anlaşma imzalanmıştır³²⁰. Projenin temel amacı tarihi 'Büyük İpek Yolu'nun yeniden inşasıyla Avrupa-Kafkas-Asya ulaşım koridorunun hizmete açılmasının sağlanmasıdır. Şu anda çalışmaları devam eden 'İpek Yolu'nun 34 ülkeden geçmekle, başlangıcını Londradan alarak Paris, Roma, İstanbul, Tiflis, Bakü, Aşkabat, Alma-Ata, Pekin gibi önemli şehirlerden geçib Tokioda son bulması planlanmaktadır. Projenin katılımcı devletlere çok önemli katkıları bulunmaktadır. Siyasal, sosyal, stratejik faydaların yanısıra, ekonomik olarak sözkonusu 'İpek Yolu'nun inşası Avrupa-Asya ulaşım yolunun önemli ölçüde kısalmasına, buna bağlı olarak ulaşım masraflarının azalmasına, malların ulaşım sürelerinin kısalmasına neden olmakla katılımcı ülkeler arasında ticari ilişkilerin artmasına neden olabilecektir. Avrupa Birliği uzmanlarına göre³²¹ 'İpek Yolu'nun yeniden inşası yüklerin 2 defa erken ve %30 daha ucuz taşınabilmesine olanak tanıyacaktır.

INOGATE: AB'nin uygulamaya koyduğu diğer proje, Petrol ve Doğal Gazın Avrupa'ya Ulaştırılması Projesi (Interstate Oil and Gas Transport to Europe-INOGATE) Birliğin eski SSCB ülkeleri için öngördüğü teknik yardım çerçevesinde bölgesel program olarak gerçekleştirilmektedir. Projenin hedefleri arasında bölgesel doğal gaz, petrol ve petrol ürünlerinin ulaştırma sistemlerinin yeniden yapılanması, geliştirilmesi ve Avrupa pazarlarına enerji kaynaklarının ulaştırılması için alternatif yolların belirlenmesi yer almaktadır. INOGATE projesinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın enerji kaynaklarına önemli yer ayrılmıştır. Bu çerçevede hem mevzuat hem de teknik konularda yardımda bulunulmuş, Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hatlarını destekleyici kararlar alınmıştır³²². Son dönemlerde dünyada enerji kaynaklarına olan

³¹⁹ Gülgez Eliyeva, *Azerbaycan Respublikasının Avrupa İttifacı ile Münasibetleri*, **Meşveret Bülteni** No:11(47), Bakü, 2002, ss.21-25

³²⁰ Emil Gasimov, *Regionun İgtisadi İnkişafında Negliyyat Amili, Traseka Programı ve Onun İgtisadi Ehemiyeti*, **Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, ss.496-502

³²¹ Benövşe Manafova, *Traseka Programı ve Onun İgtisadi Ehemiyeti*, **Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.503

³²² DPT Müsteşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara, 2002, s.35

ihtiyacın giderek artması, Avrupa Birliği ülkelerine doğal gaz ve petrol sağlayan ulaşım yollarının bazı siyasi sorunlara neden olması ve bu bağlamda AB'nin daha güvenli yollarla enerji gereksinimini karşılama zorunluluğunun ortaya çıkması INOGATE projesinin önemini daha da arttırmıştır.

AB, 27 üyesi ile daha da büyümüş ve yeni sınır komşularına sahip olmuştur. Genişlemekle birlikte AB 'Avrupa Komşuluk Politikası' adı altında yeni açılımlara gitmiştir. Bu çerçevede AB, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile yeni ilişkiler geliştirmeyi planlamaktadır. Bu politikalar çerçevesinde komşu ülkelerle stratejik enerji ortaklığının geliştirilmesi bu politikanın en temel amaçlarından biri olmaktadır. Bunun en önemli nedeni olarak enerji arz güvenliğini sağlamak olarak gösterilebilir. Bu kapsamda, komşu ülkelerin 'Akıllı Enerji Programı' gibi uygulamalarla ve AB'nin diğer düzenleyici uygulamalarına katılımı teşvik edilmektedir. Bu hususta Eylem Planları ve Hazar Havzası'nı kapsayan INOGATE programı gibi varolan ikili ve bölgesel girişimleri geliştirme yönünde bir politika izlenmektedir³²³.

Sonuç olarak, Azerbaycanla Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler giderek artmaktadır. Bunun en önemli kanıtlarından biri olarak Azerbaycan'ın dış ticaret ilişkilerinde AB ülkelerinin payının giderek artması gösterilebilir. Bunun yanısıra, son dönemlerde Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Baku-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattıyla Avrupa pazarlarına ulaştırılma olanaklarının genişlemesi sözkonusu ilişkilerin giderek daha da artacağı kanısını arttırmaktadır.

³²³ Vildan Serin, Havva Çaha, *AB Enerji Politikalarının Orta Asya ve Kafkasya'ya Yönelik Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Etkisi: Azerbaycan Örneği, Globalişma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde*, Bakü, 2007, s.298

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE AZGELİŞMİŞLİK ve KALKINMA

4.1. Azgelişmişlik Kriterlerine Göre Azerbaycan Ekonomisi

Yukarıdaki değerlendirmelerde Azerbaycan ekonomisinin bağımsızlığın ilk yıllarından günümüze kadar geçtiği değişim süreci makroekonomik çerçevede genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu kapsamda elde edilen sonuç ekonominin ilk yıllardaki kriz dönemini atlattığı, ekonomik göstergelerde pozitif gelişmeler sağlandığı ve ülkenin gelişim sürecine girdiği şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat bu değerlendirmeler günümüzde Azerbaycan ekonomisinin gelişmiş ekonomi niteliği taşıdığı anlamına gelmemektedir.

Sovyetler Birliği döneminde de Azerbaycan gelişmiş bir ekonomi özelliklerine sahip olmamıştır. Bunun nedenleri arasında benimsenen ideoloji, buna bağlı olarak uygulanan ekonomik sistem ve özellikle sömürgeci politika yer almaktadır. Fakat buna rağmen sözkonusu dönemde ülkenin gelişme yolunda temel ekonomik kriterler (kişi başına ulusal gelir, gelir dağılımı gibi) bakımından belirli yol aldığı belirtilmektedir. SSCB'nin dağılmasının ilk yıllarında ise Azerbaycan sosyo-ekonomik alanda yaşadığı krizle azgelişmiş ülkelere özgü özelliklerin hemen hemen bütünüyle karşı karşıya kalmıştır. Çünkü sözkonusu kriz ülkenin uzun dönemde, özellikle 1960'lı yıllardan sonra, elde ettiği gelişmelerin; ekonomik, sosyal, yapısal enfrastrukturun bir kaç yıl içinde yok olma düzeyine gelmesine neden olmuştur.

Bu bakımdan son dönemlerde ekonomik verilerde kaydedilen gelişmeler sözkonusu krizin ağır sonuçlarını ortadan kaldırmada yeterli olmamıştır. Yaşanan değişim süreci, elde edilen ekonomik başarılar doğal olarak ülkenin gelişim düzeyini etkilemektedir. Fakat sözkonusu ekonomik gelişmelere rağmen Azerbaycan azgelişmiş ekonomi kapsamında ele alınmaktadır. Çünkü azgelişmişlik yalnız ekonomik çerçevede ele alınan bir değerlendirme biçimi değildir. Burada ekonomik verilerin yanısıra, sosyal, yapısal özellikler de ön plana çıkmaktadır. Oysa, Azerbaycan'da belirtilen gelişmelerle elde edilen ekonomik göstergeler gelişmiş ülke ekonomileriyle karşılaştırmada yetersiz olmakla beraber, sözkonusu gelişmenin temelinde de özellikle petrol sektörüne yapılan büyük oranlardaki yabancı yatırımlar ve sözkonusu sektörden sağlanan finansal kaynaklar dayanmaktadır. Buna göre de gelişmişlik düzeyi bakımından ülke 'petrol ihracatçısı azgelişmiş ülkeler' kapsamında ele alınabilir.

Aşağıda Azerbaycan ekonomisi önce azgelişmişlik kriterleri çerçevesinde ele alınmakta, daha sonra uygulamada öne çıkan petrole bağımlılık tartışılmakta ve alınması gereken önlemler üzerinde durulmaktadır.

4.1.1. Ekonomik Özellikler

Azgelişmiş ve Gelişmiş ülkeler ayrımı yapılırken hangi ölçütün esas alınacağı öteden beri tartışılmaktadır. Bu anlamda konuyu tarihi, kültürel, ekonomik, sosyal açılarından ele alan yorumcular olmuştur. Azgelişmişliğin karmaşık bir olgu olduğu gerçeği de gözönünde bulundurularak aşağıda azgelişmiş ülkelerin ekonomik özellikleri çerçevesinde Azerbaycan ekonomisi ele alınmaktadır.

4.1.1.1. Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir

Daha önce de belirtildiği gibi, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler ayrımı yapılırken en çok kullanılan ekonomik kriter kişi başına düşen ulusal gelir rakamı olmaktadır. Dünya Bankası'na göre kişi başına geliri 400 doların altında olan azgelişmiş ülkeler düşük gelir grubuna, 400 ile 1700 dolar arasında olanlar düşük orta gelir grubuna, 1700-7000 dolar arasında olanlarsa yüksek orta gelir grubuna dahil edilmiştir. Bunların yanında, kişi başına geliri 7000-23000 arasında bulunan petrol ihracatçısı ülkeler de yer almaktadır³²⁴.

Azerbaycan ekonomisinde kişi başına düşen ulusal gelir durumunu incelemek için aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

³²⁴ Alpar, Ongün, a.g.e., s.15

Tablo:17 Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir: 1991-2005

Yıllar	GSYİH	GSYİH	Kişi Başına GSYİH
	mlyn ABD \$	% değişme	ABD doları
1991	703,1	-7,8	98
1992	1309,8	-22,6	180
1993	1326,9	-23,1	180
1994	1629,3	-19,7	218
1995	2415,2	-11,8	319
1996	3180,8	1,3	416
1997	3960,9	5,8	513
1998	4446,6	10	571
1999	4583,6	7,4	583
2000	5272,6	11,1	665
2001	5707,8	9,9	714
2002	6236,1	10,6	774
2003	7138	11,2	880
2004	8680,2	10,2	1060
2005	12553,6	26,4	1518

Kaynak: Azerbaycan Regemlerde, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2004
Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 17’de sırasıyla 1991-2005 yılları arasında önce toplam GSYİH ve GSYİH’deki yüzde değişim oranları, daha sonra ise Kişi Başına GSYİH yer almaktadır. GSYİH’nın, bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda önemli oranlarda küçüldüğü görülmektedir. Küçülme 1995 yılına kadar devam etmiş bundan sonraki 10 yılda sürekli büyüme kayd edilmiştir. 1995-2004 yılları arasında ortalama büyüme oranı yaklaşık %9 civarında gerçekleşen ekonomide 2005’te %26.4 gibi çok yüksek bir büyüme oranı yakalanmıştır.

Kişi Başına GSYİH’ya gelince, bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından günümüze kadar bu gösterge oransal ve rakamsal olarak sürekli büyümüştür. Ne var ki, oransal büyüme yüksek görülse de, rakamsal olarak gelirlerde önemli bir düzey yakalanamamıştır. Bu farkın temel nedeni bağımsızlığın elde edildiği, kriz yıllarından biri olan 1991’de kişi başına düşen ulusal gelirin 98 dolar gibi çok küçük bir büyüklükle ifade edilmesi olmuştur. Söz konusu dönemde bu göstergenin reel durumu ne kadar yansıttığı tartışmaya açık bir konu olmaktadır. Öte yandan, başlangıç yılı olarak ele alınan 1991’de söz konusu veri bu kadar küçük olunca oransal büyüme yüksek olsa bile bunun rakamsal yönü çok fazla bir anlam taşımamıştır. Örneğin, 98 dolarlık kişi başına gelir oransal olarak %50 gibi yüksek oranla arttığında, bunun rakamsal ifadesi yıllık yaklaşık 47 dolarlık bir gelir artışını ifade

etmektedir ki, bu da aylık bazda ele alındığında çok küçük bir artış anlamına gelmektedir. Bu nedenle Azerbaycan'da kişi başına düşen ulusal gelir rakamı 15 yıllık dönemde sürekli artmasına rağmen ancak 2004 yılında 1000 dolarlık sınırı aşarak, 2005'te 1518 dolara yükselmiştir. Bu düzeyden sonra belirli oransal büyümenin rakamsal boyuta da yansıtacağı beklenebilir.

Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerdeki kişi başına ulusal gelir verileriyle karşılaştırmada Azerbaycan'ın azgelişmiş ülkeler kategorisinde yer aldığı görülmektedir. Ülke, 2005 yılı kişi başına düşen ulusal gelir verilerine göre, yukarıda belirtilen Dünya Bankası'nın gelir grupları ayrımında, düşük orta gelirli azgelişmiş ülkeler sırasında bulunmaktadır. Önümüzdeki yıllarda ülkenin petrol gelirlerinin artması sonucu, yapılan bu ayırım çerçevesinde bir üst grub sayılan yüksek orta gelirli ülkeler sırasına katılacağı beklenmektedir.

Fakat burada Azerbaycan'ın bir petrol ihracatçısı ülke olmasının belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü petrol ihracatçısı ülkeler grubunda yer alan bir çok ülkede kişi başına gelirler yüksek olsa da bu durum o ülkeleri gelişmiş ülkeler düzeyine çıkaramamıştır. Bunun kanıtlarından bir örnek Küveyt gösterilebilir. Kişi başına ulusal gelir rakamına göre Küveyt birçok batı Avrupa ülkesinden daha ileride görünmektedir³²⁵. Gerçekte ise bu durum sözkonusu petrol ihracatçısı ülkelerin gelişmişlik durumunu yansıtmamaktadır. Bu açıdan Azerbaycan'da önümüzdeki yıllarda artacak petrol gelirleri sayesinde yükselme durumunda olan kişi başına ulusal gelirin gelişmede tek başına bir gösterge olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Sözkonusu gelir artışının yanısıra, iktisadi kalkınma yolunda diğer ekonomik, sosyal ve yapısal göstergelerin de iyileştirilmesi üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

4.1.1.2. Gelir Dağılımı

Azgelişmiş ülkelerin belirgin özelliklerinden bir diğeri gelir dağılımındaki adaletsizlik sorunu şeklinde değerlendirilmektedir. Bu ülkelerde genel olarak nüfusun küçük bir yüzdesi yaratılan gelirin büyük bir kısmını elde etmektedir. Sonuçta gelişmiş ülkelerdeki durumun aksine olarak ülkede 'orta tabaka'nın çok sınırlı oranda olması sorunu kendini göstermektedir. Ülkede orta tabakanın oluşmaması kendini sadece sosyal adaletsizlik şeklinde yansıtmamaktadır. Bu aynı zamanda iktisadi kalkınma bakımından iç dinamik güçlerin oluşmaması, ülkede tasarrufların dolayısıyla sermaye birikiminin

³²⁵ İlkın, a.g.e., s.4

yetersizliği ve yatırımların istenilen düzeyde olmaması, kısacası kalkınma için gerekli ortamın oluşmaması gibi çok ağır sonuçlara getirip çıkarmaktadır.

Uluslararası düzeyde ülkelerin gelir sıralamasına göre yapılan değerlendirmede Azerbaycan 101.sırada, satın alma paritesine göre ise 74.sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen milli gelire göre ise ülke daha gerilerde yer almaktadır. Böyle bir durumda gelir dağılımı konusu daha bir önem kazanmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, ülkede gelir dağılımıyla ilgili reel durumu yansıtan resmi veya resmi olmayan bir çalışma yapılmamıştır. Bu konuda verilerin yetersizliği çalışma yapılmasında en büyük engellerden biri olarak görülmektedir.

Fakat genel bir yaklaşımla, Azerbaycan'da gelir dağılımı konusunda önemli sorunların var olduğu söylenebilir. Öncelikle reel olarak kamu sektörü çalışanlarının ortalama gelir düzeyi özel sektörde çalışanlarla karşılaştırmada çok düşük kalmaktadır. Bu anlamda aylık ücret düzeylerinde önemli gelir farklılıkları bulunmaktadır. Diğer yandan, kamu sektöründe alanlar itibariyle çalışanların kendi aralarındaki ücret düzeylerinde de çok önemli farklar mevcuttur. Bu durumu daha net görebilmek için 2005 yılı baz alınarak aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tabloda farklı sektörlerdeki ortalama ücret düzeyleri yer almaktadır.

Tablo:18 Aylık Ortalama Nominal Ücret Düzeyleri (manat): 2005

	Ortalama	Devlet	Özel
Ülke Ekonomisi Üzre	123,6	89,1	191,9
Tarım alanları	41,5	41,7	41,2
Sağlık hizmetleri	45,3	42,9	146,8
Eğitim Faaliyetleri	66	65,6	102,1
Diğer sosyal hizmetler	77,2	74,6	98,3
İnşaat alanları	237,6	134,7	331,6
Maden sanayisi	505,2	233,6	1336,1

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 18'e göre karşılaştırma yapıldığında maden sanayiinde çalışanların ücret düzeyinin genel ortalamadan 4,1 kat, tarım alanında çalışanlardan ise 12,2 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Diğer yandan devlet ve özel sektörde çalışanlar karşılaştırıldığında ekonominin geneli üzre özel sektörde çalışanların aylık ücretlerinin devlet sektöründe çalışanlardan 2,2 kat, özel sektör maden sanayiinde çalışanların ücretlerinin ise devlet sektörü maden sanayiinde çalışanlardan 5.7 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Devlet sektöründeki ücret düzeyleri karşılaştırıldığında, maden sanayiinde çalışanların ortalama

ücret düzeylerinin tarımda çalışanlardan 5.6 kat daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Tabloya göre en çarpık durumun ise özel sektör maden sanayiinde çalışanlarla, genel olarak tarım alanlarında çalışanlar arasında gerçekleştiği izlenmektedir. Söz konusu alanlarda çalışan işçiler arasındaki ücret farkının 32.2 kata çıktığı görülmektedir.

Alanlar arasında sektörel bazda yapılan bu karşılaştırmanın yanısıra, ülkede ayrı ayrı görevlerde çalışanların aylık ücret düzeylerinde de önemli farklılıklar bulunmaktadır. Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin Ekim 2005 itibarile yaptığı bir araştırmaya göre³²⁶, sağlık hizmetlerinde 'yardımcı sağlık personeli' görevinde çalışanların aylık ücret düzeyi 28,5 manat, hava ulaşımında 'uçuş rehberi' görevinde bulunanların aylık ücretleri ise 638,1 manat olmuştur. Söz konusu iki gösterge arasındaki fark 'uçuş rehberi'nin lehine 22.4 kat olarak gerçekleşmiştir. Bu durum devlet sektöründe de çalışanlara yönelik gelir dağılımında adaletin sağlanamadığı anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerin belirgin özelliklerinden biri olan gelir dağılımında adaletsizlik sorunu Azerbaycan ekonomisi için de geçerli bir sorun olarak görülmektedir. Söz konusu veriler bakımından ülkedeki durum gelişmiş ülke ekonomileriyle karşılaştırıldığında ortaya önemli farklılıklar çıkmaktadır. Nitekim gelişmiş ülkelerde, Azerbaycan'dan farklı olarak, fertlerin gelir düzeyleri yüksek olmakla beraber, gelir dağılımında da belirli ölçülerde adalet sağlanabilmiştir.

Sağlıklı çözümler üretebilmek için sorunun kaynağının doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Azerbaycan'da gelir dağılımında adalet sorunu her ne kadar yukarıda belirtilen ücretler düzeyine bağlı gelir farklılıklarında görülse de, bu faktörün tek ve en önemli etken olmadığı söylenebilir. Yine az gelişmiş ülkelere özgü özelliklerden olan yolsuzluk, rüşvet, görevin kötüye kullanılması gibi durumlara ülkede sık sık rastlanmaktadır. Bu da toplumun belirli kesiminin haksız kazanç elde etmesine, bu yolla zenginliğin sağlanmasına ve toplumda çok zengin bir tabakanın oluşmasına getirip çıkarmaktadır. Sonuç olarak bu durum ülkede gelir dağılımı sorununun artmasına neden olmaktadır. Sorunun çözümü ise bir yandan ücretler düzeyinde adaletin sağlanması, öte yandan ise söz konusu çarpıklıkların (yolsuzluk, rüşvet gibi) ortadan kaldırılmasına bağlı bulunmaktadır.

³²⁶ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

4.1.1.3. Nüfus Durumu

Daha önce de belirtildiği gibi, az gelişmiş ülkelerin demografik yapıları incelenirken ortaya gelişmiş ülkelerin bu günkü durumundan farklı olarak yoğun nüfus ve yüksek bir nüfus artış hızı çıkmaktadır. Tarihi süreç içerisinde ölüm oranlarının gittikçe düşmesi yanında, doğum oranları gelişmiş ülkelerde buna paralel olarak düşse de, az gelişmiş ülkelerde bu düşüş yaşanmamıştır. Bu da sonuç olarak gelişmiş sanayi ülkeleriyle karşılaştırmada az gelişmiş ülkelerde 'nüfus patlaması' olayına getirip çıkarmıştır.

Azerbaycan'ın nüfusu 2006 yılı verilerine göre 8 milyon 436 bin kişi olmuştur. Nüfusun %51'i kadın, %49'u erkeklerden oluşmaktadır. Diğer yandan nüfusun %51.6'sı şehirlerde, 48.4'ü kırsal kesimlerde yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğuna göre, 1km²'ye 95 kişi düşmektedir. Yaş ayrımına göre, nüfusun %25'i '0-14' yaşta; %68'i '15-64' yaşta; %7'si ise 65 üzeri yaştadır. Genel olarak nüfusun %29'u 18-34 yaş arasında olan gençlerden oluşmaktadır.

Çocuklu ailelerin %22,5'i-1; %35,3'ü-2; %25,5'i-3 ve %16,7'si 4 ve daha çok çocuklu ailelerden oluşmaktadır. Miqrantların sayısına göre, 1990-1995 arası varolan akım durdurulmuş, 2005 yılı itibariyle ülkeden gidenlerin sayısı 2906, ülkeye gelenlerin sayısı ise 2013 olarak gerçekleşmiştir. Nüfusun geneli için beklenen ortalama yaşam süresi 72.4'tür. Bu gösterge kadınlar için 75.2, erkekler için ise 69.6 düzeyindedir³²⁷.

Doğum ve ölüm oranlarıyla ilgili durum aşağıdaki tablodan izlenebilir.

³²⁷ Investors Handbook, **International Conference Investing in Azerbaijan- Gateway to the Newly Independent States**, Bakü, May 7-9, 2003, s.16

Tablo:19 Doğum, Ölüm ve Nüfus Artış Oranları (bin kişiye): 1990-2005

Yıllar	Doğum or.	Ölüm or.	Artış or.
1990	25,9	6,1	19,8
1991	26,6	6,3	20,3
1992	25	7,1	17,9
1993	23,7	7,2	16,5
1994	21,4	7,3	16,1
1995	18,9	6,7	12,2
1996	16,9	6,3	10,6
1997	17,1	6,1	11
1998	15,9	5,9	10
1999	14,9	5,9	9
2000	14,8	5,9	8,9
2001	13,8	5,7	8,1
2002	13,8	5,8	8
2003	14	6	8
2004	16,1	6,1	10
2005	17,2	6,3	10,9

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Tablo 19'dan de izlenebileceği gibi SSCB dahilindeyken Azerbaycan'da doğum oranı bağımsızlık sonrası dönemle mukayesede daha yüksek olmuştur. Bu açıdan karşılaştırmada 1991 yılı nüfus artış oranı bin kişiye 20.3 iken, 2002 ve 2003 yıllarında bin kişiye 8.0 düzeyinde kalmıştır. 2003 sonrası yıllarda doğum oranının nispeten yükseldiği görülmektedir. Son 5 yılda ülkede her sene ortalama 122 bin bebek doğmaktadır. 2005 yılında doğum oranı her bin kişiye 17 bebek şeklinde olmuştur. Ülkede ölüm oranı ise daha düşük düzeydedir. Fakat Ermenistanla yapılan savaş sonucunda 1992-1994 yıllarında ölüm oranı nisbi olarak yüksek olmuştur. Elde edilen ateşkesten sonra ölüm oranı azalmış, 2005 yılında her bin kişiye 6 kişi düzeyinde gerçekleşmiştir.

Az gelişmişlik kriteri olarak ele alınan nüfus durumuna göre Azerbaycan ekonomisi değerlendirildiğinde, bu kritere göre ülkenin problemleri bir durumda olmadığı ortaya çıkmaktadır. SSCB döneminde daha yüksek doğum ve nüfus artış oranlarına sahipken ülke emek faktörünü üretimde tam istihdam durumuna yakın bir şekilde değerlendirebilmiştir. Ülke nüfusunun genel olarak iyi eğitilmiş olması gözönünde bulundurulacak olursa nüfusun üretim alanlarına yönlendirilmesinde bir problem yaşanmayacağı söylenebilir. Kısacası, Azerbaycan'da halen düşük bir nüfus artış oranına, eğitilmiş işgücüne rağmen nüfusun verimli kullanılmayışı ve sosyal-yapısal problemlerin ortaya çıkmasının

nedenlerinin, sosyo-ekonomik alanlarda mevcut olan diğer sorunlarda aranması gerekmektedir.

4.1.1.4. Doğal Kaynaklar

Öncelikle bir genelleme yapılacak olursa, az gelişmiş ülkeler doğal kaynaklardan bir ölçüde yoksun ülkeler olarak değerlendirilmektedir. Dünya coğrafyasında bu yönüyle kaynak dağılımı gelişmiş ülkeler lehine gözükmektedir. Fakat bu durum doğal kaynağa sahip olan ülkelerin her zaman gelişmiş ülkeler, bu kaynaklardan yoksun olan ülkelerin de az gelişmiş ülkeler olacağı tezini doğrulamamaktadır. Buna en açık örnek oluşturan ülkelerden biri olarak Azerbaycan da gösterilebilir..

Tarih boyunca doğal kaynaklar itibarile zengin olmuş Azerbaycan bu kaynaklarını kendi gelişimi için kullanamamış, tarihin çeşitli zamanlarında bu bakımdan savaşlarla, yıkımlarla karşı karşıya kalmıştır. Değişik dönemlerde dünyada güçlü devletler ülkenin sahip olduğu kaynakları kendi yararları hesabına kullanmış, ülke kaynakları sömürülmüştür. Bunun en son örneği XX.yüzyılda SSCB dahilindeyken gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan yeraltı kaynakları bakımından çok zengin bir ülke olarak değerlendirilmektedir. Ülkenin başlıca kaynakları şunlardır³²⁸: petrol, doğal gaz, kurşun, çinko, bakır, demir, barit, alümit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı siyanit, maden tuzu ve kaya tuzu. Az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler de bulunmaktadır. Ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petrol ve doğal gazdır. Petrol ve doğal gaz üretimi diğer yeraltı zenginliklerine göre birinci sırada yer almaktadır.

Petrolün büyük bir kısmı Hazar Denizi'nden sağlanmaktadır. Ticari üretimine başlandığı 140 yılı aşkın süredir anahtar bir rol üstlenen petrol, günümüzde de ülkenin temel döviz kaynağı ve ihraç kapasitesinin dayandığı önemli kaynak durumundadır. Azerbaycan'da petrol sektörünün gelişmesinin diğer alanlardan daha verimli olması nedeniyle diğer yeraltı kaynakların üretim ve araştırılmasına fazla önem verilmemiştir.

Son dönemlere kadar Azerbaycanda işlenen petrol kuyularından 100 yıldan daha fazla bir dönem içinde 1.4 milyar tondan fazla petrol çıkarılmıştır. Fakat tarih boyunca sözkonusu kaynaklardan sağlanan gelir ülke yararına kullanılamamıştır. Sadece SSCB'deki son 1974-1991 yılları arasında çıkarılan petrolün karşılığı olan 40 milyar dolarlık gelirini de Azerbaycan kendisi alamamıştır. Doğal gaza gelince, eski SSCB'de 1940'da çıkarılan

³²⁸ T.C.Dış İşler Bakanlığı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)Yayınları No:32, Ankara, 1996, s.13

toplam 3.2 milyar m³ doğal gazın 2.5 milyar m³ (%83'ü) Azerbaycan'ın payına düşmüştür³²⁹.

Genel olarak, Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz potansiyeli ile ilgili olarak çok farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Azerbaycan Enerji Bakanlığı verilerine göre, Azerbaycan'ın yapılan uluslararası anlaşmaları kapsayan bölgelerinde 6-8 milyar varil (1 milyar ton) petrol rezervi bulunmaktadır. Bu veri doğrultusunda Azerbaycan dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %0.7'sine sahip olduğu belirtilmektedir³³⁰.

Azerbaycanın faaliyetde olan yataklarında 200 milyar m³ doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Onaylanan toplam doğal gaz rezervleri ise 1.37 trilyon m³ olarak gösterilmektedir. Bu verilere göre Azerbaycan dünyanın %0.8'ne denk gelen doğal gaz rezervine sahiptir. Yapılan hesaplamalarda risk faktörü de gözönünde bulundurularak Azerbaycan'da toplam doğal gaz rezervlerinin 8-10.7 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir³³¹. Bu rezervleri ile Azerbaycan'ın, gelecek yıllarda petrolün yanısıra dünyanın doğalgaz ihraç eden ülkeleri arasında da yer alacağı beklenmektedir.

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın çok büyük doğal kaynak potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Buna rağmen ülke gelişmiş ülkeler sırasında yer almamaktadır. Bunun nedenleri tarihsel yaklaşım içinde ele alınması gereken karmaşık bir süreç içinde aranması gerekmektedir. Fakat tek bir neden belirtilecek olursa bu da kaynaklara tarihin değişik dönemlerinde kendisinden daha çok başkalarının sahip olması gösterilebilir. 1991'de elde edilen bağımsızlıkla Azerbaycan aynı zamanda özkaynaklarına da sahip olmuştur. Bağımsızlığın 15 yılının geride kaldığı günümüze kadar ülke özkaynaklarından kendisi yararlandığı gibi, uluslararası alanda da yeni yeni projelerle sözkonusu kaynaklardan yararlanmağa çalışmaktadır. Fakat bu durumun daha önce de belirtildiği gibi tarihi bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü Azerbaycan'ın geleceğinin, gelişmiş ülkeler sırasına katılıp katılmamasının, doğal kaynaklarını verimli ve etkin şekilde kullanmasına bağlı olduğu söylenebilir..

³²⁹ Ehmedov, Hacıyev, a.g.e., ss.38-39

³³⁰ Sevil Yıldırım, **Dünyada ve Türkiye'de Petrol**, T.C.Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara, 2003, s.5

³³¹ Fikret Sucayev'den aktaran Aras, a.g.e.,s.207

4.1.1.5. Dış Ticaret

Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan'da gerekli düzenlemeler yapılmadan ülke ekonomisinin dünya ekonomisine entegresini sağlama amacıyla dış ticaretin tamamen liberalleştirilmesi, ağır durumda olan üretim alanlarının yıkılışını hızlandırmış, yerli üretimi azaltmış ve iç piyasayı tamamen ithalata bağımlı hale getirmiştir. Yerli üretimin korunması ve gelişimini sağlamak amacıyla alınmak istenen önlemler ise başta IMF ve Dünya Bankası olmakla, uluslararası kurumlar tarafından itirazla karşılanmıştır.

Nisan 2001'den itibaren Azerbaycan'da yeni gümrük vergileri yürürlüğe konmuş, yerli üretimin arttırılması için ülkede üretimi mümkün olan birçok ürünün ithalinden alınan gümrük vergileri artırılmıştır. Fakat uluslararası kurumlarla anlaşma sağlanamadığından vergiler istenen düzeye çıkartılamamıştır. Bazı ürünler için vergi oranının %15'e yükseltilmesine rağmen bu durum varılmak istenen hedeflere ulaşmada yeterli olmamıştır³³².

Bağımsızlık öncesi dönemde Azerbaycan dış ticaret işlemlerinin büyük çoğunluğunu SSCB'ye bağlı Cumhuriyetlerle yapmıştır. Aşağıda 1988-1992 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticaret durumu tablolaştırılmıştır.

Tablo:20 Dış Ticaret (Milyon Ruble): 1988-1992

	1988	1989	1990	1991	1992
İhracat	6,781	7,122	6,429	12,199	136,489
SSCB ülkeleriyle	6,357	6,674	6,104	11,455	58,058
Diğer ülkelerle	424	448	325	744	78,431
İthalat	5,672	5,189	5,752	11,01	70,417
SSCB ülkeleriyle	4,258	3,794	4,247	8,836	51,42
Diğer ülkelerle	1,414	1,395	1,504	2,173	18,997
Dış ticaret dengesi	1,109	1,933	677	1,189	66,071

Kaynak: T.C.Dış İşler Bakanlığı, Azerbaycan Ülke Raporu, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Yayınları No:32, Ankara, 1996, s.37

Tablo 20'den de görüldüğü gibi belirtilen dönem itibarile Azerbaycan'ın dış ticaret işlemlerinde SSCB'ye bağlı Cumhuriyetlerin payı yaklaşık %90 civarında olmuştur. İncelen dönemde Azerbaycan'ın dış ticarete sürekli fazla verdiği görülmektedir. Bunun teme nedeni bağımsızlık öncesinde de Azerbaycan'ın ihracat yapısında petrolün önemli bir yer alması olmuştur.

³³² Azer Mehdiyev, *Azerbaycanın Dünya İktisadiyatına İntegrasyonunun Reallıkları*, **Ekspert Dergisi** No:7-8, Bakü, 2001, s.26

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan dış ticarete yeni pazarlara yönelmekle beraber eskiden bağlı bulunduğu ekonomik bölgeye bu anlamdaki bağımlılığı bir süre daha devam etmiştir. 1991-1993 yıllarında dış ticaretin yaklaşık %80-85'i BDT (Bağısız Devletler Topluluğu) ülkeleri ile gerçekleşen Azerbaycan'ın dış ticaret ilişkileri değişim göstererek eski bölgeyle olan ticaret hacmi zamanla azalmaya başlamıştır. Toplam ihracat içinde BDT ülkelerinin payı 1991'de %94 iken, bu oran 1999'da %22.7, 2000'de %13.5 ve 2002'de %11 olarak gerçekleşmiştir. İthalat içindeki payı ise 1991'de %80 iken, bu oran 1999'da %31.4, 2000'de %32 ve 2002'de %32.9 olmuştur.

Aşağıda Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki dış ticaret verileri yer almaktadır.

Tablo:21 Azerbaycan'ın Dış Ticareti (milyon dolar): 1991-2005

Yıllar	İhracat	İhracat artışı %	İthalat	İthalat artışı	Dış ticaret dengesi
1991	2120,9		1881,2		239,7
1992	1483,9	-30,03	939,8	-50,04	544,1
1993	724,6	-51,17	628,8	-33,09	95,8
1994	652,7	-9,92	777,9	-23,71	-125,2
1995	637,1	-2,39	667,6	-14,17	-30,5
1996	631,1	-0,92	960,6	43,88	-329,4
1997	781,3	23,78	794,3	-17,32	-13
1998	606,2	-22,41	1076,4	35,51	-470,2
1999	929,6	53,34	1035,8	-3,77	-106,2
2000	1745,2	87,73	1172	13,15	573,2
2001	2314,2	32,6	1431,1	22,1	883,1
2002	2167,4	-6,34	1665,5	16,38	501,9
2003	2590,4	19,57	2626,2	57,69	-35,8
2004	3615,4	39,56	3516	33,88	99,4
2005	4347,2	20,24	4211,2	19,77	136

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 21'den de izlenebildiği gibi, bağımsızlığın ilan edildiği ilk yıllarda dış ticaret dengesi fazla vermiştir. Bunun nedeni eski SSCB döneminde varolan ticari ilişkilerin kısa bir dönem devam etmesiyle beraber, Azerbaycan'ın sınırların açılmasıyla yakın komşularıyla oluşan parakende ticari ilişkilerinin oluşmasıdır. 1994-2000 yılları arasında dış ticaret sürekli açık vermiştir. 2000 yılından sonra petrol gelirlerinin artmaya başlaması ve ekonomik büyümeye paralel olarak dış ticaret dengesi, 2003 yılındaki düşük bir açık dışında, sürekli fazla vermeye başlamıştır.

2005 yılında Azerbaycan 135 ülkeyle ticari ilişkiler kurmuş, dış ticaret hacmi 8558,4 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacminin %50,8'ini ihracat, %49,2'sini ithalat oluşturmuştur. Dış ticaret hacminin %27,5'i BDT ülkeleriyle, %72,5'i ise diğer ülkelerle

yapılmıştır. Ülkeler bazında ele alındığında, 2005 yılı verilerine göre³³³, Azerbaycan'ın İtalya, Rusya, Türkiye, Fransa, Türkmenistan, Singapur, İngiltere, Almanya, Çin, Ukrayna, Gürcüstan, İran, İsrail, ABD ile ticari ilişkileri diğer ülkelerle karşılaştırmada daha geniş olmuştur.

4.1.1.5.1. İhracat Durumu

Günümüzde dünya ticaretinde az gelişmiş ülkelerin ihracat durumları gelişmiş ülkelerle mukayesede çok düşük kalmaktadır. Bunun yanısıra yapılan ihracatın yapısal olarak yorumlanması, ihracat kalemlerinin incelenmesi sorunun daha net biçimde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu konuda az gelişmiş ülkelerin en belirgin özelliği bu ülkelerin ihracat kaleminin bir veya bir kaç çeşit ürüne dayanması olarak değerlendirilmektedir. Sözkonusu ürünler de bu ülkelerin yapısı gereği tarımsal ürünler veya doğal kaynaklar içinde madene dayalı hammaddeden oluşmaktadır.

Azerbaycan ekonomisinin ihracat durumu tablo 21'den izlenebilir. Tabloya göre, Azerbaycan'ın ihracat durumunda oransal olarak en büyük düşüş 1993'te yaşanmıştır. Şöyle ki, 1993 yılının ihracatında 1992 yılıyla karşılaştırmada yaklaşık 2 kat, 1991 ile karşılaştırmada ise 3 kata yakın bir azalma gerçekleşmiştir. Bunun nedeni de sözkonusu dönemde ekonomik krizle bağlantılı olarak SSCB döneminde kurulan ticari ilişkilerin tamamen ortadan kalkması olmuştur. 1992 yılından sonra dış ticaret politikası özellikle Batı Avrupa ülkeleri yönünde değişme eğilimi göstermiştir³³⁴.

Genel olarak 1991'den 1998 yılına kadar, 1997 yılı dışında, ihracat rakamsal ve oransal olarak sürekli azalmıştır. 1999 yılından itibaren ise ihracatta yüksek oranlı artışlar gerçekleşmiştir. Şöyle ki 1999-2001 arasında ihracat artış oranları sırasıyla, % 53, %87, %32 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılındaki %87'lik artış oranı bağımsızlık sonrası ihracat artış oranlarında rekor sayılmaktadır. 2002 yılındaki %6'lık bir düşüşten sonra günümüze kadar ihracatta sürekli bir artış kaydedilmiştir.

2005 yılı verilerine göre, ihracat miktarı 4347,2 ABD doları seviyesinde gerçekleşmiştir. İhracatın %20,8'i BDT ülkelerine, 79,2'si ise diğer ülkelere yapılmıştır. En fazla ihracat yapılan ülkeler sıralamasına göre İtalya birinci, Fransa ikinci, Rusya üçüncü, Türkiye ise dördüncü sırada yer almaktadır. Aşağıda genel olarak 2001-2005 arası en fazla ihracat yapılan ülkeler sıralaması ve ihracattaki oranları yer almaktadır.

³³³ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

³³⁴ İskender, a.g.e., s.34

Tablo:22 En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler(%): 2001-2005

Ülkeler	2001	2002	2003	2004	2005
İtalya	57.2	50	52	44.7	30.3
Fransa	2.9	7.7	8.1	1.9	9.4
Rusya	3.4	4.4	5.7	5.8	6.6
Türkiye	2.9	3.8	4.1	5.1	6.3
Türkmenistan	0.5	0.4	0.2	4	6.3
Gürcistan	4.5	3.7	4.2	5.2	4.8
İsrail	7.1	7.1	5.3	9	4.5
Hırvatistan	1.1	0.3	2.4	3	4.1
İran	0.4	1.4	1.9	4.2	3.8
Singapur	0	0.04	0	0.1	2.8

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 22’den de görüldüğü gibi İtalya Azerbaycan’ın son 5 yıldaki ihracatında çok önemli bir paya sahip olmuştur. 2001 yılında %57,2 gibi ihracatın yarısından fazlasının yöneldiği ülkenin payı oransal olarak 2005’te %30,3’e gerilemiş gibi gözükse de rakamsal olarak aslında azalmamış, aksine daha da artmıştır. 2005’te ihraç edilen ham petrolün yarısından fazlası İtalya’ya ihraç edilmiştir. Genel olarak ihracatta bir ülkeye bu derece bağlı bulunmak tartışmaya açık bir konu olarak değerlendirilmekte ve bir çok ekonomistler tarafından eleştirilmektedir.

Tabloya göre Fransa, Rusya ve Türkiye’ye olan ihracat istikrarlı bir şekilde artmaktadır. SSCB döneminde büyük oranda tarım ürününün ihraç edildiği Rusya son dönemlerde çıkardığı engellerle ülkeye yapılan tarım ürünü ihracatının azalmasına neden olmuştur. Son bir kaç yılda devreye girerek ilk 10 ülke sıralamasında yerini alan ülke ise Singapur olmuştur. Şöyle ki, 2001 ve 2003 yıllarında Azerbaycan’ın hiç bir ürün ihraç etmediği ülke 2005 yılı itibarile ihracatda %2,8’lik bir paya sahip olmuştur.

Az gelişmişlik kriterleri açısından değerlendirildiğinde Azerbaycan’ın ihracat yapısının, az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, esasen bir kaç hammaddeye dayalı olduğu görülmektedir. Yapılan ihracatın ağırlıklı çoğunluğu ham petrole dayanmaktadır. Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat içindeki payı 1998’de %64,8, 1999’da %78,7, 2000’de %85.1, 2001’de %91, 2002’de %87,7, 2003’de %86 ve 2004’te %82,2 olmuştur³³⁵. Resmi verilere göre³³⁶, 2005 yılında Azerbaycan 3308,6 milyon dolar değerinde petrol ve petrol ürünleri ihraç etmiştir ki, bu da sözkonusu yıl itibarile toplam ihracatın %76’sını oluşturmaktadır.

³³⁵ **Petrol ve Yoksulluk**, Azerbaycanın Petrol Sanayisi Üzere Enformasyon ve Resurs Merkezi Yayını, Bakü, 2006, s.12

³³⁶ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Bakü-Ceyhan petrol boru hattının yeni devreye girmesiyle, sözkonusu durumun önümüzdeki yıllarda da devam edeceği beklenmektedir.

Bu bakımdan azgelişmişlik belirtisi olarak değerlendirililen ihracatta tek ürüne bağlı bulunma sorunu Azerbaycan'ın en önemli sorunlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Sorunun çözümü kapsamlı bir yaklaşım gerektirmektedir. Öncelikle ihracattaki mevcut durumun bir sorun olduğu, daha fazla hammadde ihraç ederek ihracat gelirlerinin artırılmasının çok önemli bir başarı olmadığına ülkenin ekonomi otoriteleri tarafından kabullenilmesi gerekmektedir. Sorun kabullenilince bir sonraki adım olarak, ihracatın ham petrole dayanması yerine bunun petrol ürünlerine dönüştürülerek ihraç edilmesi; petrol dışı alanların geliştirilerek rekabete dayanıklı ürünler üretilmesi ve bununla dünya pazarına çıkılması; çok verimli kullanılmayan tarım sektörünün bu bağlamda değerlendirilmesi ve diğer önlemler alınabilir. Konu önemine göre daha sonra 'alınması gereken önlemler' başlığıyla tekrar aşağıda ele alınacaktır.

4.1.1.5.2. İthalat Durumu

Daha önce belirtildiği gibi, azgelişmiş ülkelerin ihracatının sınırlı sayıda ürüne bağlı olmasına karşın, bu ülkelerin ithalat kalemi geniş bir ürün yelpazesine sahip olmaktadır. Ülkelerin kendi aralarındaki gelişme düzeyine bağlı olarak bu ürünler yatırım malları, ara malları, hatta hafif sanayiye ait edilebilecek endüstriyel temel tüketim malları şeklinde olabilmektedir. Sözkonusu malların ithalat kalemindeki payları bu ülkelerin sanayileşme konusundaki durumuyla ilgilidir. Sanayileşmede ilk aşamaları gerçekleştiren azgelişmiş ülkeler, genel olarak dış dünyadan yatırım malları ve bir kısım ara malları ithal etmektedirler. Çünkü ülkenin gelişme düzeyi sözkonusu bu malları da ülke içinde üretmeye uygun olmamaktadır. İthal teknoloji sayesinde ülke içinde 'hafif sanayi' geliştirilmekte, temel tüketim malları ülke içinde üretilmektedir. Fakat bu durum ülkenin ithal bağımlılığını ortadan kaldırmamaktadır. Bu kez ithal bağımlılığı yatırım malları yönüyle ortaya çıkmaktadır. Sözkonusu yatırım mallarının pahalılığı dolayısıyla ülkede sınırlı olan döviz kaynakları yine gelişmiş ülkelere transfer edilmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin özellikleri bakımından özetlenen bu duruma göre Azerbaycan ekonomisi, bağımsızlıktan sonraki durum itibariyle, sanayileşmede ilk aşamaları gerçekleştirmeye çalışan azgelişmiş ülkeler arasında ele alınabilir. Gerçekten de bağımsızlığın ilk yıllarında temel tüketim maddeleri konusunda bile ithalata bağımlı durumda olan ülke ekonomisi, son dönemlerde bu ürünleri kendi içinde üretmeye

başlamıştır. Ülkede petrol sanayisine bağlı alanlardaki belirli gelişmeler sonucunda ithalat yapı itibariyle değişiklik göstererek yatırım ve ara mallarına yönelme eğilimi ortaya çıkmıştır. Genel değerlendirmeden önce Azerbaycan ekonomisinin 1991-2005 arasındaki durumu tablo 21’den izlenebilir.

Tablo 21’e göre bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik çöküşün etkisiyle ithalatta önemli bir azalma görülmektedir. Şöyle ki, 1991 yılıyla karşılaştırmada ithalat 1992’de 2 kat, 1993’te ise 3 kat azalmıştır. 1996’da bir önceki yıla oranla yaklaşık %44’lük bir artış görülse de bu artışın rakamsal boyutu yine 1991 yılı verilerinin yarısı düzeyinde gerçekleşmiştir. İthalatta 1991 yılındaki durum rakamsal olarak ancak 2003’ten itibaren aşılabilmektedir. Genel olarak 2000’li yıllardan sonra petrol sektöründe yabancı yatırımların artması, özellikle Bakü-Ceyhan petrol boru hattı çalışmaları birçok yatırım ve ara mallarının ithal edilmesiyle sonuçlanmıştır ki, bu da ithal rakamlarındaki artışa yansımıştır.

2005 verilerine göre, ithalat 4211,2 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. İthalatın %34,4’ü BDT ülkelerinden, %65,6’si ise diğer ülkelerden yapılmıştır. En fazla ithalat yapılan ülkeler sırasında Rusya birinci, İngiltere ikinci, Singapur üçüncü, Türkiye ise dördüncü sırada yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda 2001-2005 yılları arasında, 2005 yılı baz alınarak, en fazla ithalat yapılan ülkeler sıralaması yer almaktadır.

Tablo:23 En Fazla İthalat Yapılan Ülkeler(%): 2001-2005

Ülkeler	2001	2002	2003	2004	2005
Rusya	10.7	16.9	14.6	16.2	17
İngiltere	3.8	5.1	10.9	12	9.1
Singapur	0.2	2.1	0.4	0.3	9.1
Türkiye	10.4	9.4	7.4	6.4	7.4
Almanya	5.1	5	6.5	5.6	6.1
Türkmenistan	9.4	7.2	7.2	3.3	5.8
Ukrayna	2.7	4.8	4.5	4.8	5.4
Çin	2.9	3.1	3.5	4.1	4.1
Hollandiya	0.9	1	1.7	4.3	3.8
ABD	16.1	5.9	5	3.8	3.4

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 23’ten de izlenebildiği gibi, 2001-2005 yılları arasında Rusya sürekli olarak Azerbaycan’ın ithalatında lider ülke konumunda olmuştur. Bu durum Rusya’yla eskiden beri varolan ticari ilişkilerin devam etmesinden kaynaklanmaktadır. İngilterenin listede ikinci sırada yer almasının nedenleri arasında, petrol alanında yapılan uluslararası anlaşmalar gereği yapılması gereken yatırımlarda, İngiltere kaynaklı yatırım ve ara malı

ithalatının önremleri bir yer tutması gösterilebilir. İhracattta olduğu gibi ithalatta da Singapur 2005 yılında oranını yükselterek 9,1 lik bir oranla listede üçüncü sırada yer almıştır.

Türkiye 2001 yılıyla karşılaştırmada 2005 yılında Azerbaycanın ithalatında rakamsal olarak 2 kattan daha fazla bir artış yakalamıştır. Fakat buna rağmen sozkonusu artış Azerbaycan'ın genel ithalat artış oranından geri kalmış, Türkiye'nin ithalattaki payı giderek azalmıştır. Türkiye'nin ithalattaki payı azaldıkça, Çin'in sozkonusu oranı artırması dikkat çekmektedir. Bu durum genişleyen pazarda bir çok ürüne olan talep artışının Türkiye ürünleriyle değil, Çin ürünleriyle karşılanmasından kaynaklanmaktadır. Özetle, piyasada son dönemlerde birçok Türk malının yerini Çin malının tuttuğu izlenmektedir.

Genel olarak ithalatın yapısı incelendiğinde sanayi malları ağırlıklı bir yapının varlığı görülmektedir. Yani ülke ihtiyaç duyduğu sanayi ürünlerinin büyük çoğunluğunu ithal etmektedir. Örneğin 2005 yılı verilerine göre³³⁷ ithalatta makine teçhizat %33,31, kara (siyah) metal ve ürünleri %10,25, ulaşım araçları ise %10'luk bir orana sahiptir ki, bu da toplam ithalatın yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Aynı şekilde 2005 yılında ithalatın %11,87'sinin petrol ve petrol ürünlerinden oluşması da dikkat çekmektedir.

Az gelişmişlik kriterleri açısından değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, ihracatta bir kaç ürüne bağlı olmasına karşın, ithalatta geniş ürün yelpazesine sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan, ülkede kişi başına düşen milli gelirin düşük olması nedeniyle ithal edilen mallar içinde kalitesiz ürünlerin yüksek oranı, bunun yanısıra, gelir dağılımındaki çarpıklığa bağlı olarak, gösteriş amaçlı 'lüks' ürünlerin de azımsanmayacak düzeyde olması birer az gelişmişlik belirtisi olarak değerlendirilmektedir. Ülke, bağımsızlığın ilk yıllarından farklı olarak, temel tüketim, gıda ve hafif sanayi üretiminde iç piyasanın ihtiyaçlarını genel olarak karşılayabilecek düzeye gelse de, ağır sanayi alanlarında, sermaye mallarında dışa bağımlılık tam olarak sürmektedir. Ülkede basit teknolojilerle üretilebilecek bir çok ürün de ithal edilmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'ın gelecek yıllarda ekonomi politikası olarak sanayileşmede ağır sanayi ürünleri, özellikle makine-teçhizat yönüyle üretim imkanlarını oluşturması ve bir çok alanda ithalata bağımlılıktan kurtulmak için belirli önlemler alması gerekmektedir.

³³⁷ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet Statistlik Komitesi Yayını, Bakü, 2006

4.1.1.6. Sermaye Durumu ve Yatırım Oranı

Az gelişmiş ülkelerin temel özelliklerinden biri bu ülkelerin birikmiş sermaye yetersizliği sorunuyla karşı karşıya bulunmaları şeklinde gösterilmektedir. Sermaye birikiminin yetersizliği kendini ilk olarak yatırım oranı katsayısında göstermektedir. Doğal olarak bir ülkede sermaye birikimi mevcut değilse o ülkede yüksek yatırım oranından söz etmek olanaklı değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, az gelişmiş bir ülke, genellikle net olmayan ulusal hasılasının %15'inden azını yatırımlara ayırmaktadır, oysa gelişmiş ülkeler, daha çok bu sınırın üzerinde bulunmaktadır³³⁸.

Azerbaycan'da bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllar ekonomik kriz sonucunda sermaye birikimi ve yatırım konusunda en olumsuz yıllar olmuştur. Söz konusu dönemde mali ve finansal sektörün çöküşü, halkın daha önceki yıllarda bankalara yatırmış olduğu paralarını kaybetmesi, yaşanan hiperenflasyon ve çok düşük gelir durumu sermaye birikimini olumsuz yönde etkilemiştir.

İlk yıllardaki belirsizliğin ardından yatırım politikasının temel belirleyicisi olan yasal düzenlemeler yapılmış, 'Yatırım Faaliyetleri Hakkında ve 'Yabancı Sermayeyi Koruma' yasalarıyla ülkede yatırım ortamı oluşturma ve yabancı sermayeyi teşvik etme girişimleri olmuştur. Söz konusu 1991-1993 yıllarında içte sermaye birikiminin olmaması ve belirsiz siyasal ve ekonomik ortamın devam etmesi ister yerli, isterse de yabancı yatırımlar konusunda bir başarının sağlanamamasına neden olmuştur.

Bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda ülke içinde sermaye birikiminin yetersizliği, yabancı yatırımların ülke için çok önemli olduğunu ortaya koymuştur. Azerbaycan ekonomisine yabancı sermayenin akımı 1994 yılından itibaren başlamıştır. Petrolle ilgili imzalanan 'Asrın Anlaşması' sonucu sonraki yıllarda, özellikle petrol sektörüne yönelik olmakla, yabancı yatırımların miktarı giderek artmıştır.

Aşağıdaki tabloda ülke ekonomisine yönelmiş yatırım miktarları yer almaktadır.

³³⁸ Albertini, a.g.e., s.37

Tablo: 24 Toplam Yatırımlar (Milyon Dolar)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Toplam Yatırımlar	544	1441,4	1561,8	2796,6	4326,2	5922,7	7118,5
İç Yatırımlar	168,9	514,4	470	561,7	955,2	1347,2	2225,3
Yüzde %	31	36	30	20	22	23	31
Yabancı yatırımlar	375,1	927	1091,8	2234,4	3371	4575,5	4893,2
Yüzde %	69	64	70	80	78	77	69
Petrol sektör. yab.yat.	139,8	546,1	820,5	1693	2972,4	4088,1	3799,9
Yüzde %	37	59	75	76	88	89	78

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi, Bakü, 2006.

Tablo 24'ten de görüldüğü gibi Azerbaycan ekonomisine yapılan toplam yatırım miktarı sürekli bir şekilde artmıştır. Karşılaştırmada toplam yatırımların miktarı 1995 yılına oranla 2000'de yaklaşık 3 kat, 2005'te ise 13 kat artmıştır. Yabancı yatırımların miktarı iç yatırımlardan sözkonusu dönem itibarile sürekli fazla olmuştur. Genel olarak 1995-2005 arasında yabancı yatırımların toplam yatırımlar içindeki oranı %65-80 arasında değişmiştir.

Aşağıdaki tablo'da Azerbaycan'ın ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin 1999-2005 yılları arasında Doğrudan Yabancı Sermaye Giriş Endeksi'ne göre değişen sıralamaları yer almaktadır:

Tablo:25 Doğrudan Yabancı Sermaye Giriş Endeks Sıralaması

Ülkeler	1999-2001	2001-2003	2003-2005
Azerbaycan	35	3	1
Kazakistan	15	8	26
Kırgızistan	107	115	45
Özbekistan	84	113	128
Tacikistan	93	82	29

Kaynak: UN (2004), World Investment Report 2004, Country Fact Sheet

Tabloda 1999-2005 yılları arası 3 ayrı döneme ayrılarak, sözkonusu dönemlerde belirtilen ülkelerin doğrudan yabancı sermaye girişlerine göre sıralamaları yer almaktadır. Sıralamaya göre, Azerbaycan 1999-2001 yılları arasında 35.sırada yer almışken, 2001-2003'te 3.sıraya yükselmiş, 2003-2005 arasında ise bu başarısını devam ettirerek 1.sırada yerini almıştır.

2005 yılı verilerine göre, bağımsızlık sonrasında yabancı yatırımcıların Azerbaycan ekonomisine yatırdıkları sermaye yaklaşık 22 milyar dolar olmuştur. Buna göre

Azerbaycan Doğu Avrupa ve BDT ülkeleri arasında da oransal olarak ilk sırada yer almıştır³³⁹. Diğer yandan yabancı sermayenin yöneldiği alan petrol sektörü olmuştur. Yabancı sermaye petrol dışındaki sektörlerle önem vermemiştir. Tablodan da görüldüğü gibi, özellikle 2001'den bu yana toplam yabancı yatırımlar içinde petrol sektörüne yönelen kısım oransal olarak %75-89 arasında değişmiştir.

Kaynakların dağılımına gelince, bölgesel olarak Azerbaycan'da Batı kaynaklı olmayan yatırımların toplam yatırımlar içindeki oranı çok düşük kalmıştır. Bunun nedeni de enerji projelerinde Batılı şirketlerin ağırlığının olması olmuştur. Aşağıda 1994-2006 yılları arasında Azerbaycan ekonomisine yatırılan doğrudan yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo:26 Yabancı Sermayenin Ülkelere Göre Dağılımı: 1994-2006

Ülkeler	Oranı %	Ülkeler	Oranı %
Amerika	28,2	Fransa	3,4
İngiltere	16,2	Almanya	2,3
Türkiye	12,6	İtalya	1,7
Norveç	6	İran	1,6
Rusya	5,4	Diğerleri	17,8
Japonya	4,8		

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Tablodan da görüldüğü gibi, Azerbaycan'a yönelik Batılı yatırımların büyük bir kısmı Amerikan kökenli yatırımlardan oluşmaktadır. ABD özellikle, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı ile Şahdeniz doğal gaz projesinin gerçekleşmesi yönünde ısrarlı politikalar sürdürmektedir. Buna karşı AB'nin çok etkili politikalar sürdürdüğünü söylemek zordur. Azerbaycan'a giren AB kaynaklı yabancı sermaye yatırımları içerisinde İngiltere ilk sırayı almaktadır. Bunu Fransa, Almanya, İtalya takip etmektedir. AB üyesi ülkelerin tamamının gerçekleştirdiği yatırımlar, ABD'nin ülkeye yaptığı yatırımlardan daha az olmaktadır. Bu durum AB'nin ülkede etkili bir şekilde yer almadığını göstermektedir³⁴⁰. Ülkenin toplam yabancı yatırımları içinde sadece 2 ülkenin- ABD ve İngiltere'nin- payının 44,4 olması dikkat çekmektedir. Yabancı sermayede böyle bir ağırlığa sahip olma ülke politikalarını etkilemede sözkonusu ülkelere olanak tanıyabilir.

Az gelişmişlik kriteri olarak ele alınan sermaye birikimi ve yatırım oranı açısından Azerbaycan ekonomisinin mevcut durumu incelendiğinde görülmektedir ki, az gelişmiş

³³⁹ Ceferzade, a.g.m., s.3

³⁴⁰ Serin, Çaha, a.g.m., s.299

ülkelerde olduğu gibi, ülke halkının geneli açısından tasarruf oranı düşük olmaktadır. Bunun nedeni fert başına düşen ulusal gelirin düşük olmasıdır. Yatırım oranı açısından bakıldığında, az gelişmiş ülkelerde yatırım oranının GSYİH'nın %15'den daha düşük oranlarda gerçekleştiği daha önce de belirtilmiştir. Bu açıdan Azerbaycan ekonomisinde durum az gelişmiş ülkelerle karşılaştırmada farklılık göstermektedir. Şöyle ki, olaya iç yatırımlar açısından bakıldığında 2001-2005 arasında iç yatırımların GSYİH'daki oransal payının sırasıyla %8, %9, %13, %16 ve %19 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Yabancı yatırımlar da eklenerek yapılacak sıralamada ise sözkonusu oranlar sırasıyla %26, %43, %59, %68, %56 düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum sözkonusu özellik bakımından, Azerbaycan'ın durumunun az gelişmiş ülkelerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Sahip olunan zengin enerji kaynakları ülkeye büyük miktarlarda yabancı sermayenin çekilmesine neden olmuştur. Fakat yatırımların büyük çoğunluğunun yabancı yatırımlardan (özellikle ABD ve İngiltere ağırlıklı olması) oluşması, bu yatırımların çok büyük kısmının petrol sektörüne yönelmesi, petrol dışı sektörlerde yapılan yatırımların oransal olarak çok küçük kalması ülkede yatırımlar konusundaki olumsuzluklar olarak değerlendirilmektedir.

4.1.2. Sosyal ve Yapısal Özellikler

Az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere farklı, kendine özgü bir sosyal yapısı mevcuttur. Kalkınmanın bir sosyal ve yapısal değişim olduğu gözönünde bulundurulduğunda konunun önemi daha net şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan az gelişmiş ülkelerin kalkınması sosyal yapılarının temelden değişmesiyle direkt ilişkili bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın sosyal ve yapısal özellikleri ele alınırken bağımsızlık öncesi ve sonrası arasında keskin farkların bulunmasının belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü eski SSCB dönemi politikalarının en önemli konusu toplumun genelini kapsayan sosyal yapının geliştirilmesi olmuştur. Bu bakımdan ekonomik çöküş döneminden sonra sosyal yapıda ortaya çıkan çok büyük sorunlara rağmen, bu gün bile özellikle alt yapı itibarıyla birçok sosyal göstergede eski dönemin izleri görülmektedir.

4.1.2.1. Yaşam Düzeyi

Az gelişmiş ülkelerde en önemli sosyal göstergelerden biri yaşam düzeyidir. Bu ülkelerde fert başına düşen gelirin düşük olması öncelikle yaşam düzeyinin düşük olmasına

neden olmaktadır. Sözkonusu ülkelerde toplumun önemli bir kesiminin zorunlu tüketim ihtiyaçları bile tam olarak karşılanmamaktadır.

Azerbaycan bu açıdan ele alındığında ilk olarak yine bağımsızlığın ilk yılları ve son dönem arasındaki farklılıklar dikkat çekmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki krizle fakirleşen toplum temel tüketimini karşılamakta zorluk çekmiştir. Geçen dönem içinde bu kapsamdaki gelişmeler olumlu yönde olsa da, fakat toplumun geneli açısından yeterli görülmemektedir.

Az gelişmişlik açısından sosyal görünümün önemli bir ölçütü olan 'orta tabaka' sorununa Azerbaycan ekonomisi açısından bakıldığında gelişme sürecine girmiş bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında toplumun çok büyük bir kısmı, her türlü sosyal güvenceden yoksun ve büyük çoğunluğu yoksulluk sınırının altında yaşama durumunda kalmıştır. Dünya Bankası verilerine göre, 1996 yılında, ülkede yoksulluk oranı %61 olmuş, 1999 yılı resmi verilerinde ise bu oran %60 civarında gösterilmiştir. 2000 verilerine göre kişi başına aylık ortalama gelir, asgari tüketim bütçesinin ancak %45'ini karşılamaktaydı³⁴¹. Buradan anlaşılmaktadır ki, son yıllara kadar Azerbaycan'da toplumun geneli açısından 'orta tabaka' sorunu yaşanmıştır.

2000'li yıllardan itibaren ülke ekonomisinin büyüme sürecine girmesine paralel olarak ülkede gelirlerin, yeterli olmamakla beraber, belirli bir artım sürecine girmesiyle yaşam düzeyinde iyileşme durumu izlenmiş ve buna bağlı olarak yoksulluk sınırının altında yaşayan toplum kesimlerinin oranı da giderek azalma eğilimi göstermiştir.

Aşağıdaki tabloda son yıllardaki yoksulluk sınırı ve yoksulluk oranı yer almaktadır:

Tablo:27 Yoksulluk Sınırı ve Orandaki Değişmeler: 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Yoksulluk sınırı (manatla)	24	35	35.8	38.8	42.6
Yoksulluk seviyesi (yüzde %)	49	46.7	44.7	40.2	29.3

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 27'den da izlenebildiği gibi, 2001-2005 yılları arasında yoksulluk sınırı için belirlenen miktar 24 manattan 42.6 manata çıkarılmıştır. Son 4 yılda sözkonusu rakam oransal olarak %80 civarında artış gösterse de, bu artışın parasal ifadesi sadece 20 dolar civarında olmuştur. Aynı dönem itibarıyla yoksulluk düzeyi oransal olarak %49'dan %29.3'e inmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen bu oransal gelişmeye rağmen,

³⁴¹ Aras, a.g.e., s.38

bu gün bile uluslararası karşılaştırmalar açısından toplumun genelinin yaşam düzeyi düşük olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerin en önemli özelliklerinden biri sayılan yaşam düzeyiyle ilgili Azerbaycan'ın durumu verilerdeki oransal gelişmeler açısından olumlu değerlendirilse de, gerçekte bu konuda toplumda önemli sorunların var olduğu söylenebilir. Bu kapsamda, nüfusun önemli bir kısmı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Bu arada yoksulluk sınırı için belirlenen miktarın olması gereken düzeyin altında olduğu tartışılmaktadır. Öte yandan bu sınırın üstünde yaşayan toplum kesimlerinin de yaşam düzeyiyle ilgili çok olumlu değerlendirme yapmak zor olmaktadır. Çünkü toplumun ağırlıklı çoğunluğunun yaşam düzeyiyle direkt ilgili olan ortalama gelirin temel tüketim ihtiyaçlarıyla karşılaştırmada düşük kaldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak toplumda ekonomik canlılığın kaynağı olan 'orta tabaka' oranı çok düşük kalmaktadır. Çarpık olan durum ise toplumun genelinin yaşam düzeyindeki bu düşüklüğe rağmen, belirli toplum kesimlerinin 'lüks' tüketime yönelmesidir ki, bu da az gelişmiş ülke ayrımında petrol ihracatçısı az gelişmiş ülkelerin klasik özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Sozkonusu sorunların çözümü adına öncelikle, petrolden sağlanan finansal kaynakların verimli üretim alanlarına yönlendirilerek ortalama gelir düzeyinin yükseltilmesi gerekmektedir. Gelirde belirli bir düzeyin yakalanması bir yandan yaşam düzeyini iyileştirmekle yoksulluk sınırının azalmasına neden olmakta, diğer yandan toplumda 'orta tabaka' nın genişlemesine olanak tanımaktadır. Bunun yanısıra ülkede gelir dağılımındaki adaletsizliğin ortadan kaldırılmasına da ayrı önem verilmesi gerekmektedir.

4.1.2.2. Sağlık Durumu

Sosyal yapının diğer önemli göstergelerinden biri de ülkenin sağlık durumuyla ilgilidir. Genel olarak az gelişmiş ülkelerde sağlık düzeyinin çok düşük olduğu bilinmektedir. Ülkede nüfusa göre varolan hastane ve yatak sayısı, her 1000 kişiye düşen doktor sayısı bu konuda ilkin veriler olarak değerlendirilmektedir³⁴². Bu konularda da diğerlerinde olduğu gibi az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelere daha gerilerde bulunmaktadır.

Azerbaycan sağlık durumuyla ilgili eski Sovyetlerden bina, hastane, altyapı itibarile önemli bir miras devr almıştır. Öncelikle, Sovyetler döneminde sağlık hizmetlerinin çoğu, pratikte her zaman geçerli olmasa bile, devlet tarafından ücretsiz olarak verilmekteydi. O

³⁴² Ülken, a.g.e., s.308

dönemden bu yana ülkenin hemen hemen tüm il ve kasabalarında hastaneler, köylerde ise sağlık ocakları bulunmaktadır. Kurulmuş çocuk poliklinikleri sayesinde çocuğun doğumuyla başlayan sağlık takibi çocukluk döneminin sona ermesine kadar bu poliklinikler tarafından yapılmaktadır.

Eski sistemden kalma sağlık hizmetlerinin kalitesi, sağlık kurumlarının eski ve yıpranmış olması, tıptaki son gelişmelerin uygulamaya konamaması ve tıp eğitiminin yetersizliği gibi sorunlar sağlık sektörünün en önemli sorunları olarak ele alınmaktadır. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra sistemde belirli değişiklikler alt yapı olarak eski sistemin üzerine yapılmıştır.

Azerbaycan'ın sağlık sistemindeki son veriler aşağıda tablolaştırılmıştır.

Tablo:28 Azerbaycan'da Sağlık Göstergeleri: 2001-2006

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Toplam hastane sayısı	735	735	738	734	732	729
Toplam doktor sayısı (bin)	29	29.1	29.5	29.7	30.1	30.6
Her 10000 kişiye	36.5	36.3	36.5	36.4	36.6	36.8
Yardımcı sağlık person say. (bin)	60	59.9	59.1	59.5	59.7	60.8
Her 10000 kişiye	75.4	74.6	73.1	73.1	72.6	73.1
Hastanedeki yatak sayısı (bin)	69.9	69	68.7	68.1	68.4	68.9
Her 10000 kişiye	87.8	86	85	83.6	83.1	82.9
Poliklinik sayısı	1614	1618	1603	1591	1594	1595
Kadın ve çocuk poliklinik sayısı	913	917	917	916	922	923

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006.

Tablo 28'e göre son yıllarda Azerbaycan'da varolan toplam hastane ve poliklinik sayısında çok önemli değişiklikler olmamıştır. Her 10000 kişiye düşen doktor, yardımcı sağlık personeli ve yatak sayısında da sözkonusu dönem itibariyle önemli değişiklikler görülmemektedir. 2006 yılı itibariyle ülkede 729 hastane, 1595 poliklinik, 923 kadın ve çocuk polikliniği faaliyet göstermekte, sözkonusu kurumlarda 30,6 bin doktor ve 60,8 bin yardımcı sağlık personeli hizmet vermektedir. Her 10000 kişiye düşen doktor sayısı 37, yardımcı sağlık personeli sayısı ise 73 olmaktadır. 2005'de ülkede 2,9 milyon hastalanma durumu kayd edilmiştir. Kronik hastalıklarla ilgili 1,3 milyon kişi, diğer bir ifadeyle her altı kişiden biri hastanelerin kontrolünde tutulmuştur³⁴³.

2000'li yıllara kadarki dönemde bağımsızlık öncesiyle mukayesede sağlık hizmetlerinde olumsuzluklar artmıştır. Bu dönemde hastaneler, gerekli tıbbi araç gereçler, malzemeler yıpranmış ve eskimiştir. Bu da hizmetin kalitesini olumsuz yönde etkilemiştir.

³⁴³ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

2000’li yıllarda ise sağlık sekt6r6nde belirli değişiklikler olmuş, bir kısım hastaneler, tıbbi malzemeler yenilenmiş, dünyadaki gelişmeler Azerbaycan’a getirilmeye çalışılmıştır. Fakat buna rağmen özellikle başkent dışındaki bölgelerde bir çok hastanenin, genel anlamda sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden daha çok kalitesizliği, uygulamada artış gösteren doktor hataları dikkat çekmektedir. Bu da sağlık konusunda bilgi yetersizliğinden ve toplumda bu konudaki bilinçsizlikten kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak bir az gelişmişlik kriteri olarak ele alınan sağlık durumuyla ilgili, sağlık kurumları, hastane sayısı, her 1000 kişiye düşen doktor, yatak sayısı gibi verilere göre Azerbaycan’ın durumu olumsuz olarak değerlendirilmemektedir. Verilere göre nüfusun sağlık hizmetlerinden yararlanma olanakları geniştir. Olumsuz olarak değerlendirilebilecek durumlar ise sağlık hizmetlerinin kalitesiyle ilgilidir. Hastanelerin eski, tıbbi malzemelerin yetersiz olması, tıp eğitimindeki olumsuzluklar hizmetin kalitesini etkilemektedir. Diğer yandan ülkede sosyal güvence sistemi gelişmemesi de önemli bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Özellikle bölgesel açıdan bazı bölgelerin sağlık hizmetlerindeki durumu az gelişmiş ülkelerden pek farklı görülmemektedir. Fakat son dönemlerde ülkede bu anlamda olumlu gelişmeler ve faaliyetler sürmektedir.

4.1.2.3. Eğitim Düzeyi

Genel olarak az gelişmiş ülkelerde eğitim düzeyinin düşük olduğu bilinmektedir. Buna bağlı olarak sözkonusu ülkelerde okuma-yazma oranı düşük olmakla beraber, nitelikli işgücü yetiştirme imkanları da yetersiz olmaktadır. Sözkonusu ülkelerde varolan eğitim sistemi de nitelikli işgücü yetiştirme olanakları da geniş olmamaktadır.

Azerbaycan eğitim sisteminin diğer sosyal alanlarda olduğu gibi eski SSCB’den iyi bir miras devr aldığı söylenmektedir. İdeolojik gerekçelerden dolayı eğitim sistemine çok büyük önem veren eski SSCB’de Birliğe bağlı diğer ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan’da da önemli eğitim yatırımları gerçekleştirilmiştir. Birlik temel eğitimde bir taraftan 11 yıllık zorunlu eğitim sistemiyle eğitim düzeyini yükseltmeyi hedeflerken, diğer taraftan mesleki-teknik liselerle sanayinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte işgücü yetiştirmeye çalışmıştır.

SSCB dağıldıktan sonra diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da ciddi sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Ulusal Gelirin düşük olduğu ilk yıllarda eğitime ayrılan kaynakların düşük olması ister mevcut kadroların maddi ihtiyaçlarının karşılanması, isterse de eğitim için gerekli altyapının yenilenmesinde çok yetersiz olmuş,

buna bağı olarak eğitim sisteminde olumsuzluklar artmaya başlamış, bu da kalitenin düşmesine neden olmuştur.

Azerbaycan eğitim sisteminde ilk adım çocuk bahçesi ve kreşlerden başlamaktadır. 2005 verilerine göre³⁴⁴, ülkede 1761 çocuk bahçesi ve kreş faaliyet göstermiş, buralarda 110 bin çocuk, yani o yaştaki toplam çocukların %19,1'i eğitilmiştir. Eğitim sisteminde 'orta mektep' olarak isimlendirilen okullar ilk, orta ve lise düzeyindeki eğitimi kapsamaktadır. Ülkede son verilere göre 4559 orta mektep bulunmaktadır ki, bu okullarda da toplam 1,586 bin öğrenci eğitime devam etmektedir. Okullarda toplam 169384 öğretmen eğitim vermektedir ki, onların da %71,3'ü kadınlardan oluşmaktadır.

Ülkede son yıllarda gençlerin meslek okullarına yönlendirilmesi özellikle teşvik edilmektedir. 2005-2006 eğitim yılında 55 bin öğrencinin eğitim gördüğü toplam 56 devlet meslek okulu faaliyette bulunmuştur. Fakat ülkenin büyüme sürecindeki ihtiyaçları gözönünde bulundurulduğunda bu sayının yetersiz olduğu, gençlerde bu tür okullarda eğitim görme isteğinin olmaması izlenmektedir. Bu bakımdan ülkede işsizlik sorunu olduğu halde uluslararası projelerde bir çok teknik meslek dallarındaki işgücü yüksek ücret karşılığında yurt dışından sağlanmaktadır.

Eğitimle ilgili en problemlili yönlerden biri ülkede Ermenistanla savaş sonucu zorunlu göçmen konumuna düşmüş nüfus kısmının eğitim almalarının sağlanması olmuştur. Nüfusun bu kesiminin eğitimlerini sürdürebilmeleri için 604 okul faaliyette bulunmaktadır ki, bunların bir kısmı çadırlarda ve evlerde, diğer bir kısmı ise faaliyette bulunan okul binalarında yerleştirilmiştir. Bu okullarda 76 bin çocuk eğitim görmektedir.

Üniversite eğitime gelince ülkede 27'si devlet ve 15'i özel olmakla toplam 42 üniversite eğitim vermektedir. 2005-2006 eğitim yılında sözkonusu üniversitelerde toplam 129951 öğrenci eğitim görmüştür. Genel olarak, Azerbaycan'da eğitim-araştırma kurumları ağı yeterince geniştir. Ülkede 2006 yılı itibariyle toplam 146 ilmi araştırma enstitüsü, üniversite ve diğer eğitim kurumları faaliyet göstermiştir. Sözkonusu kurumlarda 18164 bilim adamı çalışmaktadır. Fakat bu anlamda ülkede en büyük sorun bilim adamlarının yeterince önemsenmemesi olmaktadır. Bundan dolayı ülkede bilim adamlarının birçoğu yurtdışına gitmeyi tercih etmektedir.

Diğer bir sorun da mühendislik alanlarında yaşanmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'da mühendislik programları, gelişmiş ülkelerden farklı olarak, endüstriden kaynaklanan ihtiyaçlar, endüstrinin karşılaştığı mühendislik sorunları ve işbulma olanakları

³⁴⁴ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

gözönüne alınmadan düzenlenmektedir. Bu da endüstrinin ihtiyaçlarına uygun formasyonda mühendisin yetiştirilmemesine yol açmakta, ayrıca mühendislerin de işbulma imkanlarındaki olumsuzluklar nedeniyle meslekleriyle ilgisiz işlerde çalışmalarına neden olmaktadır³⁴⁵. Ayrıca belirtmek gerekir ki, benzer sorunlar diğer alanlarda da yaşanmaktadır.

Sonuç olarak, 2005 verilerine göre, ülkede nüfusun 15 yaş ve üzeri kısmında her 1000 kişiye 912 üniversite, lise ve orta okul düzeyinde eğitim görmüş şahıs düşmektedir. Hiç eğitim görmemiş nüfus kısmı ise çoğunluğu toplumun yaşlı kesiminden olmakla %1,2 oranındadır. Dolayısıyla, nüfusun %98,8 farklı düzeylerde eğitilmiş sayılmaktadır.

Az gelişmişlik kriteri açısından bakıldığında Azerbaycan'ın geniş eğitim ve öğretim ağının olması, kırsal kesimlerde okul, öğretmen sorununun bulunmaması, nüfusunun büyük çoğunluğunun eğitilmiş olması gibi ölçütlere göre az gelişmiş ülkelerden önde bulunmaktadır. Özellikle bu kapsamda değerlendirilmeğe alınan okuma-yazma oranı bakımından ülkede sorun bulunmamaktadır. Fakat durum nicelik bakımından incelendiğinde sistemin önemli sorunlarının olduğu, eğitim kalitesinin düşüklüğü, emek piyasasının gereksinimi doğrultusunda nitelikli işgücünün yetiştirilememesi, eğitim altyapısının eskimiş ve yıpranmış olması görülmektedir. Söz konusu sorunlar itibarıyla ülke az gelişmiş ülkelerden çok farklı bir görünüm içinde bulunmamaktadır. Fakat son dönemlerde ülkede petrol gelirlerinin yönlendirilmesi gereken alanlar kapsamında, eğitimin de yer alması sonucunda sektörde köklü değişiklikler yapılmaktadır.

4.1.2.4. İkili (Dualist) Yapı

Daha önce üzerinde durulduğu gibi, ikili yapı bir ülke ekonomisinde bir birinden farklı gelişme düzeyinde bulunan iki kesimin varolması anlamına gelmektedir. Bu kesimlerden biri geleneksel kesim, diğeri ise modern kesim olmaktadır. Kısacası dualizm, birbirinden çok farklı, aralarındaki etkileşimin çok zayıf olduğu, modern ve geleneksel geçimlik kesimlerin bir arada, bütünleşememe koşulu altında buldukları bir bütünü ifade etmek üzere kullanılan bir terim olarak ele alınmaktadır³⁴⁶.

Azerbaycan ekonomisi bu açıdan ele alındığında, konuyla ilgili yapılmış herhangi bir araştırma olmamakla beraber, ülkede bu tip bir sorunun varlığı bilinmektedir. Öncelikle tarım ve sanayi sektörleri arasındaki ayırmadan yola çıkılacak olursa tarım

³⁴⁵ Yavuz Kahraman, *Eğitimde Kalite Yönetimi ve Azerbaycan'da Uygulanabilirliği*, **Azerbaycan-Müstegillikden Sonra Uluslararası Konferans** Materialleri, Adiloğlu Matbaası, Bakü, 2003, s.295

³⁴⁶ Cingi, a.g.e., s.39

sektörü genellikle bir çok açıdan geri kalmış bölgelerde, sanayi sektörü ise başkent Bakü ve etrafında toplanmıştır. Tarım sektörü daha çok geleneksel yapıdadır. Bir çok yerde üretimde teknoloji yetersizliği sorunu yaşandığından, emek yoğun teknoloji tercih edilerek belirli düzeyde el emeğinden yararlanılmaktadır .

Buna karşılık Bakü ve çevresinde toplanmış, özellikle gelişmiş ülke sermayelerinin ağırlıkta olduğu sanayi kesiminde genel olarak modern teknoloji ve modern üretim yöntemleri kullanılmaktadır. Bunun yanısıra sanayi sektörünün kendi içinde de halen ilkel yöntemlerle üretim yapmaya çalışan işletmeler de bulunmaktadır. Sözkonusu modern iş ortamlarında çalışan toplum kesimiyle geleneksel yapıda çalışan kesim arasında sosyo-kültürel farklılıklar dikkat çekmektedir.

Diğer yandan piyasa mekanizmasının etkinliğiyle ilgili olarak Azerbaycan'da da özellikle tarım kesimi itibariyle etkin bir piyasa mekanizmasının olmadığı görülmektedir. Özellikle bölgesel alanlarda faaliyette bulunan tarım ürünleri üreticilerinin birçoğu, ürünlerinin en çok tüketicisinin bulunduğu ve ülkedeki mevcut nüfusun yaklaşık yarısının yaşadığı Bakü'ye çıkma imkanlarının belirli problemlerden dolayı sınırlı olması bu kesimlerin ürünlerinin piyasaya sürülmeden yine bu kesimde tüketilmesine neden olmaktadır ki, bu da geleneksel kesimin en belirgin özelliği olarak değerlendirilmektedir..

Modern kesime gelince, bu gün geçiş sürecini tamamlamayan Azerbaycan'da özellikle yabancı sermayenin yöneldiği maden veya hammadde üretim alanlarında ve bunların etkisi altındaki alanlarda modern kesim oluşmaktadır. Sözkonusu kesim tüm birimleri itibarile en son yenilikleri uygulayan kesim olmaktadır. Bu kesimde üretimde en yeni teknoloji kullanılmakta, kaliteli ürünler üretilmekte, yüksek verimlilik elde edilmektedir. Burada tek sorun modern ve geleneksel kesim arasındaki ekonomik farklılıklar değil, aynı zamanda insanların hayat biçimleri, zevkleri, yaşam düzeylerinde de bir ikili yapının meydana gelmesidir ki, bu da toplum kesimlerini bir birlerine yaklaştırmaktan çok, uzaklaştırmaya hizmet etmektedir.

4.1.2.5. Siyasal Yapı

Az gelişmiş ülkelerin siyasal yapıları gelişmiş ülkelerle karşılaştırmada çok büyük farklılıklar göstermektedir. Gelişmiş ülkeler 'sosyal refah devleti' anlayışı içerisinde zamanla fertlerin sosyal, ekonomik, hukuki ihtiyaçlarını karşılayarak fertlere verdiği önemi ön plana çıkarmıştır. Az gelişmiş ülkelerin siyasal sistemlerinin en aksak yönlerinden biri ise toplumda ferdi hakların arka planda tutulmasıdır.

Azerbaycan'ın siyasal yapısı incelenirken öncelikle ülkenin tek partili, baskıcı siyasal rejimden çok uzun olmayan bir dönem önce kurtulmasının dikkate alınması gerekmektedir. Buna bağlı olarak açıktır ki, kısa zaman diliminde yıllarca edinilen alışkanlıkların terk edilmesi kolay olmamaktadır. Bu bakımdan siyasal anlamda günümüzde de yer yer eski dönemden kalma yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir.

Azerbaycan'da çok partili sistem, siyasi plüarizm geçerli olmaktadır. Buna bağlı olarak ülke siyasal rejim olarak demokrasiyi benimsemiştir. Fakat bu tip ülkelerin genel özelliği 'aksak demokrasi' şeklinde tanımlanan bir demokrasi anlayışının geçerli olmasıdır. Birçok siyasal kurumlar sadece şekil değiştirmiştir. Politik kurumların tam anlamıyla gelişmemiş olması ve hukuk prensiplerinin çoğu kez politik oyunlarla değiştirilmesi, bu tip ülkelerde uygulanan demokratik rejimlerin Tibor Mende'nin dediği gibi 'portatif demokrasi' adını almasına yol açmıştır³⁴⁷.

Azerbaycan'da da bir çok azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi temel sorun mevcut sosyal, ekonomik, hukuki sorunların tercih edilen siyasal otoritenin gereklerine uygun olarak çözülmesi gelenenğinin sürdürülmesi olmaktadır. Ekonomik olarak piyasa mekanizmasının oluşmakta olması bu konuda önemli bir yapı taşı olarak değerlendirilmektedir. Fakat ekonomik olarak devlete bağlı bulunan kesimlerde bu bağlılık bireylerin siyasal tercihlerini etkilemektedir. Sosyal olarak 'işsizlik' sorununun mevcudluğu, toplumu işsiz kalabilme tehlikesiyle baş başa bıraktığından bu durum yine siyasal tercihlerin açıklanmasında bir engel oluşturmaktadır.

Özetlenecek olursa, on yıllarla dünyada en baskıcı siyasal rejimlerden biri olarak bilinen Sovyet sisteminden daha yeni kurtulmuş Azerbaycan siyasal tercihini insan hakları esaslı, fikir özgürlüğüne dayalı demokrasiden yana kullanmıştır. Ülkede onlarla parti, yüzlerle sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermektedir. Fakat buna rağmen eski alışkanlıkların kolay terk edilememesinden dolayı ülkede demokrasiyle bağdaşmayan durumlarla karşılaşmaktadır. Ülkelerin kalkınmasıyla temel hak ve özgürlüklerin, demokrasinin, özgürlüklerin geliştirilmesinin ilişkili olduğu, genelde gelişmiş ülkelerin sözkonusu alanda da azgelişmişlerden ileride oldukları dikkate alınarak, gelişme yolunda bu konuya çok önem verilmesi gerekmektedir.

³⁴⁷ İlkin, a.g.e., s.45

4.1.2.6. Kentleşme Olgusu

Kentleşme olgusuyla belirtilmek istenen durum toplum kesimlerinin yaşamlarında kent ve kırsal kesimin büyüklüğüdür. Genel olarak, gelişmiş ülkelerde nüfusun yaklaşık %80'e yakını kentlerde yaşarken, azgelişmişlerde bu oran %50-60'ı geçmemekte, bazı ülkelerde %20'lere kadar düşmektedir. Bazı görüşlere göre³⁴⁸, nüfusun kentsel yerleşim durumuna göre ülkelerin gelişmiş veya gelişmemiş bir ekonomik yapıda olduğunu söylenebilir. Genel anlamda doğru olmakla beraber bu durumun tek ölçüt olarak ele alınmasının her zaman doğru sonuçlar verebileceği tartışmaya açık bulunmaktadır.

Azerbaycan nüfusunun kentsel kırsal ayrımı yapılırken, genel olarak nüfusun yarısından fazlasının şehirlerde yaşadığı görülmektedir. Bağımsızlık sonrası 15 yılda durumda oransal olarak çok önemli değişiklikler kaydedilmemiştir.

Ülke nüfusunun şehir ve kırsal kesim dağılım oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo:29 Azerbaycan Nüfusunun Şehir-Kırsal Kesim Dağılımı(%)

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Toplam nüfus	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Şehir nüfusu	53,9	52,4	51	50,8	50,7	50,7	51,5	51,5	51,6
Kırsal nüfus	46,1	47,6	49	49,2	49,3	49,3	48,5	48,5	48,4

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

Tablo 29'dan da görülmektedir ki, Azerbaycan'da bağımsızlık sonraki dönemde şehir nüfusu kırsal kesim nüfusundan sürekli daha fazla olmuştur. En yüksek şehir nüfusu oranı %53,9'la 1990 yılında yaşanmış, en düşük oran ise %50,7'yle 2001-2002 yıllarında kaydedilmiştir.

Resmi verilere göre³⁴⁹, sözkonusu oranlarla sanayileşme ve dolayısıyla kalkınma arasında bir ilişkinin var olduğunu söyleyen düşünürlerin tezisi açısından Azerbaycan'daki durum ele alındığında sözkonusu ilişkinin tam olarak doğrulanmadığı görülmektedir. Şöyle ki, 1990-1995 arası Azerbaycan'da ekonomik çöküş, sanayide ciddi oranlı düşüş yılları, 2000'li yıllarda ise genel olarak büyüme ve özellikle sanayide rekor seviyelerdeki artış oranları yakalandığı halde 1995'de şehir nüfusu oranı, bundan sonraki tüm yıllardaki oranlardan daha yüksek olmuştur. Demek ki, Azerbaycan açısından sanayileşmeyle şehir nüfusunun artması arasında olan ilişki doğrulanmamıştır.

Azerbaycan'da, her ne kadar yukarıdaki tabloda yeralan resmi verilere yansımada, reel olarak, bağımsızlık sonrası yıllarda tarımsal altyapının dağılması, kırsal kesimde

³⁴⁸ İlkin, a.g.e., s.47

³⁴⁹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

yaşam şartlarının ağırlaşması nüfusun önemli bir kısmının yurtdışına, geride kalanların da iş olanaklarından dolayı şehirlere akın etmesine neden olmuştur. Bu anlamda son 15 yılda başkent Bakü'nün nüfusunun çok arttığı iddia edilmektedir. Sözkonusu göç halen devam etmektedir. Fakat çalışma amaçlı başkente yerleşen kırsal nüfus, nüfus idarelerince kayda alınmadığından, şehirde yaşayan nüfus, kırsal nüfus olarak kayıtlara geçmektedir. Sonuç olarak, bir az gelişmiş kriteri olarak ele alınan kentleşme olgusuna göre Azerbaycan resmi verilere göre nüfusunun yarısından biraz fazlasının şehirlerde yaşamasıyla nüfusunun %80'nin şehirlerde yaşadığı gelişmiş ülkelerden geri kalmaktadır.

4.2. Azerbaycan Ekonomisinde Kalkınma Sorunu: Petrole Bağımlılık

19.Yüzyılın başından itibaren petrol dünyada en önemli hammaddelerin başında yer almaya başlamıştır. Dünyada petrolün sanayi yöntemiyle üretimine ilk kez 1847 yılında Azerbaycan'da başlanmıştır. Azerbaycan'da petrol sanayisindeki gelişmeler yabancı şirketlerin de ilgisini çekmeye başlamış ve ünlü Nobel Kardeşleri Bakü'de ilk petrol şirketini kurmuştur³⁵⁰. Bu tarihlerden itibaren Hazar Bölgesi ve buna bağlı olarak Azerbaycan, dünyada petrolle özdeşleşmeye başlamış ve petrol ülkesi olarak ün kazanmıştır.

Petrolün önem kazanmaya başladığı dönemden bu tarafa dünyada bu kaynağa olan ihtiyacın sürekli artış göstermesi, Azerbaycan ekonomisi'nin dayandığı temel sektörün petrol sektörü olmasında etkili olmuştur. Ülkede sanayi kapitalizminin gelişimi temel olarak petrol üretiminin artması ve bu alana yabancı sermayenin yatırım yapması ile gerçekleştirilmiştir. Petrol sanayiinin gelişimine bağlı olarak diğer sanayi dallarında da gelişmeler yaşanmıştır.

1991'de Sovyetlerin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesiyle başlayan süreçte ülke zengin petrol ve doğal gaz rezervleriyle yabancı sermayenin dikkatini tekrar bölgeye çekmiştir. Sözkonusu kriz döneminde eskiden varolan ekonomik bağların kopması, dış dünya ile olan ilişkilerin yetersizliği, eski teknolojiye bağlı üretim azalışı ve tüm bu olumsuzlukların atlatılması için gerekli olan sermaye birikiminin ülke içinde yetersiz olması, Azerbaycan'ın bu sektöre yabancı sermaye çekmesini zorunlu kılmıştır. Yabancı sermayenin ülkeye gelmesi ve ağırlıklı olarak tek sektörde-petrol sektöründe- yoğunlaşması ise Azerbaycan'ı 'Tek Ürünlü Ekonomi' niteliğinde olma riski ile karşı karşıya bırakmıştır.

³⁵⁰ Muşfig Atakişiyev, **Azerbaycan'ın Yeni Neft Siyaseti ve İktisadi İnkişaf**, Azereşr Yayınları, Bakü, 2004, s.64.

4.2.1. Tarihi Süreç İçinde Azerbaycan Petrolleri

Tarihçilere göre, Azerbaycan'da petrolün çıkarılma tarihi milattan öncelere kadar dayanmaktadır. Milattan önce 4.Yüzyılda yaranmış Azerbaycan devleti Atropatena hakkında Ammian Marsel şöyle demektedir: “Bu ülkede midya yağı hazırlanmaktadır. Bu yağın yanma özelliğinin olması onun aydınlanma amaçlı kullanılmasına da neden olmuştur. Sözkonusu ürün yerli dilde ‘nafta’ olarak adlandırılmaktadır”³⁵¹.

13-14.Yüzyıllarda yaşamış italyan seyyah Marco Polo Bakü'ye bağlı Abşeron yarımadasından çıkarılan petrolün aydınlanma ve tedavi amaçlı kullanımından söz etmektedir. Dünya petrol endüstrisinin beşiği olarak bilinen Abşeron, yerden çıkan alevler nedeniyle, eski dinlerden biri olan Ateşperestlik için de kutsal mekan olarak bilinmektedir³⁵². Sözkonusu dönemlerde petrol basit yöntemlerle çıkarılmıştır. 17.Yüzyılın ortalarından başlayarak Bakü yakınlarındaki Bibiheybet'te petrol mekanik yöntemlerle çıkarılmaya başlanmıştır³⁵³.

Tarihsel olarak Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişim süreci 3 aşamada ele alınmaktadır. Bunlar:

- 1- Çar Rusya'sı Dönemi (1806-1918)
- 2- Sovyet Dönemi (1920-1991)
- 3- Bağımsızlık Sonrası Dönem (1991 Sonrası)

4.2.1.1. Çar Rusyası Döneminde Azerbaycan Petrolleri

Tarihi verilere göre Hazar denizinde ilk petrol üreten ülke Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan'da petrol XIX.Yüzyıl ile birlikte ekonomik hayata girmiş, 1821 yılında mekanik yöntemle ortalama olarak 3 bin ton petrol üretilmiştir³⁵⁴. 1869 yılından başlayarak petrolün mekanik yöntemle üretiminden, sanayi yöntemiyle üretimine geçilmiştir. 1869 yılında Bakü'ye bağlı Balahani'da ve 1871'de Bibiheybet'te ilk kez petrol bu yöntemle üretilmiştir. Bu dönemde ülkede sanayi gelişiminin temelini petrol sanayisi oluşturmuştur.

³⁵¹ Gurban Gurbanov, *Azerbaycan ve Merkezi Asyanın Enerji Lahiyeleri ve Onların Bu Regionların Emek Ehtiyatlarından İstifade Edilmesinde Rolü*, **Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.359

³⁵² Mehemedhesen Velili, *Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1993, s.131

³⁵³ Nebi Nebiyev, *İqtisadiyyat Cemiyet ve Ekoloji Mühiti*, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakü, 2000, s.246

³⁵⁴ İlham Alıyev, Sabit İbadov, *Azerbaycan İqtisadiyyatı*, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakü, 1999, s.49.

1872 yılından sonra Bakü’de petrol endüstrisinin hızla gelişme kaydettiği görülmektedir. Kısa bir dönemde petrol kuyu sayısı 2’den 301’e çıkmış, petrol üretim miktarı ise 113 kat artış göstermiştir³⁵⁵. 1872’de petrol endüstrisinin gelişmesine ve endüstriyel yatırımlara engel olan iltizam sistemi kaldırılarak petrol çıkan topraklar gruplara bölünmüş ve müzayede yolu ile ayrı ayrı yatırımcılara uzun süreli kiraya verilmiştir. İltizam sisteminin kaldırılması petrol sanayisinin gelişimine uygun ortam yaratmada etkin olacak şekilde bir yandan yabancı sermayenin katılımını, öte yandan da Abşeron’da petrol coğrafyasının genişlemesini, petrol üretiminin artmasını ve üretim tekniklerinin gelişmesini sağlamıştır³⁵⁶.

Petrol çıkarılan topraklar daha çok Rus ve Ermeni yatırımcılar tarafından kiralanmıştır. Kiracılar arasında Azerbaycan burjuvazisinin tek temsilcisi Hacı Zeynelabidin Tağıyev olmuştur. 1873 yılında Tağıyev’e ait kurulan işletme, 25 yıl gibi bir sürede sondaj, üretim, tasfiye ve petrolün nakli, kısaca petrol sanayisinin bütün dallarını bir araya getiren büyük bir sanayi kompleksi haline gelmiştir³⁵⁷.

1879-1888 yılları arasında Azerbaycan’da petrol üretimi, dünya petrol üretimi monopolünü elinde tutan ABD’nin üretimine eşit olmuştur. 1890 yılında Bakü Rusya petrolünün %97.7’ni karşılamaktaydı³⁵⁸. 19.Yüzyılın sonunda Azerbaycan petrol üretimine göre ABD’yi geçmiş ve 1899 yılında dünyada birinci sırada yer almıştır. 1901 yılında Azerbaycanda 11.5 milyon ton petrol üretilmiştir ki, bu da dünya petrol üretiminin %50-ne eşit olmuştur.

19.Yüzyılın sonu 20.Yüzyılın başında Azerbaycan’da özellikle petrol sektörüne önemli miktarlarda yabancı sermaye yatırılmıştır. Yabancı yatırımlar arasında Nobel Şirketi’nin kurucusu Alfred Nobel ve kardeşleri, 1879 yılında Bakü’de ‘Nobel Brother Oil Production Partnership’ şirketini kurarak petrol taşımacılığı alanında önemli değişikliğe neden olacak dünyanın ilk petrol tankerini üretmiştir. 1880 yılında Bakü petrol sanayisine aktif olarak katılan üç grup-Nobel Brothers, Rothscild Brothers ve Russkiy Standart – Maliye Bakanlığı’nın desteğiyle yerli iş adamları ile ilişki kurmuş ve aralarındaki gizli bir anlaşma ile ülkede etkinliklerini artırabilmişlerdir. Yabancı şirketlerin etkinliğini arttırmasıyla, 1899-1901 yıllarında 15 büyük petrol şirketinin ürettiği petrol miktarı, imparatorlukta üretilen toplam petrolün %75’ni oluşturmuştur³⁵⁹.

³⁵⁵ Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, TİKA Yayınları, Ankara, 1996, s.13

³⁵⁶ Nebiyev, a.g.e., s.247

³⁵⁷ İstanbul Ticaret Odası, **Azerbaycan**, İTO Yayınları No:1992-28, İstanbul, 1992, s.7

³⁵⁸ Nesib Nesibli, **Azerbaycanını Geopolitikası ve Petrol**, Hazar Üniversitesi Matbaası, Bakü, 2000, s.12.

³⁵⁹ Telman Huseynov, **Sanayinin İqtisadiyyatı**, Azərneşr Yayınevi, Bakü, 2000, s.23.

1917 yılı bolşevik devriminin ardından Çar Rusyası dağılmış, Geçici Rus İktidarı 5 üyeli Transkafkas Özel yönetimini kurarak, Transkafkas'ın yönetimini bu kuruma devretmiştir. 1918 yılında Lenin'in imzasıyla yayınlanan Sovyet Rusya'sı Halk Komiserliği'nin Beyanatıyla Azerbaycan da dahil olmakla ülkedeki petrol sanayisinin tümüyle devletleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat sonraki gelişmelerden dolayı sözkonusu karar uygulanamamıştır.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Doğuda ilk Cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bakü Sovyet hükümeti ise bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetini ortadan kaldırmak amacıyla faaliyetlerini sürdürmüş, fakat bu konuda başarılı olamayıp yenilgiye uğramıştır. Bağımsızlığın ardından Azerbaycan'ın yeni hükümeti petrol endüstrisinin devletleştirilmesini iptal eden ve işletmelerin sahiplerine geri verilmesini sağlayan yasayı yürürlüğe koymuştur. Aynı zamanda ülke yönetimi büyük zarar görmüş petrol endüstrisini yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Fakat buna rağmen 1901 yılında 11.5 milyon ton petrol üretimi gerçekleştiren ülke, 1919'da 3.7 milyon ton petrol üretmiştir ki, bu da 1916 yılı petrol üretiminin sadece yarısına eşit olmuştur. Bu düşüşün nedeni ise I.Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi ve süregelen siyasal karışıklıklar olmuştur.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne petrol bunalımını ortadan kaldırma fırsatı verilmeyerek bağımsızlığın ilanından 23 ay sonra 28 Nisan 1920'de Rus ordusu tarafından işgal edilmiştir. İşgalden sonra da petrol üretimi azalmaya devam etmiştir. Şöyle ki, 1921'de Azerbaycan'da sadece 2.4 milyon ton petrol üretilebilmiştir³⁶⁰.

Genel olarak Çar Rusyası döneminde Azerbaycan'da petrol sektörüne bağlı olarak diğer sanayi alanlarında da belirli düzeyde olumlu değişimler olmuştur. Öncelikle, gelişen petrol sektörü için gerekli bakım-onarım işlevlerini gerçekleştirebilecek makine yapım sanayisinin, üretimde gerekli olan belirli petrol teçizatlarının üretimi gibi alanlarda gelişmeler kaydedilmiştir. Sözkonusu sektörlerin gelişimi ülkede elektro-eneji alanında da gelişmelere neden olmuştur. Örneğin, bu dönemde Bakü sahip olduğu elektrik istasyonlarının gücüne göre Çar Rusya'sında Petersburg ve Moskova'dan sonra üçüncü sırada yer almıştır.

Sözkonusu dönemde Azerbaycan Çar Rusya'sının toplam yüzölçümünün %0.4'ne ve nüfusunun da %1.4'ne sahip olmasına rağmen 20.Yüzyılın birinci on yılında ülkede üretilen toplam sanayi ürünlerinin %5'i ve sanayi sektöründe çalışanların %8'i ülkenin payına düşmüştür. Öte yandan, Rusya'da sanayi müesseselerinin sayısı ile ilgili yapılan

³⁶⁰ Aras, a.g.e., s.23

istatistiklere göre, 1908 yılında Kafkasya’da sanayi müesseselerinin %59’u, çalışanların %80’i ve üretilen sanayi mallarının %92’si Azerbaycan’ın payına düşmüştür³⁶¹. Bakü Guberniyası sanayi üretiminin artım hızına göre Rusya’nın sadece üç Guberniyası’ndan – Moskova, Petersburg ve Vladimir Guberniyaları’ndan geri kalmıştır³⁶². Fakat, tüm bu olumlu gelişmelerin yanısıra, ülkede üretilen toplam sanayi ürünlerinin %80’inin petrol sanayisinin payına düşmesi³⁶³, Çar Rusyası döneminde de Azerbaycan Ekonomisi’nin ‘tek yanlı’ olarak geliştiği kanısını güçlendirmektedir.

4.2.1.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan Petrol Endüstrisi

Azerbaycan 28 Nisan 1920’den itibaren varlığını SSCB’ye bağlı bir Cumhuriyet olarak sürdürmüştür. Buna bağlı olarak ülkenin ekonomik örgütlenme biçimi ve işleyiş mekanizmaları Birliğin genel ekonomik stratejisi doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Ülkedeki sanayi tesislerinin çoğu diğer bağlı cumhuriyetlerde olduğu gibi Birliğin ihtiyacına göre kurulmuştur. Sovyet döneminde de Azerbaycan ekonomisinde sanayinin gelişimi Çar Rusya’sında olduğu gibi temel olarak petrol sanayisi ve onunla direkt ilişkili olan petro-kimya sanayisine bağlı olmuştur.

Sovyet döneminde Azerbaycan petrol sanayisi genel olarak iki aşamada ele alınmaktadır. Bunlar 1920-1945 ve 1945-1990 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. 1920-1945 yılları arasındaki dönemde petrol ve doğal gaz sanayisinde yüksek düzeyde gelişme kayd edilirken, maddi ve teknik altyapıda önemli değişiklikler olmuştur. 1945-1990 yılları arasındaki dönemin en önemli özelliği ise Azerbaycan’ın denizde ‘Neft Taşları’ denen ve sonradan Azerbaycan’ın petrol endüstrisinde çok önemli yer tutacak bir alanda petrol arama faaliyetlerinin başlatılması ve başarılı sonuçların alınmasıyla ilgili olmuştur. Şöyle ki, 1946’da ‘Neft Taşları’nda başlatılan arama çalışmaları 1949’da bu alandaki ilk petrol kuyusunun açılmasıyla sonuçlanmıştır³⁶⁴. Bakü’den 100 km. aralıda bulunan ‘Neft Taşları’nda 1949’da açılan bu kuyu dünyada ilk kez denizden petrol çıkarılmasının başlangıcını koymuştur³⁶⁵. Sözkonusu kuyunun açılması sonradan Hazar’ın diğer bölgelerinde de arama çalışmalarının yapılması ve petrol kuyularının bulunmasına

³⁶¹ Aliyev, İbadov, a.g.e., s.50.

³⁶² Huseynov, a.g.e., s.23.

³⁶³ Aliyev, İbadov, a.g.e., s.50.

³⁶⁴ Nebiyev, a.g.e., s.247

³⁶⁵ Yusif Zeynalov, *Globallaşma Şeraitinde Azerbaycan’ın Dünya İgtisadiyyatına İntegrasyonunda Yeni Neft Stratejisinin Rolü, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde*, Bakü, 2007, s.252

uygun zemin oluşturmuştur. Günümüzde de Azerbaycan'ın petrol üretiminin yaklaşık %90'ı Hazar'a bağlı bulunmaktadır.

Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasından sonraki ilk dönemde petrol üretimi ve rafineri endüstrisinin geliştirilmesi için büyük çabalar harcanmış, petrol endüstrisi, petro-kimya, makine mühendisliği alanında başarılar elde edilirken, petrol üretiminde çok büyük düşüşler yaşanmıştır. Karşılaştırılacak olursa, 1901'de o zamanın teknolojisiyle 11.5 milyon ton petrol üreten ülke, 1920-1930 yılları arasında ortalama yıllık 4.6 milyon ton petrol üretmiştir³⁶⁶. Fakat buna rağmen 1930'da eski SSCB'nin petrol üretiminin %57'sinin Azerbaycan'dan sağlandığı görülmektedir.

1930-1940 yılları arasında Azerbaycan'da petrol üretimi 1920-1930 dönemiyle karşılaştırmada önemli miktarda artış göstermiştir. 1930'da Birliğin toplam petrol üretiminin %57'sini sağlayan Azerbaycan'ın payı 1940 yılında %71'e yükselmiştir³⁶⁷. Ortalama olarak 1930-1939 yılları arasında Azerbaycan'ın petrol üretimi yıllık 17.5 milyon ton olmuştur³⁶⁸ ki, bu da önceki dönemle karşılaştırmada yaklaşık 4 kat daha fazladır. Belirtmek gerekir ki, II.Dünya Savaşı'na kadarki dönemde de ülke sanayisi 20.Yüzyılın başlangıcında olduğu gibi tek yönlü (petrole dayalı) olarak gelişmekteydi³⁶⁹.

1941 yılında SSCB'nin II.Dünya Savaşı'na katılmasıyla ülkenin petrole olan ihtiyacı önemli derecede artmıştır. Azerbaycan 1941'de petrol üretimini 25.4 milyon tona çıkararak bu konuda rekor düzeye ulaşmıştır. Sözkonusu yılda Azerbaycan'da üretilen petrol SSCB'de çıkarılan toplam petrolün %75'ni oluşturmuştur. Genel olarak II.Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan'da petrol üretimi şu şekilde gerçekleşmiştir³⁷⁰: 1941'de 25.4; 1942'de 15.8; 1943'te 12.6; 1944'te 11.8 ve 1945'de 10.4 milyon ton. Sovyetler Birliği'nin Almanya'yı yenerek II.Dünya Savaşı'nı kazanmasında Azerbaycan petrolerinin çok önemli bir payı olmuştur. Savaş yıllarında SSCB'nin petrol ihtiyacının tamamına yakın bir kısmının Azerbaycan tarafından karşılandığı göz önüne alındığında Azerbaycan'ın jeostratejik önemi daha fazla anlaşılmaktadır.

II.Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde en önemli gelişme, belirtildiği gibi, çok büyük enerji rezervlerine sahip olan Hazar Denizi'nden petrol çıkarılmasına başlanması olmuştur. Buna rağmen 1950'li yıllarda Azerbaycan'da petrol üretimi önemli düzeyde azalmıştır. Bunun nedeni olarak Sovyetler'in Sibirya yatakları

³⁶⁶ Zeynalov, a.g.m., s.252

³⁶⁷ Cynthia Croissant, *Azerbaijan Oil and Geopolitics*, Nova Science Publishers, New York, 1998, s.22

³⁶⁸ Zeynalov, a.g.m., s.252

³⁶⁹ Huseynov, a.g.e., s.56.

³⁷⁰ Aras, a.g.e., s.27

başta olmakla Volga boyunda, Tataristan'da, Başkırdistan'da, Batı Sibirya'da, Kazakistan'da, Türkmenistan'da petrol üretimine başlaması olarak gösterilmektedir³⁷¹. 1960'lı yılların ikinci yarısında Azerbaycan'ın petrol üretiminde belirli bir artış yakalanmış, 1969 yılından 1985 yılına kadarki dönemde ise tekrar bir düşüş kaydedilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde petrol kaynaklarının bulunması Bakü petrolüne olan ilgiyi azaltmıştır. SSCB'nin son yıllarında merkezden yapılan yatırımların %85'i Batı Sibirya, Ural ve Volgaboyu petrolerine ayrılmıştır. Buna bağlı olarak Azerbaycan petrolerinin Sovyet sanayisindeki toplam payı 1940 yılında %71.6 olduğu halde, 1950 yılında %39.2, 1960 yılında %12, 1970 yılında %5.7 ve 1980 yılında ise %2.4'e kadar azalmıştır. 1985 yılında 13 milyon ton olan yıllık petrol üretimi bağımsızlığın ilk yıllarında 9 milyon tona kadar düşmüştür³⁷² ki, bu da SSCB'de üretilen toplam petrolün %1.7'sine eşit olmuştur³⁷³.

Sovyetler Birliği'nde merkezi planlama doğrultusunda ülkeler arasında uzmanlaşma ve işbölümüne gidilmiştir. Bu çerçevede Azerbaycan ekonomisi için öncü veya lokomotif sektör petrol sanayisi olmuştur. Petrol sanayisinin gelişiminde Azerbaycan petrol-makine sanayisinin özel bir yeri bulunmuştur. Petrol sanayisinde verimliliği artırmak ve daha yüksek teknolojiye ulaşmak amacıyla 1931 yılında Bakü'de petrol makineleri üzere bilimsel araştırma merkezi kurulmuştur. 1935 yılında 'Azneftmaş' Tröstüne bağlı petrol teçhizatları üzere uzmanlaşan 12 fabrika üretim yapmaktaydı. Bunun yanı sıra, 1970'li yıllarda Bakü'de çok büyük neftayırma komplekslerinin temelleri atılmıştır³⁷⁴. Genel olarak, 1980'li yılların sonunda eski Sovyetler Birliği'nde petrol çıkarılması için gerekli makine-teçhizatın %70'i Azerbaycan'da üretilmekteydi³⁷⁵.

Sonuç olarak, 70 yıllık Sovyet Dönemi'nde Azerbaycan petrolerinin sömürülmesine rağmen bunun karşılığı hiç bir şekilde ülkeye geri dönmemiştir. Parasal olarak ödenen karşılığın sözkonusu ürünün maliyetinin altında olmasının yanı sıra³⁷⁶, geride bırakılan ekonomik yapı da sadece Birliğin ihtiyaçları gözönünde bulundurularak şekillendirilmiştir. Bu da ülkede sanayinin tek yönlü olarak gelişmesi, ülkenin kendi ihtiyaçları doğrultusunda üretim politikası geliştirememesi sonucunu doğurmuştur.

³⁷¹ Kadir Dikbaş, *Hazar Petrolleri ve Avrasya Enerji Koridoru*, **Diyalog Avrasya Dergisi** No:1, İstanbul, s.11

³⁷² Nesibli, a.g.e., s.13.

³⁷³ Nebiyev, a.g.e., s.248

³⁷⁴ Zeynalov, a.g.m., s.252

³⁷⁵ Azad Mirzeczade, **Petrol ve Petrol Sektöründeki Teknolojik Gelişmeler**, Maarif Yayınları, Bakü, 1993, s.15

³⁷⁶ Aras, a.g.e., s.32

Ülkede belirli düzeyde üretim tesislerinin olmasına rağmen, Azerbaycan toplam üretimin %27'sini ham madde olarak ihraç etmekle Sovyetler Birliği'nde birinci sırada yer almıştır. Öte yandan, ülkede petrol alanındaki büyük üretim tesisleri, örneğin, petrol teçhizatı üzere üretim yapan Sattarhan adına fabrikanın 1988 yılına kadar ürettiği petrol teçhizatları için gerekli ara mal ve ham madde girdisinin %70'i diğer Birlik ülkelerinden karşılanmaktaydı. Tüm bunlar bilinçli bir politikanın sonucu olmuştur. Eski SSCB hiç bir ülkenin, özellikle doğal kaynaklar itibariyle zengin olan ülkelerin ekonomik olarak kendi kendine yeterli olmasına fırsat vermemiş, sözkonusu ülkeleri ekonomik bağlarla bir birlerinden bağımlı hale getirmiştir.

Sovyetler dönemindeki Azerbaycan petrol endüstrisinden bağımsız Azerbaycan'a kalan, eski ve yıpranmış teknolojiyle de olsa, ham petrolün nihai ürüne dönüştürülmesi tecrübesi ve yukarıda da belirtildiği gibi petrol teçhizatı üretme bilgisi olmuştur. Fakat bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin içinde bulunduğu durum bu olumlu miraslardan yararlanmaya fırsat vermemiştir. Günümüzde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum, bu potansiyelin kullanılması ve bir petrol ülkesi olan Azerbaycan'ın sadece ham petrolüyle değil, nihai petrol ürünleri ve petrol teçhizatlarıyla da dünyada markalaşabileceğine olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak bağımsızlıktan sonra Azerbaycan ekonomisinde petrol endüstrisinin öncü sektör olması tarihi nedenlere dayanmaktadır. Petrolün aktif olarak ekonomik alanda kullanılmaya başlandığı dönemlerden itibaren, ister Çar Rusya'sı döneminde, isterse de SSCB döneminde sömürgecilik amacıyla Azerbaycan' da gelişen veya geliştirilen sektör petrol endüstrisi olmuştur. Dolayısıyla, incelenen her iki dönemde ülke 'tek ürünlü ekonomi' niteliğinde olmuştur. Bu bakımdan bağımsızlıktan sonraki kriz yıllarında petrol tekrar ülkede 'lokomotif' veya 'öncü sektör' olma görevini üstlenmiştir.

4.2.2. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'ın Petrol Politikası

Sovyetler Birliği dağılınca Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını resmen ilan etmiştir. Bağımsızlığın ilanı ile Azerbaycan özkaynaklarında söz sahibi olmuş, ülkenin geleceği adına doğal kaynakların etkin kullanımı konusu ön plana çıkmıştır. Ülke için denizde ve karada sahip olduğu enerji kaynakları çok önemli yer tutmaktadır. Çünkü yüzyıllardan beri ülke ekonomisinin temelini enerji sektörü oluşturmuştur. Dolayısıyla, tarihi bir fırsat olarak kazanılan siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla

desteklenmesi ve Azerbaycan'ın dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında yerini alması sözkonusu kaynakların etkin kullanımına bağlı bulunmaktadır.

Azerbaycan Sovyetlerden petrole dayalı bir ekonomi devr almıştır. Diğer alanlarda da belirli gelişimler olmakla beraber, ekonomi temelde petrol endüstrisi üzerine kurulmuştur. Bağımsızlıkla ülkede baş gösteren sosyal, ekonomik, siyasal karışıklıklar ve buna eklenen Ermenistan savaşı Azerbaycan'ın biran önce bu kriz durumundan çıkmak için bağımsız ekonomi politikasını belirlemesini zorunlu kılmıştır. Ekonominin diğer alanlarında eski SSCB Cumhuriyetleriyle olan ekonomik bağların kopması, dünya pazarında rekabete dayanıklı ürünlerin üretilmemesi ülkenin sahip olduğu petrol kaynağını dünya pazarlarına çıkarma konusunu gündeme getirmiştir.

Bu koşullar altında Azerbaycan'ın kendi olanaklarıyla mevcut enerji kaynaklarını işlemesi ve üretilen ürünün dünya pazarlarına çıkarılması mümkün olmamıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz, içteki sermaye yetersizliği Azerbaycan'ın doğal kaynaklarını işlemek ve bunları pazarlayabilmek için yabancı sermayeyle işbirliği yapmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren dünyanın önde gelen enerji şirketleriyle işbirliği sürecini başlatmış ve içinde bulunduğu kriz ortamından zamanla kurtularak ekonomik büyüme yoluna girmiştir. Fakat ekonominin petrole bağımlılığının giderek artmış olması bu sürecin olumsuz yönü olarak değerlendirilmektedir.

Burada ek olarak şunu belirtmek gerekir ki, Azerbaycan petrol zengini ülke olmakla beraber, son yıllarda Hazar'daki Şahdeniz Yatağı'nda ortaya çıkarılan doğal gaz rezervleriyle de önemli bir konuma yükselmiştir. Şahdeniz Yatağı'nda 1 trilyon m³ doğal gaz rezervinin bulunduğu tahmin edilmektedir ki, bunun 400 milyar m³'ü ispatlanmış rezervlerdir³⁷⁷. Azerbaycan sözkonusu kaynakların işlenip dünya pazarlarına çıkarılması amacıyla, başta BP olmakla, yabancı şirketlerle 30 yıllık süreyi kapsayan 'Şahdeniz' Yatağı Anlaşması'nı imzalamıştır. Son yıllara kadar doğal gaz ithalatçısı konumunda olan ülkenin 'Şahdeniz' projesinin gerçekleşmesiyle, 2007 yılından itibaren ithalatçı ülkeden doğal gaz ihraç eden ülke konumuna yükseleceği beklenmektedir. Sözkonusu doğal gaz ihraç projelerinin ekonomik katkısı sonraki dönemleri kapsayacağından burada enerji kaynakları içinde doğal gaz sektörü ayrıca ele alınmayacak, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası petrol politikası incelenecektir.

³⁷⁷ Consulting & Business Dergisi, S.9, Bakü, 1999, s.30

4.2.2.1. Hazar Havzası'nın ve Azerbaycan'ın Enerji Rezervleri

SSCB'nin dağılmasıyla Hazar bölgesi sahip olduğu petrol ve doğal gaz potansiyeli ile dünyanın dikkatini üzerine çekmiştir. Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan gibi Hazara kıyısı bulunan ülkelerin 21.Yüzyılda büyük enerji üreticileri arasında yerlerini alacakları belli olunca birçok uluslararası şirketler bölgedeki enerji kaynaklarının ortak üretimi için işbirliği yapmak, komşu devletler ise bu kaynakların dünya pazarlarına ulaşımını sağlayacak boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi için rekabete girmiştir.

Hazar'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının bir çoğu daha çıkarılmamış, hatta bölgenin önemli kısmında rezervlerin miktarı tam olarak tespit edilmemiştir. Genel olarak, Hazarın enerji rezervleri ve bu bağlamda Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz potansiyeli ile ilgili çok farklı değerlendirmeler yapılmaktadır³⁷⁸. Bu bakımdan istatistikî açıdan Hazar Denizi'nin ve Bölge ülkelerinin enerji rezervleri konusundaki veriler kaynaklara göre değişiklik göstermekte, hatta bazı durumlarda veriler bir birinden çok farklı olabilmektedir. Aşağıda bölge ülkelerinin enerji kaynaklarının işlenmesi ve pazarlanması konusunda sıkı bir işbirliği içinde bulunduğu uluslararası BP şirketinin verileri esas alınarak tablo düzenlenmiştir.Tabloda karşılaştırma yapabilmek için dünyada enerji zengini olan bazı bölgelerin petrol ve doğal gaz rezervleri yer almaktadır.

Tablo:30 Dünyada Bazı Bölgelerin İspatlanmış Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri

Bölgeler	Petrol (milyar ton)	Doğal gaz (trilyon m3)
Orta Doğu	91,5	49,52
S.Arabistan	36	5,79
ABD	3,5	4,65
Kuzey Denizi	2,3	3,84
Hazar Denizi	2.0 - 4.0	7.0 - 10.0

Kaynak: BP Amoco, Statistical Review of World Energy, 2000, s.4;20

Tablo 30'a göre, Orta Doğu, ele alınan bölgeler içinde en zengin petrol ve doğal gaz zengini bölge olarak görülmektedir. Enerji kaynakları bakımından Hazar Havzası Orta Doğu'yla karşılaştırılmasa da, stratejik açıdan Batı'nın en önemli petrol alanı olan ve yakın gelecekte tükenme olasılığı bulunan Kuzey Denizi'nin yerine geçmeye aday olarak

³⁷⁸ Gubad İbadoğlu, *Azerbaycan'ın Kalkınma Stratejisinde Petrolün Rolü: Ortodoks Bakış Açısıyla*, 2023 *Dergisi*, S.18, Bakü, Ekim-2002, s.73

gösterilmektedir³⁷⁹. Bu açıdan dünyanın en çok enerji ithal eden bölgesi olan Avrupa Birliği arz kaynaklarını çeşitlendirerek enerji güvenliğini sağlamada Hazar Bölgesi'ne özel bir önem vermektedir.

AB'nin enerji ithal ettiği bölgeler içinde Orta Doğu ve Rusya dikkat çekmektedir. 1973 yılındaki petrol krizinden sonra, AB genelinde uygulanan petrolde Orta Doğuya bağımlı olmama yönünde uygulanan politikalar sonucunda Rusya, Birliğe enerji sağlayan en önemli ithalatçı ülke konumuna gelmiştir. Fakat sön dönemlerde Rusya-Ukrayna ve Rusya- Belarus (Beyaz Rusya) arasında yaşanan enerji ulaşımı konusundaki krizler, AB genelinde Rusya'ya yönelik bazı endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum AB'nin enerji konusunda Orta Asya ve Kafkasya ülkelerine yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir³⁸⁰. Hazardaki petrol rezervlerinin dağılımı ülkelere göre aşağıdaki gibidir:

Tablo:31 Hazar Petrollerinin Ükelere Göre Dağılımı

Ülkeler	İspatlanmış rezervler (milyon ton)	Tahmin edilen rezervler (milyon ton)
Kazakistan	1590	13515
Azerbaycan	572,4	4293
Türkmenistan	238,5	5056,2
Rusya	31,8	795
İran	15,9	1908

Kaynak: Nebi Nebiyev, İqtisadiyyat Cemiyet ve Ekoloji Mühit, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakü, 2000, s.251

Verilere göre, dünyada tahmin edilen toplam petrol rezervlerinin %9.1'i Hazar Havzası'nda bulunmaktadır. Hazardaki toplam petrol rezervlerinin yaklaşık %52-%64'ü Kazakistan'a, %16.5-%24'ü ise Azerbaycan'a ait olan sektörde yer almaktadır³⁸¹. Tablodan da görüldüğü gibi Hazar Havzası'ndaki petrol rezervleri bakımından önde gelen ülke Kazakistan'dır. Azerbaycan bu sıralamada 2.sırada yer almaktadır. (Fakat değişik kaynaklarda Azerbaycan'ın Hazardaki petrol rezervi konusunda daha farklı veriler de bulunmaktadır³⁸²). Tabloya göre, Rusya ve İran her ne kadar Hazar'daki rezervlerine göre son sıralarda yer almış olsalar da, toplam petrol rezervleri bakımından dünyada petrol zengini ülkeler arasında önemli yerlerden birini tutmaktadırlar.

³⁷⁹ Z.V.Semedli, *XXI.Esrde Hazar Hövzesinin Geosiyasi Ehemiyeti ve Türk Dünyası*, **Globallaşma ve Regional İktisadi İnkişaf: Uluslararası Konferansın Makaleler Toplusunu İçinde**, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2004, s.206

³⁸⁰ Serin, Çaha, a.g.m., ss.295-296

³⁸¹ Nebiyev, a.g.e., s.251

³⁸² Aras, a.g.e., s.206

Toplam rezervler açısından bakıldığında sözkonusu bölge ülkelerinin petrol kaynakları bakımından ne kadar önemli olduğu daha net biçimde görülmektedir. Bu bakımdan aşağıdaki tabloda Hazara kıyısı bulunan 5 ülkenin- İran, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın- ispatlanmış toplam petrol rezervleri ve üretim-tüketim miktarları yer almaktadır.

Tablo: 32 Bölge Ülkelerinin Toplam Petrol Rezervleri

Ülkeler	İspatlanmış Petrol Rezervleri (milyar varil)	Üretim (2005) (bin varil/gün)	Tüketim (2005) (bin varil/gün)
İran	137.5	4049	1659
Rusya	74.4	9551	2753
Kazakistan	39.6	1364	208
Azerbaycan	7	452	103
Türkmenistan	0.5	192	110

Kaynak:BP, World Energy Statistics,
http://bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reportsandpublications/statistical_energy_review_2006, 14.03.2007

Tablodan da görüldüğü gibi, Hazar bölgesindeki 5 kıyı ülkenin ispatlanmış toplam petrol rezervleri karşılaştırıldığında İran 137.5 milyar varille ilk sırada yer almaktadır. İran'ı sırasıyla Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan izlemektedir. Fakat günlük üretim ve tüketim verileri karşılaştırıldığında Rusya'nın günlük 9551 bin varil üretim ve 2753 varil tüketim miktarıyla önde olduğu görülmektedir. Sözkonusu ülkeler arasında günlük olarak en az üretim yapan ülke Türkmenistan, en az tüketimde bulunan ülke ise Azerbaycan olmaktadır.

Uluslararası Enerji Ajansı'nın verilerine göre Hazar Bölgesi'nin toplam petrol üretiminin 2000 yılında 79 milyon ton, 2010'da 194 milyon ton, 2020'de ise 308 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir. Üretimdeki artışa paralel olarak Bölge'nin ham petrol ihracatının da 2000'de 33 milyon tona, 2010'da 117 milyon tona, 2020'de ise 180 milyon tona çıkacağı beklenmektedir³⁸³.

Sonuç olarak, Orta Doğu ülkeleri dünya genelinde en çok petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olmakla birlikte güvenilir enerji tedarikçileri olarak görülmemektedir. Bu durum, dünya enerji arz güvenliğini sağlamada, Azerbaycan da dahil olmakla, Hazar Bölgesi'nde yer alan ülkelere büyük önem verilmesine yol açmaktadır. Bunun sonucunda özellikle gelişmiş ülkeler arasında Bölge'nin enerji kaynaklarını yönetme, kullanma ve pazarlama konusunda büyük bir rekabet yaşanmaktadır.

³⁸³ Semedli, a.g.e., s.206

4.2.2.2. Petrol Anlaşmaları

Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin petrol rezervlerinin işletilmesi için Eylül 1992'de Azerneft ve Azneftkimya adlı iki devlet şirketi birleştirilerek, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi- SOCAR (The State Oil Company of the Azerbaijan Republic) kurulmuştur. Petrol üretiminin artırılması ve mevcut rezervlerin iyileştirilmesi ancak modern teknolojilerin kullanılması ve yeni projeler geliştirilmesi durumunda sağlanabilirdi. Fakat sözkonusu dönemde Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli ve sahip olduğu teknoloji mevcut rezervlerin işletilmesi ve geliştirilmesi için yeterli olmamıştır. Bu yetersizlik Azerbaycan'ı uluslararası petrol şirketleriyle işbirliğine yöneltmiştir³⁸⁴.

20 Eylül 1994 yılında dünyanın önde gelen petrol şirketleriyle SOCAR arasında Azerbaycan'ın Hazar'daki petrol rezervlerinin önemli bir kısmını oluşturan Azeri, Çırac ve Güneşli petrol yataklarının işlenmesine dair 'Asrın Anlaşması' olarak adlandırılan anlaşma imzalanmıştır. 'Asrın Anlaşması' ülke ekonomisine yabancı sermayenin çekilmesi yolunda önemli bir adım olmuştur. Sözkonusu Anlaşma'nın imzalanmasından sonraki dönemde Azerbaycan'la yabancı petrol şirketleri arasında daha 24 Petrol Anlaşması imzalanmıştır³⁸⁵.

Üretimin Paylaşımı Anlaşması (Production Sharing Agreement- PSA) tipli bu anlaşmalar 25-30 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Yapılan Anlaşmalar gereği bu sürede yapılması gereken yatırımların 60 milyar doların üzerinde olması planlanmaktadır. Öte yandan, petrol projelerinin gerçekleştirilmesinde 72'si yerli şirket olmak üzere toplam 400 şirketin yer alması düşünülmüştür. Bu kapsamda, yerel ve yabancı şirketler arasındaki işbirliği, modern teknolojilerin, donanımın ve yönetim tekniklerinin uygulanmasına olanak tanımakta, bu da piyasa ekonomisine geçişte önemli rol oynamaktadır³⁸⁶.

Genel olarak yapılan Anlaşmalarla yabancı petrol şirketleriyle işbirliğinin Azerbaycan'a sağladığı ekonomik katkıların bir kısmı şöyle sıralanmaktadır³⁸⁷:

- Azerbaycan, modern araştırma, petrol çıkarma, işleme ve ulaşım teknolojilerinin ülkeye girişi ile petrol endüstrisini yenileme ve petrol-doğal gaz sanayisinin gelişimine destek olacak müesseseler kurma fırsatı yakalamıştır.

³⁸⁴ Natig Aliyev, *The Azerbaijan Oil and Gas Industry in the 1949-1999 Period*, <http://www.caspenergy.com/no3rus21.html> , 09.04.2005

³⁸⁵ Vurgun Süleymanov, *Azerbaycanda Neft Kontraktlarının İnvestisiya Feallığına Tesirinin Giymetlendirilmesi, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde*, Bakü, 2007, ss.295-296

³⁸⁶ Fikret Aliyev, *Kontrakt Veka: 5 Let Spustya, Consulting & Business*, S.9, Bakü, 1999, ss.40-41

³⁸⁷ Aras, a.g.e., s.210

- Ülke uluslararası işgucu ve hammadde piyasalarına girebilme ve izlenecek rasyonel politikalarla ülkenin gelişimi için gelir kaynağı olan hammadde alanındaki üstünlüğünden başarıyla yararlanabilme imkanı elde etmiştir.
- Yapılan Anlaşmalar yerel işgücünün istihdamının giderek artmasını sağlayacak şekilde imzalanmıştır. Buna ek olarak, Anlaşmalardan sağlanacak gelirlerle enfastrukturun tamamen yenilenmesi projesi de istihdam düzeyinin artmasına neden olmuştur.
- Yapılan Anlaşmalar sonucu artan petrol üretimi parasal olarak bütçe gelirlerinin de önemli ölçüde artması sonucunu doğurmuştur.

Sıralanan katkıların yanısıra, yapılan Petrol Anlaşmaları'nda taraf olan uluslararası petrol şirketlerinin uygulamada ekonomik olarak Azerbaycan'ın çıkarlarına uygun olmayan bazı faaliyetlerinin bulunduğu dair kaygılar da zaman zaman dile getirilmektedir. Özellikle projelerin gerçekleştirilmesinde, iç piyasadan da sağlanabilecek gerekli malzeme, teçhizat, çeşitli hizmetler, genel itibarile dış piyasalardan-özellikle şirketlerin bağlı buldukları ülkelerden- getirilmekte, siparişlerde yerel üreticilerin ürün ve hizmetlerinin pay oranı çok düşük kalmaktadır. Belirtmek gerekir ki, yapılan bu tür harcamaların maliyetleri Anlaşma gereği petrol gelirlerinden karşılanmaktadır.

Aşağıda Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin işlenmesine dair imzalanan Anlaşmalar içinde ekonomik ve stratejik bakımdan en önemlisi olan ve 'Asrın Anlaşması' olarak isimlendirilen Azeri- Çırac- Güneşli Yatakları Anlaşması ele alınmaktadır.

4.2.2.2.1. Asrın Anlaşması: Azeri, Çırac, Güneşli

Azerbaycan'ın sahip olduğu en önemli enerji kaynaklarından olan Azeri, Çırac, Güneşli yatakları daha Sovyetler Birliği dağılmadan yabancı petrol şirketlerinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Bağımsızlığın ilk yılı olan 1991'de, içinde Amoco, BP, McDermott, Pennzoil, Ramco, Unocal, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ve Statoil gibi şirketlerin bulunduğu bir grupta, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki sektöründe yer alan Çırac ve Güneşli Yatakları'nın işletilmesi konusunda 3 yıl boyunca devam edecek görüşmeler başlatılmıştır. 1992 yılında Hazar'ın petrol yataklarında faaliyetde bulunmak isteyen şirketler Konsorsiyum'da birleşmekle görüşmeler devam ettirilmiştir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) projenin %30'nu alması kaydıyla, o zamanki devlet

başkanı Ebulfez Elçibey yönetimi ile Konsorsiyum arasında petrol alanlarının geliştirilmesi amacıyla bir anlaşma yapılmıştır³⁸⁸.

Anlaşma'ya göre Haziran 1993'de Londra'da görüşmelerin devam etmesi gerekmektedir. Fakat Azerbaycan'da bu dönemdeki siyasal karışıklıklar, ülkenin iç savaşla karşı karşıya kalma tehlikesi Elçibey'in yönetimden gitmesine ve görüşmelerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. 1993'de Azerbaycan'ın yeni devlet başkanı olan Haydar Aliyev sözkonusu Anlaşma'yı iptal etmiş, şirketler bu kez 4 Şubat 1994'te Aliyev'le tekrar görüşme masasına oturmuştur. Nisan 1994'te SOCAR, Azerbaycan'ın kendi payının %10'unu rus şirketi Lukoil'a devredeceğini Konsorsiyum ortaklarına resmen açıklamıştır. Konsorsiyum'da yer alan firmalar Rusya'nın gelecekte uygulayabileceği baskıları dikkate almıştır. Çünkü Volga Nehri üzerindeki kontrolü nedeniyle Ruslar Okyanüs bağlantısı bulunmayan Hazar'a iç sularından geçecek ağır yük gemilerinin geçişini tıkayabilirdi. Bakü, İstanbul ve Houston'da devam ettirilen görüşmeler sonucunda Konsorsiyum'a Rusya da dahil edilerek anlaşma yeniden düzenlenmiş ve SOCAR'ın %10'luk payı Rus Şirketi'ne devr edilmiştir³⁸⁹. Yaklaşık 3 yıl süren görüşmeler sonucunda, Azerbaycan'ın yakın tarihinde çok önemli olaylardan biri olarak değerlendirilen ve ekonomik olarak ülkenin geleceğini de etkileyecek olan 'Asrın Anlaşması' adı verilen Anlaşma imzalanmıştır.

Bakü'de 20 Eylül 1994'te 11 Uluslararası Petrol Şirketi ile imzalanan ve 30 yıllık süreyi kapsayan 'Asrın Anlaşması' Hazardaki 3 petrol yatağının- Azeri, Çıracık, Güneşli (AÇG) yataklarının- birlikte işlenmesini içeren bir uluslararası anlaşmadır. Anlaşmanın yatırım değeri 14 milyar dolardır. Sermayenin %80'ni sözkonusu petrol şirketleri tarafından sağlanmaktadır. Anlaşma'ya göre petrol gelirlerinin %80'i Azerbaycan'a ait olacaktır³⁹⁰. Sözkonusu Anlaşma'dan Azerbaycan'ın elde edeceği toplam gelir, farklı kaynaklara göre değişmekle birlikte, 34 milyar dolar olarak gösterilmektedir³⁹¹.

Asrın Anlaşması'nda taraf olan Konsorsiyum üyelerinden bazıları daha sonra kendi paylarını satmış ve Konsorsiyum'a yeni şirketler katılmıştır. Örneğin, Japonya'nın 'Itochu' şirketi tüm paylarını satan 'McDermott International'dan %2.4 pay elde ederek Konsorsiyuma katılmıştır. Japon şirketi daha sonra Amoco'nun sattığı %5'lik paydan %1.5'ni alarak toplam payını %3.9'a çıkarmıştır. Amoco'nun geride kalan %3.5'lik

³⁸⁸ S. Bölükbaşı, *Ankara's Bakü- Netred Transcaucassa Policy*, **The Middle East Journal**, Winter-1999, s.87

³⁸⁹ Nasser Sagheb-Masoud Cavadi'den aktaran, Aras, a.g.e., s.213

³⁹⁰ Zeynalov, a.g.m., s.252

³⁹¹ Elman Nesirov, **Azerbaycan Neftinin Düneni Bugünü ve Sabahı**, Bakü, 1997, s.141

payının %3'nü Exxon, %0.5'ni ise Unocal satın almıştır. Daha önce SOCAR'ın payı %30 olarak kararlaştırılırken, anlaşma imzalanmadan önce %10'u Rus Lukoil'e, anlaşma imzalandıktan sonra %5'i Exxon'a, %5'i de TPAO'ya devr edilmiştir. Sonuç olarak Asrın Anlaşması'nda paylaşımın son şekli aşağıdaki gibidir³⁹²:

BP (operator)	%34.13	ExxonMobil	%8
Unocal	%10.3	TPAO	%6.75
SOCAR	%10	Devon	%5.62
INPEX	%10	Itochu	%3.92
Statoil	%8.56	Amerada Hess	%2.72

Kasım 1997'de sözkonusu Proje çerçevesinde ilk olarak Çıracık Yatağı'ndan petrol üretimine başlanmıştır. 2003 yılına kadar bu bağlamda 23 milyon ton petrol üretilmiş ve dünya pazarlarına ihraç edilmiştir³⁹³. BP verilerine göre, 2006 yılında Azeri Çıracık Güneşli (AÇG) projesi üzere planlanan günlük 458 bin varil yerine 472 bin varil petrol üretilmiştir ki, bunun 142 bin varili Çıracık, diğer 330 bin varili ise Azeri Yatağı'ndan elde edilmiştir³⁹⁴. Güneşli yatağından ise petrolün ilk olarak 2008 yılında üretilmesi planlanmıştır. Genel olarak Asrın Anlaşması çerçevesinde 2009 yılında petrol üretiminin günlük 1 milyon varile çıkarılması hedeflenmektedir.

4.2.3. Petrolün Ekonomik Kalkınmadaki Rolü

Bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından günümüze kadar geçen zaman diliminde Azerbaycan, ekonomik olarak önce 'Buhran Yılları'nı atlatarak ekonomik istikrarı yakalamaya çalışmış, son dönemlerde ise dünyada büyüme oranları bakımından lider konumuna yükselmiştir. 15 yıllık bir dönemde bağımsızlığını yeni kazanmış bir ülkenin sözkonusu konuma gelebilmesindeki gerçek neden uygulanan başarılı ekonomi politikalarından daha çok, başta petrol olmakla, sahip olduğu enerji kaynaklarına büyük miktarlarda yabancı sermaye akışının sağlanması ve sözkonusu kaynakların alternatif yollarla dünya pazarına çıkarılabilmesi olmuştur.

1994 yılında imzalanan 'Asrın Anlaşması' sözkonusu dönüşümün temelini koymuştur. Bu yıldan itibaren ekonomiye, özellikle petrol sektörüne yöneltilmiş yabancı yatırımlar her geçen yıl artarak devam etmiş; petrol endüstrisi tamamen yenilenmiş; yeni

³⁹² Central Azeri Crude Oil Export Starts, **Azernews** No:10(400), March, 2005, s.3

³⁹³ E.Şahbazov, *Müstegillikden Sonra Azerbaycan Nefti ve Onun Ülke İktisadiyyatında Yeri*, **Azerbaycan-Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans** Materialleri İçinde, Bakü, 2003, s.114

³⁹⁴ Zeynalov, a.g.m., s.252

teknoloji transferi gerçekleştirilmiş; istihdam alanları yaratılmış; yan sektörler geliştirilmiş; sağlanan finansal kaynaklar sayesinde enfastruktür yatırımları artırılmış; hizmet sektörüne yatırımlar yapılmış; nüfusun yaşam düzeyinde olumlu gelişmeler izlenmiştir. Öte yandan, tüm bu gelişmeler ülkenin tek yönlü gelişimine bağlı olan ‘tek ürünlü ekonomi’ye dönüşme ve ‘petrole bağımlı ülke’ olma kaygılarını ortadan kaldıramamıştır. Bu bakımdan aşağıda öncelikle petrolün makroekonomik göstergelerde görülen olumlu gelişmelerdeki rolü ele alınmakta, sonra ise ekonominin petrole bağımlılığının sakıncalarına değinilmektedir.

4.2.3.1. Makroekonomik Gelişmede Petrolün Rolü

Bağımsızlıktan sonraki ilk yıllarda Azerbaycan, makroekonomik göstergeler açısından çok olumsuz bir tabloyla karşı karşıya bulunmuştur. 1994 yılında imzalanan ‘Asrın Anlaşması’ ve ardından imzalanan diğer petrol anlaşmaları 1995 yılından sonraki dönemde ülkenin istikrarlı bir büyüme sürecine girmesinde çok önemli bir etken olmuş, son yıllarda ulaşılan yüksek oranlı büyümede yine petrol sektörü anahtar rolünü oynamıştır. Bundan sonraki dönemde de ülkenin gelişmesinin orta ve uzun dönemli perspektiflerinin direkt olarak petrol sektörüne bağlı olduğu belirtilmektedir³⁹⁵.

Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan’da bağımsızlığın ilk döneminde (1991-1995) ekonomi, farklı verilere göre, %60-%70 oranında küçülmüştür. 1995-1999 yılları arasında petrol sanayisinde üretim hacmi %200’den fazla arttığı halde, bu dönemde petrol-dışı sanayi dallarında üretim düzeyi %39 azalmıştır. 1995-2001 yılları arasında petrol sanayisinin gelişimi ülkede GSMH’nın %60 artmasına neden olmuştur³⁹⁶. Genel olarak, 1996-2004 yıllarında ülke ekonomisi sürekli büyümüş, yıllık ortalama büyüme oranı %10 civarında gerçekleşmiştir. 2005 yılında ise sözkonusu oran %26.4 gibi rekor bir düzeye çıkmakla Azerbaycan dünyada en yüksek oranda büyüyen ülke konumuna yükselmiştir. sözkonusu dönemde belirli yıllar itibariyle petrol dışı alanlarda üretim azalışına rağmen, ekonomik büyüme kaydedilmesi, petrol sanayisinin büyümede temel etken olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Azerbaycan ekonomisinde büyümenin temel kaynağı sanayi sektörüdür. 2006 verilerine göre, sanayi sektörü %56.7’lik bir büyümeyle GSYİH’daki oranını %57.5’e

³⁹⁵ Kafkas Üniversitesi, **Azerbaycan Ekonomisinin 15 Yılı:1991-2006**, Yayınlanmamış Ekonomik Rapor, s.149

³⁹⁶ Svetlana Tsaklik, **Hazarın Neft Gelirleri; Gazanan Kim Olacag**, Açık Cemiyet İnstitutu Yayınları, Bakü, 2003, s.114

çıkarmıştır. Sanayi sektörü ise esasen petrol endüstrisine dayanmaktadır. Ülkede GSYİH'nin oluşumunda petrol sektörü 2006 yılında %62.7'lik bir artışla oranını 2005'teki %43.5'ten, biraz daha artırarak %53.1'e yükseltmiştir³⁹⁷. Veriler incelendiğinde, petrol dikkate alınmadığı zaman ülkede ekonomik büyümenin bu kadar yüksek olmayacağı sonucu çıkmaktadır. Bu durumda GSYİH'da, resmi verilere göre, ancak %7'lik bir büyüme sağlanarak, büyüme oranının yaklaşık 3 kat azalabileceği tahmin edilmektedir³⁹⁸. Bu durum büyümede petrolün çok önemli bir yeri olduğunu ve bunun da ülke ekonomisi açısından önemli bir risk oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan, bağımsızlığın ilk yıllarında işsizlik sorunu Azerbaycan ekonomisinin en önemli problemi haline gelmiştir. Bu dönemde üretimin durma noktasına gelmesinden dolayı, çalışanların yarısından fazlası resmiyette çalışıyor olarak görülmesine rağmen, gerçekte işsiz konumuna düşmüştür. Petrol Anlaşmaları'yla gelişme sürecine giren ekonomide zamanla istihdam sorunun çözümünde olumlu gelişmeler yaşanmış, işsizlik oranı ilk dönemle karşılaştırmada giderek azalmıştır. Fakat işsizliğin azalmasındaki önemli etken direk petrol endüstrisinin gelişimiyle bu sektörde istihdamın artması şeklinde olmamıştır. Çünkü sözkonusu sektör yüksek düzeyde işgücü talep eden sektör sayılmamaktadır. Örneğin, 2002 yılında petrol sanayisinin GSYİH'daki oranı %31.4 olmasına rağmen, sektörün istihdamdaki payı %1 civarında olmuştur³⁹⁹.

Petrol sektöründe yaşanan gelişmelerin istihdam üzerindeki etkileri daha çok dolayısı yollarla gerçekleşmiştir. Öncelikle, sektörün gelişmesi yan sektörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan petrolden sağlanan önemli miktardaki parasal kaynaklar son yıllarda devlet tarafından uygulamaya konan 'Yoksulluğun Azaltılması' ve 'Bölgesel Kalkınma' programlarının gerçekleştirilmesine yöneltilmiştir ki, bu programların en önemli amaçlarından biri işsizliğin azaltılması olmuştur. Bu çerçevede, Bakanlar Kurulu verilerine göre⁴⁰⁰, Ekim 2003'ten 2006 sonuna kadar ülkede 520 bin yeni iş yeri açıldığı belirtilmektedir ki, bu da ekonomik faal nüfusun yaklaşık %13'ne denk gelmektedir. Sonuç olarak petrol gelirlerinin yönlendirilmesinden dolayı artan istihdama rağmen, işsizlik Azerbaycan'ın en önemli sorunlarından biri olarak kalmaktadır.

SSCB'nin yıkılmasıyla Azerbaycan'da en çok etkilenen ekonomik göstergelerden biri de devlet bütçesi olmuştur. Bağımsızlıktan sonraki dönemde bütçe açığının en yüksek

³⁹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.5

³⁹⁸ Vugar Bayramov, *Petrolün Son Fiyat Azalmaları Ne Vad Ediyor?*, **Gündelik Azerbaycan Gazetesi**, 30.01.2007

³⁹⁹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

⁴⁰⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.92

olduğu yıl 1994 yılı olmuş ve bütçe açığı GSYİH'nin %9.4'ne ulaşmıştır. 1994 yılında imzalanan petrol anlaşmalarının da etkisiyle ekonomik krizin daha da derinleşmesinin karşısı alınmış ve 1995 yılından itibaren bütçe açığı giderek azalmaya başlamıştır. 'Asrın Anlaşması'yla başlayan süreç Azerbaycan petrollerinin dünya piyasalarına çıkarılmasıyla sonuçlanmış, buna bağlı olarak devlet bütçesinde petrolden kaynaklanan gelirler artmıştır.

Genel olarak, 2004 yılında petrol konusunda ülkede tekel konumunda olan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin (SOCAR) ve Devlet Petrol Fonu'nun devlet bütçe gelirleri içindeki payı, % 31.6 SOCAR'dan ve %9.3'ü Petrol Fonundan olmakla toplam %40.9 düzeyinde gerçekleşmiştir⁴⁰¹. Bununla birlikte, bütçe gelirleri içinde petrolden kaynaklanan diğer girdiler de gözönünde bulundurulduğunda sözkonusu oranın daha yüksek olduğu görülmektedir. Genel olarak 2006 yılında bütçe gelirlerinin %58'nin petrol sektöründen elde edildiği belirtilmektedir⁴⁰². Sonraki yıllarda sözkonusu oranın daha da artacağı beklenmektedir.

Sonuç olarak verilerden de görülmektedir ki, Azerbaycan'da devlet bütçesi de petrol sektörüne bağımlı bulunmaktadır. Bu bağımlılık diğer ekonomik göstergelerde de kendini göstermektedir. Bu da ekonomik istikrar açısından önemli bir sorun oluşturmaktadır. Belirtilen açılardan bakıldığında Azerbaycan'da 'tek ürünlü ekonomiler'e ait olan özelliklerin bir çoğu bulunmaktadır. Bu da ülke ekonomisinin geleceği açısından önemli kaygılar doğurmaktadır.

4.2.3.2. Azerbaycan Açısından Petrol ve Azgelişmişlik

Klasik anlayış ekonomik gelişme ile doğal kaynak zengini olma arasında bire bir ilişki olduğu kanısını savunmaktadır. Günümüzde bu düşünce tam olarak kendini doğrultmamaktadır. Bir çok doğal kaynak zengini olan ülke azgelişmişlikten kurtulamamış, aksine doğal kaynak yetersizliği yaşayan bir çok ülke de dünyada en gelişmiş ülkeler sırasında yerlerini almıştır.

Ekonomik gelişmede ulusların doğal kaynak zengini olmaları önemli olmakla beraber, daha önemlisi sözkonusu kaynakların etkin kullanımınıdır. Doğal kaynak zengini azgelişmiş ülkelerde ise uygulamada bu kaynakların neden olduğu ekonomik katkı ile daha çok kısa dönemli ihtiyaçlar karşılanmakta, sağlanan gelirlerin uzun dönemli projelere yönlendirilerek azgelişmişlikten kurtulma yolunda kullanılmasına gidilmemektedir.

⁴⁰¹ Aras, a.g.e., s.58

⁴⁰² Bayramov, a.g.m., s.5

Kaynakların etkin kullanımına bağlı olarak doğal kaynak zengini olma, ülkelere göre ekonomik gelişmeyi arttırıcı etki göstermekle beraber, bazı durumlarda gelişmeyi azaltıcı etkisi de buluna bilmektedir. Ünlü ekonomistler Sachs ve Warner yaptıkları araştırmada, doğal kaynak zengini olmakla ekonomik büyüme arasında ters bir ilişkinin olduğunu iddia etmektedirler. Sözkonusu araştırmada doğal kaynağın ihracattaki oranı çalışmaya konu edilmiştir. Elde edilen sonuca göre, doğal kaynaklara bağımlı olarak gelişen bir ekonomide, doğal kaynak ihracatının istikrarlı bir düzeyde artması yıllık büyüme hızını %0.39 azaltmakta, bu da kişi başına düşen GSMH'nın 20 yılda %7 azalmasına neden olmaktadır⁴⁰³.

Yapılan diğer bir araştırma ise petrol zengini ülkelerde fert başına düşen petrol üretim miktarıyla gelişme arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Araştırmaya göre, kişi başına yılda 50 varilden fazla petrol üreten ülkeler petrol sanayisinden zarar görmemekte, aksine petrol gelirleri bu ülkelerin yaşam düzeylerinin yükselmesinde önemli bir etken olmaktadır⁴⁰⁴.

Araştırmanın ortaya koyduğu veri açısından Azerbaycan ele alındığında, kişi başına yıllık petrol üretiminin 17.4 varil olduğu görülmektedir. Hesablamalara göre 2009 yılından sonra Azerbaycan'da kişi başına yıllık petrol üretiminin 50 varili geçmesi hedeflenmektedir. Fakat bu durumun da sadece 2-3 yıl sürmesi beklenmektedir. Bu bakımdan sözkonusu araştırma esas alınarak, Azerbaycan'ın sözkonusu üretim miktarıyla, diğer sektörlerin geliştirilmemesi durumunda, yaşam düzeyinin aşağı olmasından kurtularak, bu konuda çok önemli iyileştirmeleri gerçekleştirmesinin kolay olmayacağı söylenebilir.

Az gelişmişlik ülkelerin ekonomik özelliklerinden biri olarak ele alınan ithalatta geniş ürün yelpazesine sahip olunmasına karşın, ihracatta esasen bir kaç ürüne bağlı bulunma konusunda da Azerbaycan bu kritere tam şekilde uymaktadır. Öncelikle, belirtildiği gibi, ülke hammaddeye dayalı bir ihracat yapısına sahip bulunmakta, ihracat esasen ham petrolden oluşmaktadır. Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat içindeki payı 1998'de %64,8, 1999'da %78,7, 2000'de %85,1, 2001'de %91, 2002'de %87,7, 2003'de %86, 2004'te %82,2 ve 2005'te 76.8 olmuştur⁴⁰⁵. 2006 yılında ise ülke ihracatında petrol

⁴⁰³ Qubad İbadoğlu, *Petrol ve Yoksulluk, Petrol Sazişleri Şeffaflık İçinde*, PFMC Yayınları, Bakü, 2006, s.102

⁴⁰⁴ İnqilab Ehmedov, *Dünyanın Petrol Haritasında Azerbaycanın Yeri, Petrol Sazişler Şeffaflık İçinde*, PFMC Yayınları, Bakü, 2006, s.90

⁴⁰⁵ **Petrol ve Yoksulluk**, Azerbaycanın Petrol Sanayisi Üzere Enformasiya ve Resurs Merkezi Yayını, Bakü, 2006, s.12

ve petrol ürünlerinin payı %90 civarındadır⁴⁰⁶. Önümüzdeki yıllarda petrol sektöründe önemli oranlarda üretim artışı beklenmektedir. Üretilen petrolü genelde ham madde olarak ihraca yönlendiren Azerbaycan'da bu ağırlığın süreceği, hatta bu oranın daha da artabileceği beklentiler arasında yer almaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin temel özelliklerinden biri de bu ülkelerde sermaye birikimi yetersizliğine bağlı olarak yatırım oranının düşük olmasıdır. Azerbaycan'ın bu çerçevedeki az gelişmiş ülkelerle örtüşen ve örtüşmeyen yönleri bulunmaktadır. Örtüşen yönü, özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında karşılaşılan ülke içi sermaye yetersizliği sorununun varlığı olmuştur. Örtüşmeyen yönü ise Azerbaycan'ın sözkonusu sermaye yetersizliğini ortadan kaldıracak, dış sermaye olanaklarını ülkeye çekebilecek potansiyel enerji kaynaklarına sahip olması olmuştur. Buna bağlı olarak 1994 yılından itibaren imzalanan 'Asrın Anlaşması'yla sonraki yıllarda yabancı sermaye sayesinde yatırım oranı önemli derecede artmıştır.

1995 yılına oranla 2005'te toplam yatırımların 13 kat artmasında yabancı sermaye temel etken olmuştur. Şöyle ki, 1995-2005 arasında yabancı yatırımların toplam yatırımlar içindeki oranı %65-%80 arasında değişmiştir. Yabancı sermaye petrol dışındaki sektörler pek rağbet etmemiştir. 2001- 2005 yılları arasında toplam yabancı yatırımlar içinde petrol sektörüne yapılan yatırımlar oransal olarak %75-%89 arasında değişmiştir. Sonuç olarak yatırım oranı bakımından Azerbaycan önemli bir başarı göstermekle beraber, yatırımların önemli çoğunluğunun tek sektöre yönlendirilmesi ekonominin diğer sektörlerinin gelişmemesi ve buna bağlı olarak tek ürünlü ekonomi özelliğinin daha da artacağı söylenebilir.

Azerbaycan'ın petrol politikası ülkede az gelişmişliğin sosyal ve yapısal özellikleri çerçevesinde ele alınan göstergeler üzerinde de etkili olmuştur. Öncelikle 1994 yılından sonra petrol sektörüne yapılan yabancı yatırımlar az gelişmişliğin en belirgin özelliklerinden biri olan dualist yapının oluşumunda etkili olmuştur. Sözkonusu sektör yapılan yabancı sermaye sayesinde son teknoloji, gelişmiş üretim teknikleri gibi modern olanaklarla donatılırken, sektör dışındaki diğer bazı alanlarda geleneksel üretim ilişkileri geçerli olabilmektedir. Bu durum üretim faktörlerinin etkin dağılımını da etkileyebilmektedir.

Diğer yandan uygulanan petrol politikası kentleşme olgusu üzerinde de etkili olmuştur. Çünkü ülkedeki enerji kaynaklarının ağırlıklı çoğunluğu Baku ve Bakü civarında

⁴⁰⁶ Bayramov, a.g.m., s.5

bulunmaktadır. Bu bakımdan yatırımlar da bu bölgede yoğunlaşmaktadır. Buna bağlı olarak ülkenin diğer bölgelerinden Bakü'ye sürekli bir göç gerçekleşmektedir.

Siyasal açıdan petrol politikasının olumlu etkilerinin yanısıra, ülkedeki yabancı yatırımların yukarıda belirtildiği gibi Batı kaynaklı olması, antidemokratik uygulamaların demokrasi savunuculuğuna soyunan Batılı ülkelerin tepkisini yeteri kadar çekmemesinin neden olarak gösterilebilir. Nitekim siyasal açıdan Azerbaycan'la aynı konumda olan bölge ülkelerinde Batı sürekli demokrasi, özgürlük, insan hakları vurgusu yaparak siyasal otoriteyi zorlarken, Azerbaycan'la olan ilişkilerde bu açıdan bir hayli yumuşaklık gösterildiği gözden kaçmamaktadır.

4.2.3.3. Petrole Dayalı Ekonominin Sakıncaları

Azerbaycan, bağımsızlığın ilk yıllarında ortaya çıkan 'buhran dönemi' ni atlatmak için anlatılan petrol politikasını devreye koymak zorunda kalmış, zamanla ekonomi petrol gelirleriyle ayakta duran, kısacası petrole dayalı ekonomi durumuna gelmiştir. Son yıllar itibariyle GSYİH'nın oluşumunda petrol sektörünün oranının %53.1'e yükselmesi⁴⁰⁷, ekonomik büyümenin sözkonusu sektöre bağlı olması, bütçe gelirlerinin %58'nin petrol sektöründen sağlanması, ülke ihracatında petrol ve petrol ürünlerinin payının %90 civarında olması⁴⁰⁸, toplam yabancı yatırımlar içinde petrol sektörüne yapılan yatırımların oransal olarak %90 civarında olması⁴⁰⁹ ve diğer makroekonomik göstergelerde de petrol sektörünün bu düzeyde bir ağırlığa sahip olması, Azerbaycan ekonomisinin petrole dayalı bir ekonomi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bakımdan, dünya piyasalarında petrol fiyatlarının herhangi bir nedenle düşmesi veya yıllar arasında değişen fiyat farklarının ortaya çıkması ülke ekonomisini önemli sorunlarla karşı karşıya koyabilir. Ek olarak, önümüzdeki yıllarda uluslararası anlaşmalardan dolayı ülkede petrol üretiminin önemli oranlarda artış gösterip rekor düzeye ulaşacağı ve buna bağlı olarak sözkonusu bağımlılığın daha da artması olasılığı gözönünde bulundurulduğunda durumun ciddiyeti daha net biçimde ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, Azerbaycan sahip olduğu petrol rezervlerine göre, dünyada petrol zengini olan ülkeler arasında geri sıralarda bulunmaktadır. Azerbaycan'ın petrol rezervleriyle karşılaştırmada S.Arabistan'ın 45 kat, İran'ın 25 kat, Küveyt'in ise 17 kat daha fazla petrol rezervine sahip olduğu belirtilmektedir. Buna ek olarak, yapılan petrol

⁴⁰⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, a.g.e., s.5

⁴⁰⁸ Bayramov, a.g.m., s.5

⁴⁰⁹ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

anlaşmalarından dolayı mevcut rezervlerin tükenme süresi de kısalmaktadır. Önümüzdeki 5 yılda Azerbaycan'da günlük petrol üretiminin Birleşik Arap Emirlikleri, Venezuela ve Küveyt gibi ülkelerdeki üretim düzeyine çıkacağı beklenmektedir. OPEC verilerine göre, S.Arabistan'ın petrol rezervlerinin 2095 yılında, Birleşik Arap Emirlikleri'nin 2125'te, Küveyt'in ise 2135'te, Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin ise 2025 yılında tükeneceği tahmin edilmektedir⁴¹⁰.

Yapılan ekonometrik bir araştırma, Azerbaycan'ın 1965-2035 yılları arasındaki ekonomik durumunu 'ekonominin aşamalı faaliyet mekanizmi' çerçevesinde 2 dönemde: 1965-2000 arası ve 2000-2035 yılları arasındaki dönem şeklinde ele alarak gelecek yıllardaki ekonomik gidişatın prognozlarını vermeye çalışmıştır. Araştırma, ilk olarak 1965-2000 yıllarını belirli aşamalara ayırmıştır. Bu ayrıma göre, 1965-1984 yılları ülke ekonomisinin Kalkınma Yılları, 1984-1988 arası Buhran Yılları, 1988-1995 arası Çöküş Yılları ve 1995-2000 yılları İstikrar Yılları olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın devamında 2000-2035 arasındaki yıllar 2 aşamada ele alınmaktadır. Bu aşamalar 2000-2022 ve 2022-2035 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Prognozlara göre, Azerbaycan ekonomisinin 2000'li yıllardan başlayan kalkınma süreci 2020'li yıllara kadar süreklilik gösterecek ve 2022'de en üst düzeye çıkacaktır. Ele alınan 2. aşamada, yani 2022-2035 yılları arasında, ekonomide esaslı değişiklikler yapılarak gidişatın değiştirilememsi durumunda, ekonomik krizin yaşanacağı ve 2022'den sonraki yıllarda başlayan bu krizin 2035'lere kadar süreceği tahmin edilmektedir⁴¹¹.

OPEC verilerine göre, Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol rezervlerinin 2020'lerde biteceği olasılığı, ele alınan ekonometrik araştırmada 2022'den sonraki dönemde ülkenin ekonomik krizle karşı karşıya kalabileceği prognozuyla örtüşmektedir. Bu bakımdan önümüzdeki 15 yılın Azerbaycan ekonomisinde yapısal değişimin sağlanması, etkin kaynak dağılımına yönelik rasyonel politikaların uygulanması, ekonominin gelirler açısından petrol tekelden kurtulması için üretimde çeşitliliğe gidilerek rekabet edebilir alanlarda yoğunlaşılması ve çağın gereklerine uygun 'bilgi toplumu'nun oluşması için altyapının oluşturulması ülke ekonomisi açısından çok büyük önem taşımaktadır. Bunun için günümüzde ülke ekonomisine gelen ve önümüzdeki yıllarda sürekli artış gösterecek

⁴¹⁰ Mövlud Cavadov, *Globallaşma Şeraitinde Azerbaycan'da Neft Gelirlerinden Semereli İstifadenin Aktüallığı*, **Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.795

⁴¹¹ M.R.Eyyubov, *Azerbaycan'ın İgtisadiyyatı Sisteminin Silsileli Fealiyyeti ve Gelecek Dövrün Prognozlaşdırılması*, **Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.693

olan petrol gelirlerinin rasyonel kullanım açısından ‘tarihi bir fırsat’ olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Dünya tecrübesinde petrol zengini ülkelerin sahip olduğu kaynakların kullanılması açısından genel olarak 2 model karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Norveç ve Nijerya modelleridir. Norveç ve bu gruba dahil edilen ülkeler, petrol gelirlerinin etkin kullanımı politikasıyla ülkenin gelişmiş ülkeler arasındaki yerini almasına neden olmuştur. Ülkede petrol sektöründen sağlanan gelirlerin bir kısmı petrol rafinerisinin, petro-kimya sanayisinin ve petrol makineleri endüstrisinin gelişimine harcanmış, kaynakların önemli bir kısmı ise ülkenin geleceği adına eğitime yönlendirilmiştir.

Petrol gelirlerinin kullanımıyla ilgili başarısız ülke modeli ise Nijerya’dır. Nijerya ve bu gruba dahil edilen ülkelerde petrol gelirleri esasen siyasal iktidarların çıkarları doğrultusunda kullanılmış, ekonominin bir bütün olarak gelişimi için gelirlerin etkin kullanımına gidilmemiştir⁴¹². 1960’lı yıllarda bir tarım ülkesi olan, GSMH’nin %40’nun, ihracatın %42’sinin, istihdamın %70’nin tarıma bağlı olduğu Nijerya’nın, 1970’lerde petrol gelirlerinin gelmeye başlamasıyla gıda ihracatçısı ülkeden gıda ithalatçısına dönüşmesi kaynakların etkin kullanılmaması konusundaki kanıyı güçlendirmektedir. Söz konusu ülkede 1975 yılından sonra bütçe harcamalarının keskin artmasına bağlı olarak ücretler artmış, inşaat, ulaştırma, eğitim sektörlerine yatırımlar yapılmıştır⁴¹³. Fakat kaynakların ekonomik kalkınma yönünde etkin kullanılmaması, ekonomiye kompleks bir yaklaşımın olmayışı, Nijerya’nın petrol zengini ülke olmasına rağmen, günümüzde de az gelişmiş ülkeler içinde yer almasında önemli bir etken olmuştur.

Bu bakımdan Azerbaycan’ın önünde petrol gelirlerinin kullanımı açısından yukarıda belirtilen iki yol ön plana çıkmaktadır. Ülke Norveç modelini tercih ederek rasyonel kaynak dağılımı politikasıyla gelişme yolundaki ülke konumundan gelişmiş ülkeler sırasına katılabileceği gibi, uygulamada Nijerya modeline benzer yöntemle, siyasal otoriteyi güçlendirmek için populist yaklaşımlarla kaynakların kısa dönemli hedefler gözetilerek kullanılması yolunu da seçebilecektir. Mevcut gelişmeler ülke yönetiminin birinci modeli tercih etmede çok istekli olduğunu, fakat uygulamada sık sık Nijerya modelinin belirtilerinin görüldüğünü ortaya koymaktadır.

⁴¹² Nesibli, a.g.e., s.45.

⁴¹³ İbadoğlu, a.g.e., s.105

4.2.4. Alınması Gereken Önlemler

Daha önce de belirtildiği gibi, önümüzdeki yıllarda Azerbaycan'da petrol üretiminin rekor düzeye çıkmasına bağlı olarak ülke ekonomisine büyük miktarda petrol-doğal gaz gelirlerinin dahil olacağı beklenmektedir. Gelirlerle bağlı değişik kaynaklarda çok farklı veriler yer almaktadır. Hesaplamalarda farklı yöntemlerin kullanılması, üretim miktarlarının değişebilmesi, hesaplamaların yapıldığı dönemler arasında fiyatlardaki önemli değişikliklerin ortaya çıkması gibi etkenler veriler arasında sözkonusu farklılığın ortaya çıkmasına nedeni olmaktadır. Örneğin, son bir kaç yılda petrol fiyatları iki defaya yakın artış göstermiştir ki, bu da verilerin değişmesinde etkili olmaktadır.

Petrolün varil fiyatının 25 ABD doları olması esas alınarak yapılan bir hesaplamada, Anlaşmaların geçerli olduğu süre içinde, Azerbaycan'ın enerji kaynaklarından dolayı elde edeceği gelirlerin 40-65 milyar dolar arasında olacağı belirtilmektedir⁴¹⁴. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) tarafından yapılan hesaplamalar, petrolün varil fiyatının 35 dolar olması durumunda 2024 yılına kadar ülkenin petrol gelirlerinin 104 milyar dolar olacağını ortaya koymaktadır⁴¹⁵. Diğer bir kaynağa göre ise, petrolün varil fiyatının 40 dolar olması durumunda 2025 yılına kadar Azerbaycan'ın tüm kaynaklardan elde edeceği her türlü gelirlerin 150-200 milyar dolar olabileceği gösterilmektedir⁴¹⁶. Petrolün varil fiyatının 70 ABD dolarını geçtiği günümüzde petrol fiyatlarında önemli bir düşüşün olmaması durumunda belirtilen miktarların daha da artacağı söylenebilir.

Ele alınan gelir miktarlarının farklılık göstermesiyle beraber, gerçek olan önümüzdeki 15-20 yıllık sürede Azerbaycan'a büyük miktarlarda parasal kaynağın gelmesidir. Bu durum birçok açıdan petrol zengini az gelişmiş ülke özelliği taşıyan Azerbaycan'da petrol gelirlerinin rasyonel yönetimi konusunu gündeme getirmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan deneyiminde ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri 'Ahhap-Çavuş Kapitalizmi'nin (Crony Capitalism) geçerli olmasının yanısıra, kamu kesiminde mevcut yozlaşma, yolsuzluk ve rüşvet olaylarının yüksek düzeyde olmasıdır⁴¹⁷.

Ülkede uzun dönemde sürdürülebilir kalkınma sürecinin sağlanması sözkonusu kaynakların etkin kaynak dağılımı mekanizmasıyla, büyümenin niteliğini ve sürekliliğini belirleyecek alanlara yönlendirilmesi zorunluluk olarak gözükmektedir. Bu çerçevede

⁴¹⁴ Aras, a.g.e., s.236

⁴¹⁵ 25% of Oil, Gas Revenues to Accrue, <http://www.azernews.net/view.php?d=5685>, 25.03.2005

⁴¹⁶ Cavadov, a.g.m., s.795

⁴¹⁷ Kafkas Üniversitesi, **Azerbaycan Ekonomisinin 15 Yılı:1991-2006**, s.177

Azerbaycan ekonomisinin az gelişmişlikten kurtulması, gelişmenin sürekli kılınması için alınması gereken önlemler çok sayıdadır. Aşağıda uzun dönemde ekonomik gelişmenin önünde en büyük engellerden biri olarak görülen petole bağımlılığın öncelikle azaltılması daha sonra ise tamamen ortadan kaldırılması için bir takım önlemler ele alınmaktadır.

4.2.4.1. Devlet Petrol Fonu Kaynaklarının Etkin Kullanımı

Dünya tecrübesinde, petrol zengini ülkelerin bir çoğunda petrol gelirlerinin artmasıyla sosyo-ekonomik kalkınma ve yaşam standartlarında iyileşme eğilimleri görülmemektedir. Aksine, kaynakların etkin kullanımının sağlanmadığı bu tür ülkelerde yaşam kalitesi giderek düşmektedir. Dünya Bankası istatistiklerine göre, 1965-1998 yılları arasında kişi başına GSMH'daki yıllık azalma hızı İran ve Venezuela'da %1, Küveyt ve Irak'ta %3, Katar'da ise 1970-1995 arasında bu oran %6 olmuştur. OPEC üyesi olan ülkelerde de bu oran son 30 yılda artmamış, aksine %1.3 azalmıştır. Fakat, bu durum zengin doğal kaynakların sosyo-ekonomik kalkınmaya engel olduğu anlamına gelmemektedir. Sorun kaynakların rasyonel kullanımıyla ilgili olmaktadır.

Petrol zengini bazı ülkeler bu sorunu 'İstikrar Fonları' nın yaratılması yolu ile çözmeye çalışmaktadırlar. Bu fonlar arasında Norveç Devlet Fonu' ve Venezuela Makroekonomik İstikrar Fonu'nun tecrübesi Azerbaycan için önemli olmaktadır. Norveç Devlet Fonu uzun dönemde istikrar ve birikimin sağlanması; Venezuela Makroekonomik İstikrar Fonu ise ülke ekonomisinin petrolün fiyat değişikliğine karşı sigortalama fonksiyonuna göre öne çıkmaktadır⁴¹⁸. Artık Norveç'de, ABD'de (Alyaska) bu yöntemin kullanılmasıyla başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Bu bakımdan IMF'nin desteğiyle, Azerbaycanda sözkonusu tecrübeden yararlanmak için devlet başkanının 29 Aralık 1999 tarihli fermanıyla Devlet Petrol Fonu yaratılmıştır.

Devlet Petrol Fonu, enerji kaynaklarının araştırılması, çıkarılması ve işlenmesi; üretimin paylaşılması konusunda SOCAR ile yabancı petrol şirketleri arasında yapılan anlaşmaların uygulanmasından; Azerbaycan'da, özellikle Hazar'ın Azerbaycan sektöründe petrol ve doğal gaz kaynaklarının araştırılması ve işlenmesi konusunda imzalanan anlaşmaların uygulamaya konmasından Azerbaycan'ın elde edeceği gelirlerin etkin yönetimi amacıyla kurulmuştur⁴¹⁹. Fonun birikim amaçlı bir fon olma özelliği öne çıkmaktadır. Petrol gelirlerinin bir kısmı cari harcamalara yönlendirilmesi, diğer kısmının

⁴¹⁸ Aras, a.g.e., s.250

⁴¹⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu'nun Esasnamesi, madde:1.1.

ise gelecek nesiller için birikim amaçlı kullanılması planlanmaktadır⁴²⁰. Cari harcamalara yönelik kaynakların genel olarak beşeri kalkınma ve petrol-dışı sektörlerin gelişimine yardım amaçlı kullanılacağı düşünülmektedir. Fakat harcamaların yönleri kesin olarak belirlenmemiştir⁴²¹.

2003-2006 yılları arasında Devlet Petrol Fonu'na farklı kaynaklardan dahil olan gelirlerin toplamı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo: 33 Devlet Petrol Fonu Kaynakları: 2003-2006

	2003	2004	2005	2006
Yıl sonuna DPF'nin kaynakları (AZM ve AZN)	4015	4758	1280,4	1267,4
Milyon ABD doları ile	815	970,5	1394	1454,5

Kaynak: Mövlud Cavadov, *Globalleşme Şeraitinde Azerbaycan'da Neft Gelirlerinden Semereli İstifadenin Aktuallığı, Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde*, Bakü, 2007, s.794

Tablodan da görüldüğü gibi Petrol Fonunun her geçen yıl gelirleri biraz daha artmış ve 2006 itibariyle 1454,5 ABD dolarına yükselmiştir. Önümüzdeki yıllarda petrol üretiminin hızla artmasına bağlı olarak Asrın Anlaşması'ndan sağlanacak gelirlerde önemli artışın beklenmesi Fon'un gelirlerinin katlanabileceği anlamına gelmektedir. Petrolün varil fiyatının 40 ABD doları olması esas alınarak yapılan hesaplamalara göre, 2010 yılının sonuna kadar Devlet Petrol Fonu'nun gelirlerinin 25 milyar doları geçeceği tahmin edilmektedir⁴²².

Günümüzde Petrol Fonu'nun gelirleri daha çok gelişmiş batı ülkelerinin bankaları'na yatırılmaktadır. Fon rezervlerinin %8-%9'u yabancı uzmanlar tarafından yönetilmektedir. Genel olarak Azerbaycan petrol gelirlerinin kullanımında 'şeffaflık' ilkesini benimsemiştir. 2002 yılından İngiltere'nin önderliğinde yürütülen 'Maden Sanayisinde Şeffaflık Girişimi' ne Azerbaycan gönüllü olarak katılmıştır⁴²³. Bu durum ülkede kamu kesimindeki yozlaşmanın engellenmesi adına önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

Şu ana kadar petrol Fon'un kaynakları, Bakü-Tiflis-Ceyhan'ın inşasında SOCAR'ın payının finansmanına ve savaç mağduru göçmenlerin sosyal yaşam şartlarının

⁴²⁰ E.Veliyev, **Neft Gelirleri ve İktisadi İnkişaf, Globalleşme ve Regional İnkişaf, Uluslararası Konferans Materialları İçinde**, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2003, s.310

⁴²¹ R. Abbasova, **Neft Gelirleri ve İktisadi İnkişaf, Globalleşme ve Regional İnkişaf, Uluslararası Konferans Materialları İçinde**, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2003, s.58

⁴²² Cavadov, a.g.m., s.795

⁴²³ Sabit Bağirov, **Azerbaycanın Me'den Senayesi, İctimaiyyeti Maraglandıran Aspektler**, Yeni Nesil Neşriyyatı, Bakü, 2005, Önsöz

iyileştirilmesine harcanmıştır. Bunun dışında son yıllarda bir çok sosyal amaçlı harcamalar da Petrol Fonu tarafından karşılanmaktadır. Ülkede sosyal yaşam şartlarının düşük olması ve vatandaşların petrol gelirlerinden yararlanma beklentileri sözkonusu harcamaların yapılmasında etkili olmaktadır. Fakat uzun dönemde ülkede petrole bağımlılığın olumsuz etkilerinin yaşanmaması, ekonomik kalkınmanın sağlanması sözkonusu kaynakların daha etkin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin yönlendirilmesi gereken alanlar aşağıda özet olarak şu şekilde sıralanabilir:

- Öncelikle, bir petrol ülkesi olan ve dünyada petrol üzerine markalaşan Azerbaycan'ın bu sektördeki göreceli üstünlüğünü kullanarak, ham petrol ihracatının yanısıra, petrolün işlenerek son ürün haline getirildiği müesseselerin kurulması veya modernize edilmesiyle, dünya piyasalarına petrol ürünleriyle çıkması ülke açısından önemli bir açılım sağlayabilir. Diğer yandan, daha Sovyet döneminde üretilen petrol makinelerinin %70'nin üretildiği ülkede petro-makine sanayisinin modern üretim anlayışının gereklerine uygun olarak tekrar inşa edilmesi, dünyanın gelişen petrol sanayisinde bu açıdan da ülkeye önemli avantajlar sağlayabilir.
- Petrolden sağlanan gelirlerin petrol-dışı sektörlerin gelişimine yönlendirilmesi, ülkenin uzun dönemde petrole bağımlılığını ortadan kaldıracak gibi, 'tek ürün ekonomileri'ne has sosyo-ekonomik özelliklerin çözümünü de kolaylaştırabilir. Petrol-dışı sektörlerde yapılacak yatırımlar başarılı sonuçlar doğurabilir. Çünkü, ülkede sadece petrol sektörünün gelişimi, diğer sektörlerde ithal bağımlılığı meydana getirmiştir ki, bu da sözkonusu yatırımlarla azaltılabilir.
- Gelirlerin ülkede tamamen bozulmuş olan alt yapı yatırımlarına yönlendirilmesi öncelikler arasında yer alabilir. Özellikle bölgelerde eksik ve yetersiz olan alt yapı yerli ve yabancı yatırımcıların bu alanlara yatırım yapmasını engellemektedir. Bu da yatırımların, istihdamın, dolayısıyla nüfusun başkent Bakü'de toplanmasına neden olmakta, bölgesel eşitsizliği daha da arttırmaktadır.
- Sanayide ithal ürünlere bağlı olan, günlük yaşamda kullanılan en basit hafif sanayi ürünlerinin bile ithalata karşılandığı ülkede, petrol gelirlerinin sanayi sektörüne yönlendirilerek 'Hızlı Sanayileşme' politikalarıyla, hafif sanayiden tutmuş ağır sanayi ürünlerine kadar özellikle ihraç potansiyeline sahip sanayi alanlarının geliştirilmesi, ülke kaynaklarının dışarıya gitmesini engelleyeceği gibi, bir çok sosyal sorunun (istihdam gibi) çözümünü de sağlayabilir.

- Tarım sektörü açısından eski SSCB'nin 'tarım ürünleri deposu' olarak değerlendirilen ülkede, günümüzde sözkonusu ürünlerin bir çoğunun ithalle karşılanması, sektöre gerekli önemin verilmemesiyle ilgilidir. Bu bakımdan, petrol gelirlerinin bir kısmının bu sektöre yönlendirilerek 'Tarım Reformu'nun yapılması ülkenin sektördeki eski gücünü tekrar kazanmasına olanak tanıyacaktır. Bu aynı zamanda istihdamın %39'nun verimsiz bir şekilde çalıştığı sektörde sosyal sorunların çözümünü beraberinde getirecektir.
- Sanayide özellikle kimya sanayisinin, hayvandarlıkta balıkçılığın geliştirilmesine özel önem verilmesi ülkenin rekabete dayanıklı ürünler üreterek dünya piyasasına çıkmasını sağlayabilir. Kimya sanayisinin gelişiminde OPEC üyesi Katar'ın, balıkçılıkta ise yine OPEC üyesi Venezuela'nın tecrübesinden yararlanılabilir⁴²⁴.
- Ülkede turizm sektörünün gelişimi için gerekli olan iklim, doğal güzellikler, tarihi ve kültürel potansiyeller mevcuttur. Ülkede dünyada mevcut 11 iklim tipinin 9'nun bulunması, ülkenin doğu kısmının baştan başa 713 km boyunca Hazar denizinin kıyısında bulunması, mevcut ormanlıklar, sağlığa yararlı yeraltı kaynak suları ülkenin turizm potansiyelinden haber vermektedir. Fakat bu doğal güzelliklere rağmen, ülkenin turizm sektöründe turisti memnun edecek alt yapının, sosyal olanakların yetersizliği, hizmet kalitesinin düşüklüğü ve bu konudaki deneyimsizlik sözkonusu sektörden gereğince yarar sağlanmaması sonucuna doğurmaktadır. Bu bakımdan dünyada turizm sektörünün gelirlerinin her geçen gün arttığı bir dönemde, Azerbaycan'ın da petrol gelirlerinin bir kısmını bu alana yönlendirerek sektörün yeniden yapılanmasını sağlaması, ülkeye bir sonraki aşamada katlanarak artan bir ekonomik fayda sağlayabilir.
- Petrol gelirleri yönlendirilerek Ülkede Serbest Ekonomik Bölgeler'in kurulmasının sağlanmasıyla, özellikle petrol-dışı sektörlerin gelişimine ivme kazandırılabilir. Kurulacak serbest bölgelerde girişimcilerin belirli vergilerden muaf tutulması ve yerli üreticilerin finansal sorunlarından dolayı üretim alanlarına uzun dönemli kredilerin sağlanması etkili olabilir.
- Son olarak, çağın gerekleriyle ayaklaşmak ve geleceğin dünyasında yerini alabilmek için Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin önemli bir kısmını 'Bilgi Toplumu'na geçişte gerekli altyapı yatırımlarına, eğitim, araştırma-geliştirme harcamalarına ayırması gerekmektedir.

⁴²⁴ Cavadov, a.g.m., s.795

Kaynakların etkin kullanımı öncelikle ekonomiye kompleks bir yaklaşma gerektirmektedir. Uygulamada, yatırım yapılacak alanlara spesifik yaklaşma ve yapılan kozmetik değişiklikler sorunu çözümede yeterli olmamaktadır. Yukarıda ele alınan başlıklarda Azerbaycan'ın önümüzdeki 15-20 yılda petrolden sağlayacağı büyük miktarlardaki gelirlerle, ülkenin uzun dönemli kalkınma politikasını yani 'sürdürülebilir kalkınma'yı sağlamada yatırım yapılabilecek alanların bir kısmı özet olarak yer almaktadır. Sözkonusu alanların bazıları ana başlıklar altında daha geniş şekilde aşağıda ele alınmaktadır.

4.2.4.2. Hızlı Sanayileşme Politikası

Bağımsızlık öncesi Azerbaycan ekonomisinde temel ağırlığa sanayi sektörü sahip olmuş, 1988 yılında GSMH'nin oluşumunda sanayi %42,1'lik bir paya sahip olmuştur. Aynı yılda sanayi sektöründe faaliyette bulunan 1005 işletmeden 529'u ağır sanayi, 206'sı hafif sanayi, 263'ü tarım sanayi kompleksine bağlı olan gıda üretim işletmeleri olmuştur⁴²⁵. İşletmelerin sayısına göre ağır sanayi ile hafif ve gıda sanayisinin toplamı dağılımda bir birine yakın olmuştur.

Azerbaycan'ın sanayi yapısının en belirgin özelliği sektörün ikiye- petrol sanayisi ve petrol dışı sanayi dallarına- ayrılmasıdır. Bu ayımda lokomotif gücün petrol sektörüne ait olduğu açıktır. Bağımsızlık sonrası yaşanan krizin etkisiyle ekonominin tüm alanlarında bir çöküş süreci yaşanmıştır. Ülke içinde yetersiz sermaye birikimi yabancı sermayeye yönelmeyi zorunluluk haline getirmiş, sözkonusu sermaye de petrol sektörüne yönelmiştir. Günümüzde ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırımların yaklaşık %90'ı petrol sanayisine yapılmaktadır⁴²⁶. Bu bakımdan bağımsızlık sonrasında çöküş sürecini yaşayan petrol dışı sanayi dalları tekrar gelişmemiştir.

Azerbaycan'da sanayi sektöründe gelişmenin sağlanması için öncelikle petrole bağlı sanayi sektörlerinin hızla geliştirilmesi gerekmektedir. Çünkü ülke bu konuda birikim ve deneyim bakımından göreceli üstünlüğe sahip olmaktadır. Burada petrol sanayisi ile petrole bağlı sanayi sektörlerinin karıştırılmaması önemlidir. Yabancı sermayenin yatırım yaptığı sektör esasen petrol sanayisidir ki, bu da genelde petrolün ham şekilde çıkarılıp dünya pazarlarına ulaştırılması faaliyetleriyle sınırlı kalmaktadır. Petrole bağlı sanayi dalları ise geniş bir yelpazeye sahip üretim alanlarını kapsamakta ve bu sektörlerin gelişimiyle ülkenin makroekonomik olarak petrole bağımlı bulunması arasında direk bir

⁴²⁵ Ehmedov, Hacıyev, a.g.e., s.68

⁴²⁶ Bayramov, a.g.m., s.5

neden-sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan ekonomisinin sanayi sektörünün temelini kimya ve petro-kimya, makine yapım ve imalat sektörü oluşturmaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın kimya ve petro-kimya sektörü ülke ekonomisinin öncül sektörlerinden biri olmuştur. Uzun yıllar SSCB Bakanlıklarına bağlı olarak faaliyette bulunan kimya ve petro- kimya müesseselerinde yıllar geçtikçe üretim teknolojisi gittikçe eskimeye yüz tutmuş, günümüzde sektörde eskime-aşınma oranı %59,7'ye yükselmiştir. Sektördeki gerileme bağımsızlıktan sonra da sürmeye devam etmiştir. 1998-2005 yılları arasında ülkenin kimya ve petro-kimya sanayisinde üretim teknolojisinin %10,7'si miadını doldurmuş, sadece %17,4'ü yenilene bilmiştir. 2005 yılında ihraç ürünleri içinde kimya ve petro-kimya ürünlerinin payı %3,5 olmuştur⁴²⁷. Sıralanan veriler sektöre önemli miktarlarda yatırım yapılmasının zaruriliğini ortaya koymaktadır. Sektör SSCB döneminde önemli düzeyde ihraç potansiyeline sahipken, günümüzde Azerbaycan kimya ve petro-kimya alanında ithalata bağımlı olmaktadır. Fakat gerekli yatırımların yapılmasıyla sektör ülkeyi bu alanda ithalata bağımlılıktan kurtaracağı gibi, ihracat olanakları da genişleyecektir. Çünkü ülke bunu gerçekleştirebilecek potansiyele sahip bulunmaktadır.

Sanayi potansiyelinin %20'lik kısmını petrol işleme makineleri üretim sektörü ve makineinşaat sektörü oluşturmaktadır. Petrol işleme makineleri üretimi Azerbaycan'ın en eski ve ana sanayi dalıdır. Sovyet döneminde bu sektör SSCB ihtiyaçlarının %70'ni karşılamaktaydı. Fakat çok eski teknoloji ile üretim yapılması, hammadde ve yedek parça sıkıntısı gibi sorunlar, bağımsızlık sonrasında ülke ihtiyaçlarının çok üstünde bir kapasiteye sahip olan fabrikaların ya kapasitelerinin çok altında üretim yapmasına, ya da kapanmasına neden olmuştur⁴²⁸. Günümüzde ülke tekrar bu sektörü modernize ederek, üretim tekniklerinde yenileşmeye gitmekle, kalite standartlarını yakalayarak sektörün uluslararası piyasaya rekabete dayanıklı ürünler ihraç etmesini sağlaması gerekmektedir. Azerbaycan bu uygulamayı devlet olarak petrol gelirleriyle yapma kapasitesine sahip olmakla beraber, özel sektörü teşvik etmekle veya yabancı sermayeyle yapma olanaklarına da sahip bulunmaktadır.

Azerbaycan'da petrole bağlı imalat sektörünün durumu da diğer sektörlerden farklı değildir. SSCB döneminde imalat sektöründe 1970'li yıllardan başlayan yenileme

⁴²⁷ Tebriz Eliyev, *Azerbaycan'ın Kimya ve Neft-Kimya Senayesinde İvestisiya-İnnovasiya Meylinin Guclendirilmesinin Zeruriliyi, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde*, Bakü, 2007, s.789

⁴²⁸ Aras, a.g.e., s.250

yatırımları 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren durdurulmuştur. Bu da sektörün bu günkü durumunda kendine göstermektedir. Sektörün gerilemesinde teçhizat ve teknolojinin eskimesi; imalat miktarının azalması ve sektörün net biçimde kalkınma stratejisinin olmaması önemli birer neden olmuştur. Günümüzde mevcut 25-30 yıllık teknolojinin tamamı eskimiştir. Sektördeki aşınma-eskime oranı %70 olmaktadır ki, bu da önemli miktarda petrol ve petrol ürünlerinin kaybına neden olmaktadır. Diğer yandan sektörde eski teknolojiden dolayı üretilen ürünlerin kalitesinden dolayı satılmasında da sorunlar çıkmakta ve bu da gelirlerin azalmasına neden olmaktadır. Bu bakımdan üretilen ürünlerin çeşidinin artırılması, kalitenin yükseldilmesi için gerekli teknolojinin sağlanması maliyet açısından sektör tarafından karşılanamamaktadır. Dünya tecrübesinden bilinmektedir ki, petrol imalatı sonucunda elde edilen ürünlerin satışından elde edilen gelir, ham petrol satışından elde edilen gelirlerden 2-2.5 kat fazla olmaktadır⁴²⁹. Bu bakımdan önümüzdeki yıllarda petrol üretiminin en yüksek düzeye ulaşacağı Azerbaycan'da petrol imalat sanayisinin geliştirilmesi için sektöre yönelik kapsamlı kalkınma programı hazırlanarak uygulanmaya konması; sektörün tamamen yenilenmesi; uygun teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi; sektörde kalite standartları yakalanması; üretim kayıpları azaltılarak verimliliğin artırılması ve sektörün uluslararası rekabet gücü artırılarak, yeni ve daha karlı ihracat olanaklarının ortaya konması hayati önem taşımaktadır.

Yukarıda örnek olarak ele alınan sektörlerin durumu, ülkenin petrol sanayisi dışındaki sanayi sektörlerinin çok ciddi potansiyele sahip olmasına rağmen, bu sektörlerin çok önemli sorunlarının olduğunu ortaya koymaktadır. Ele alınan sektörlerden başka ülkede ağır sanayi dallarının, ara malları sanayisinin, hafif sanayi alanlarının, tarım sanayi komplekslerinin durumu da pek farklı değildir. Ülkede şimdiye kadar esasen petrol sanayisine çekilebilen yabancı sermaye, diğer sektörlerle karşılaştırmada bu sektörün ağırlığının aşırı derecede artmasına neden olmuş ve diğer sektörler arka planda kalmıştır.

Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin artması ve bundan sonraki yıllarda da önemli miktarlara ulaşacağı, ülkenin yatırım olanaklarının genişlemesi, petrol dışı sanayi sektörlerinin gelişimine uygun zemin yaratmıştır. Gelirlerin artımına bağlı olarak ülkenin makroekonomik göstergelerinin petrole olan bağımlılığının artması, bu sektörlerin gelişiminin zorunlu olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak Azerbaycan'ın, gelirlerin hızla artmasına paralel olarak hızlı sanayileşme politikası uygulayarak sözkonusu

⁴²⁹ B Ehmedov, *Neft Emalı Strategiyası: Riskler ve Reallıqlar, Azerbaycan Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans Materialları İçinde*, Bakü, 2003, s.42

petrol bağımlılığından kurtulma ve sürdürülebilir kalkınmayı elde etmesi büyük önem taşımaktadır.

4.2.4.3. Tarım Reformu

Tarım sektörü petrol-dışı sektörler arasında Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişiminde etkili olabilecek en önemli sektörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Ülkenin zengin tarım alanları ve değişik iklimlere sahip bölgeleri, geniş çeşitlilikte, kaliteli ve işlenmeye değer ürün yetiştirilmesine olanak tanımaktadır. İklimdeki çeşitlilik subtropik iklimden tundra iklimine kadar uzanmaktadır. İklimdeki bu çeşitliliğe göre farklı ürünler üretilmekte, bir sezonda birden fazla hasat elde etme olanakları bulunmaktadır.

Sovyetler döneminde Azerbaycan'da diğer tarımsal alanlarla birlikte Merkez'in gerekli gördüğü özellikle üç tarımsal üretim kolu geliştirilmiştir: Pamuk, şaraplık üzüm ve sebze. Bu ürünlerin çok az bir kısmı Azerbaycan'da tutulmuş, önemli kısmı başta Rusya olmakla, Birlik ülkelerine gönderilmiştir⁴³⁰. Bununla birlikte, tarım sektörünün geniş imkanlarından dolayı SSCB dahilindeyken Azerbaycan'da Tarım Bakanlığı'na bağlı üretim ve imalat üzere çalışan bir çok tarımsal sanayi kompleksleri de bulunmuştur. Ülkede 52 tarımsal sanayi kompleksi ve bunlara bağlı 2058 adet kolhoz ve sovhoz faaliyet göstermiştir. Bunun yanısıra 94 şerap, 30 konserve, 17 pamuk, 15 çay fabrikası, 7 tütün, 32 et ve süt, 3 yağ ve diğer tarımsal sanayi müessesesi faaliyette bulunmuştur⁴³¹. Söz konusu tarımsal olanaklardan dolayı Azerbaycan eski SSCB'nin 'tarım deposu' olarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla en çok zarar gören sektörlerin başında da yine tarım sektörü gelmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında 'sovhoz' ve 'kolhoz' uygulaması ortadan kaldırılmış, Birlik ülkeleriyle olan tarımsal ürün ihracına yönelik ekonomik ilişkiler kopmuş, tarımsal ürün imalatına yönelik sanayi müesseseleri büyük oranda kapanmış, sektör sözün gerçek anlamıyla sahipsiz kalmıştır. Tarımsal alanların en çok zarar gördüğü yıllar bağımsızlığın kazanıldığı ilk bir kaç yıl olmuştur. Bu yıllarda ülke vatandaşlarının, kişisel olarak günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tarımsal ürün üretimini gerçekleştirmek, yine küçük çaplı hayvandarlıkla ayakta durabilmek için giriştikleri faaliyetler, Sovyet döneminde on yılların hesabına geliştirilmiş plantasyonların, seri ve toplu üretimin yapıldığı tarımsal alanların tamamen dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu dönemde ülke vatandaşlarının bu faaliyetleri bir dağıtma girişimi değil,

⁴³⁰ Aras, a.g.e., s.89

⁴³¹ Eliyev, a.g.e., s.248

zorunluluktan kaynaklanmıştır. Şöyle ki, sözkonusu dönemde belirtilen plantasyonlarda ve tarımsal alanlarda üretilecek ürünlerin tüketime hazır son ürün haline gelmesi için mevcut sanayi üretim müesseselerinin faaliyetlerini durdurmaları, buna karşın halkın çok ciddi kıtlık sorunuyla karşı karşıya bulunması sözkonusu faaliyetleri doğuran nedenler olmuştur.

Tarım'da küçülmenin karşısının alınmasında önemli etkenlerden biri 1995'te uygulamaya konan Toprak Reformu Kanunu olmuştur. Toprak Reformuyla toprakların devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişi büyük oranda gerçekleştirilmiştir. Sözkonusu uygulamayla Tarım Bakanlığı verilerine göre bir milyonun üzerinde ülke vatandaşı tarım alanı sahibi olmuş ve çiftlik sayısı 40.000'e ulaşmıştır. Buna bağlı olarak, günümüzde ülkede tarım ürünlerinin %99.8'i özel sektör tarafından üretilmektedir⁴³².

Eleştirel açıdan yaklaşılacak olursa, günümüzde tarım sektöründe yaşanan bir çok sorunların özünde de sözkonusu özelleştirme uygulamalarının gerçekleştirilme biçiminin etkşli olduğu söylenebilir. Nitekim, yetmiş yılı aşkın bir süre içinde üretimde kollektivist yapıdan başka bir yapı tanınamış tarım işçisinin, üretim teknolojileri bir tarafa bırakılarak sadece toprak sahibi olması ve hiçbir destek görmeden serbest piyasa ekonomisi şartlarıyla baş başa bırakılması çok anlamlı olmadığı gibi, sözkonusu uygulama da özelleştirmeye verimliliğin artırılması uygulamasından daha çok, tarım işçisine yönelik 'başının çaresine bak' politikasına dönüşmüştür.

Günümüzde sektörün temel sorunları içinde halen belirtilen olumsuzluklar kendini göstermektedir. Sektörün en önemli sorunlarından biri verimsizlik sorunudur. Ülkede tarım sektörünün GSMH içindeki payı %9, sektörde istihdam edilen nüfus ise toplam istihdamın %39'na denk gelmektedir. İstatistiklerde, kırsal kesimlerde yaşayan ve kendine has tarım alanı olan herkes çalışıyor gözükmese rağmen, aslında sektörde önemli oranda gizli işsizlik sorunu mevcuttur. Sektördeki verim düşüklüğü teknolojik gerilik, bilgisizlik, modern üretim ve ilaçlama tekniklerinin yetersizliği ve bu yeniliklerin elde edilmesi için üreticilerin gereken finansal kaynağa sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Sektöre devlet ve uluslararası kurumlarca açılan kredi olanakları çok yetersiz olmakla beraber, sözkonusu kredilerin üreticiye ulaşmasında yapay engellerle karşılaşmakta ve yer yer sağlanan kredilerin amacı doğrultusunda kullanılmaması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır.

Ülkede tarım sektörünün yönetilmesinde ekonomik yöntemlerden yararlanma oranının düşük olması, sektöre bağlı imalat ve hizmet müesseselerinde tekelcilik eğilimlerinin yüksek olması, iç pazarın yeterince korunmaması tarım üreticilerinin

⁴³² Aras, a.g.e., s.90

ürettikleri ürünlerin satışını gerçekleştirmede zorlanmaları sonucunu doğurmaktadır ki, bu da tarımsal üretimin artmasını engellemektedir⁴³³. Öte yandan, tarımsal organizasyonların yetersizliğinden dolayı, daha çok küçük üreticilerden oluşan tarım alanlarında ürünün pazara çıkarılmasındaki objektif ve subjektif nedenler (kaynak yetersizliği, ulaşım sorunu, ürünün pazara çıkarılmasına engel olan monopolist eğilim) üreticinin çok az karla yetinmesi sonucunu doğurmakta, bu durum bazen zarara da dönüşebilmektedir. Buna göre de Azerbaycan'da tarım üreticisi, sahip olduğu alanların işlenmesi ve üretimin gerçekleştirilmesinde pek istekli gözükmemektedir. Bu durum ülkenin değişik bölgelerinde üretim mevsiminde bir çok tarımsal alanların boş kalması, işlenmemesinde kendini göstermektedir. Tarım sektörünün bu ve benzeri sorunlarının çokluğu konunun kapsamını aşmaktadır.

Tarım sektörü sorunlarının çözümü için, sektörde daha önce radikal yarıyla toprak reformu yapıldığı gibi, bu kez aynı radikal yöntem ve yeni bir anlayışla 'tarımda etkinlik ve verimlilik reformu' nun yapılması gerekmektedir. Sorunların çözülmesi için alınması gereken genel ve spesifik önlemlerin bir kısmı aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Ülkenin finansal olanaklarının artmakta olduğu, sağlanan kaynakların harcanması konusunun tartışıldığı bir dönemde, tarım sektörünün petrol-dışı sektörler içinde önemli bir alan olduğu, nüfusun yaklaşık %40'nın istihdam edildiği bu sektöre önem verilmekle ekonomik gelişmenin yanısıra, kalkınmada önemli bir etken olan sosyal ve yapısal değişimin de beraberinde geleceği gözönünde bulundurularak, sektörün esaslı yatırımlar yapılacak alanlar içinde ön sıralara alınması önem arz etmektedir.
- Ülkenin kendine özgü özellikleri, doğa koşulları-iklimi, ekonomik ve sosyal yapısı dikkate alınmakla tarım sektöründe kalkınmanın yönünün belirlenmesi, geçiş ekonomisi koşulları gözönünde bulundurularak tarım politikasının şekillendirilmesi, özel teşebbüsün sözkonusu alana teşvik edilmesi, tarımda gelişmiş metodolojinin uygulanmasının sağlanması sektörde önemli gelişmelere neden olabilir.
- Sektörde yetmiş yıl boyunca kollektivist anlayışla üretim yapan tarım üreticisinin kendi başına, sorunlarıyla baş başa bırakılmaması, serbest piyasa mekanizması

⁴³³ İsa Alıyev, *Bazar Münasibetlerine Keçid Şeraitinde Azerbaycan'da Agrar Sahenin İnkişafı: Nailiyyetleri ve Hell Edilmesi Problemler Haggında*, **Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde**, Bakü, 2007, s.819

anlayışı tam olarak benimseninceye kadar devletin hertürlü desteği göstermesi gerekmektedir.

- Devletin sektöre yatırım olanaklarını yönlendirmekle, bir taraftan sektörün köklü sorunlarını- alt yapı yetersizliği, teknolojik gerilik, modern sulama ve ilaçlama yöntemleri v.d.- çözmeye çalışması, diğer yandan uzun vadeli ve düşük faizli kredilerle tarım üreticilerini desteklemesi gerçekleştirilirse, bu uzun dönemde devlete daha büyük ekonomik getiri sağlayabilir.
- Petrol-dışı sektörlerin gelişimi programına uygun olarak, sektöre yabancı sermayenin çekilebilmesi için mevcut alt yapı sorunlarının çözümüne öncelik tanınması gerekmektedir.
- İster devlet, ister özel sektör, isterse de yabancı sermaye yatırımlarının sadece tarımsal alanlara veya hayvandarlığa yönlendirilmekle sınırlı kalmaması, sağlanan kolaylıklarla (örneğin vergi muafiyeti uygulamasının devam ettirilmesiyle) özellikle bölgelerde tarımsal sanayi komplekslerinin kurulması sektöre önemli bir canlılık kazandırabilir. Bu durum bir yandan yerli üreticinin ürününü satamaması sorunu ortadan kaldıracak gibi, diğer yandan sektörün uluslararası piyasaya tarımsal sanayi ürünleriyle çıkışını da hızlandırabilir.
- Dünya tecrübesi gözönünde bulundurularak, tarımsal gelişmede bilgi ve teknoloji anlamında modern yaklaşımın önemi benimsenilmeli; geleneksel üretim yöntemleriye ülkenin dünya piyasalarında yer almasının zor olacağı değerlendirilerek, ülke çapında ve bölgesel bazda tarım araştırma enstitülerinin kurulması ve buradaki çalışmaların sektöre yansıtılması gelişmede önemli bir açılım sağlayabilir.

4.2.4.4. Bilgi Teknolojisi Politikası

Daha önce de belirtildiği gibi, yeni ekonomide bilgi başlı başına bir üretim faktörü gibi işlev görmektedir⁴³⁴. Yeni teknolojinin elde edilmesinde kullanılan hammadde bilgi olduğu gibi kazanılan teknolojinin hayata geçirilmesi ile elde edilen çıktı da bilgi olmaktadır. Yeni ekonomi olarak adlandırılan bilgi yoğunluklu ekonomide köklü değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Çağımızda, imalat sanayi ürünlerinden, tarımsal ürünlere

⁴³⁴ Ömer Demir, *Bilgi Toplumunda İktisat: Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İktisadı*, **Yeni Türkiye**, 4(20), 1988, 1018-1033

kadar tüm mal ve hizmet üretiminde en temel ve stratejik girdi, bilgi ve teknoloji olmaktadır⁴³⁵.

Bağımsızlığının 15.yılına yaşayan Azerbaycan'da bilgi teknolojileri üreticisi olmadan daha çok, ilk aşamada bu teknolojilerin aktif kullanıcısı olma, ülkenin bu çerçevede oluşturmaya çalıştığı altyapı, bu alanlara yönlendirilen, yönlendirilmesi gereken yatırımlar ve toplumun 'bilgi toplumu' olma yolundaki hazırlık düzeyinin tartışılmasının daha uygun olacağı söylenebilir. Bu çerçevede Economist Intelligence Unit (EIU) tarafından 2005'te 65, 2006'da ise 68 ülkenin bilgi toplumuna hazırlık düzeyini gösteren çalışma, konuyla ilgili Azerbaycan'ın durumu hakkında da bilgi vermektedir.

Yapılan değerlendirme sosyal, politik ve teknolojik gelişme gibi çeşitli göstergelerden oluşan ve 6 kategoride ele alınan 100-e yakın nicel ve nitel ölçütlerin incelenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Sözkonusu kategoriler şunlardır: İnternete bağlanma və teknolojik altyapı; ticari ortam; ticarete ve tüketimde internet kullanımı; hukuki yapı ve siyasal istikrar; sosyo-kültürel yapı, destekleyici elektron hizmetler.

Aşağıda özellikle eski SSCB ülkeleri seçilerek yapılan tablo yer almaktadır:

Tablo:34 Bazı Ülkelerin Bilgi Toplumuna Hazırlık Düzeyi

Ülkeler	2005		2006	
	Endeks	Sıra	Endeks	Sıra
Estonya	6,32	26	6,71	27
Litvanya	5,04	40	5,45	38
Latviya	5,11	37	5,3	39
Rusya	3,98	52	4,3	52
Ukrayna	3,51	57	3,62	61
Kazakistan	2,97	62	3,22	64
Azerbaycan	2,72	65	2,92	68

Kaynak: Hazar Beşirov, Azerbaycan'ın Bilgi Çağına Hazırlığı ne Seviyyededir, Yeni İgtisadiyyat Dergisi No:1, Temmuz 2006, s.48

Tablodan da görüldüğü gibi, ister 2005'de isterse de 2006'da yapılan değerlendirmede Azerbaycan sırasıyla 65 ve 68 ülke içinde son sırada yer almıştır. Genel olarak, Azerbaycan da dahil olmakla tabloda yer alan eski SSCB ülkelerinin 2006 yılına göre değerlendirme endekslerinin yükselmesine rağmen, sıralamadaki yerleri, Litvanya ve Rusya dışında, gerilemiştir. Bu durum sözkonusu ülkelerin bilgi toplumuna hazırlanma hızlarının dünyadaki hızın gerisinde kaldığı anlamına gelmektedir. Sıralamadaki konuyla olumsuz değerlendirmelere kapı açan Azerbaycan'ın buna rağmen, sözkonusu tabloda yer

⁴³⁵ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, Bursa, 1994, s.506

alması bile pozitif bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın sınır komşuları olan Ermenistan ve Gürcüstan belirlenen sıralamada yer almamaktadır.

Çalışmada değerlendirmeye esas alınan ve yukarıda sıralanan kategoriler çerçevesinde incelenen ölçütlerin bir kısmı şunlardır: cep telefonu, bilgisayar, internet kullanım düzeyi; internet fiyatlarının halkın alım gücündeki yeri; kablosuz internet olanakları; ekonomik güç; siyasal istikrar; hukuki yapı; vergi sistemi; emek piyasası; rekabet politikası; enfrastruktur; ticarete ve yatırıma açıklık düzeyi; GSMH-da bilgi teknolojilerine yönelik harcamaların oranı; e-ticaretin gelişim düzeyi; online ticaretin gelişme olanakları; lojistik sistemin kalitesi; özel mülkiyeti koruma politikaları; hükümetin dijital çağla ilişkili vizyonu; internet altyapı projelerine maliye yardımı; internet ile ilişkili yasaların durumu, senzura düzeyi, yeni işletme yaratma kolaylığı; 'e-okuma-yazma' (e-literacy) halkın internet kullanma deneyimi; e-biznes danışmanlık ve teknik destek hizmetlerinin durumu.

2005 yılı verilerine göre⁴³⁶ Azerbaycan'da her 100 kişiye düşen cep telefonu aboneliği 27 kişi, bilgisayar sayısı 100 kişiye 2,3 adet, internet kullanıcısı sayısı ise yine 100 kişiden 8 kişi olmuştur. Bilgisayar kullanım oranı %15 olarak gerçekleşmiştir. İnternet fiyatlarına geldikde, ülkede 20 saatlik internet kullanımı 6 ABD doları civarındadır ki, bu da ortalama aylık gelirlerin %4,3'ne denk gelmektedir. Kablosuz internet kullanım oranı toplam kullanım içinde %4,2 olarak gerçekleşmiştir. Faaliyette olan müesseselerin %20,5'i bilgisayar, %3,8'i ise internet kullanmaktadır. Veb sitesi olan müese sayı ise %1,2'dir. İnternet kullanıcılarının %1,2'si internet üzerinden hükümetle ilişki kurabilmiştir. Genel olarak bilgi teknolojisine yönelik ithalatın toplam ithalat içindeki oranı %5,7; Bilgi teknolojisinin GSMH'nın oluşumundaki payı ise %2,5 olarak gerçekleşmiştir. Diğer ölçütlerle ilgili ülkede ya sözkonusu faaliyetler bulunmamakta, ya yeni yeni oluşmakta, ya da ki konuyla ilgili istatistik veri bulunmamaktadır.

Yukarıdaki verilere dayanarak denebilir ki, Azerbaycan bilgi teknolojilerine giden yolun başlangıcında bulunmaktadır. Günümüzde dünyanın olmazsa olmaz olarak baktığı en temel göstergelerden biri olan internet kullanımıyla ilgili yapılan karşılaştırma konuya biraz daha açıklık kazandırmaktadır. Şöyle ki, günümüzde dünyada her 100 kişiden 16'sı internet kullanmakta, bu oran yukarıdaki tabloda, yani bilgi toplumuna hazırlık düzeyi sıralamasında yer alan ilk 10 ülkede 100 kişiden 65, İsveç örneğinde ise 100 kişiden 75 kişi

⁴³⁶ **Yıllık Rapor**, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2006

olmaktadır. Sözkonusu veri Azerbaycan'da yukarıda da belirtildiği gibi her 100 kişiden 8 kişi olarak gerçekleşmektedir. Bu durum Azerbaycan'ın sözkonusu veriler açısından deyim dünyanın gelişmiş ülkelerinden, dünya ortalamasından bile 2 kat geride olduğunu göstermektedir.

Ülkede özellikle son dönemlerde 'bilgi teknolojisi'ne yönelik sorunların çözümü ve yeni açılımların sağlanması yönünde uluslararası kuruluşların da desteğiyle belirlenmiş programlar çerçevesinde planlı çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Azerbaycan ile BM Kalkınma Programı çerçevesinde 2002 yılında 'Bilgi Teknolojilerinin Azerbaycan'da Gelişim Stratejisi'⁴³⁷; Bununla birlikte, 'Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Haberleşme ve Bilgi Teknolojilerinin Gelişimi Üzere 2005-2008 Yılları İçin Devlet Programı (Elektron Azerbaycan)' onaylanmıştır⁴³⁸. Fakat uygulamaya konan bu programlar sayesinde Azerbaycan bu konuda şimdilik istenilen düzeyde gelişme trendine girememiştir. Konuya daha kapsamlı yaklaşmanın ortaya konması, sözkonusu alana daha geniş çaplı yatırımların yönlendirilmesi ve bu kaynakların etkin kullanımını sağlanması gerekmektedir.

Bu bakımdan, önümüzdeki yıllarda petrol sektöründen sağlanacak büyük miktardaki petrol gelirlerinin kullanımıyla ilgili tartışmalara önerilecek tekliflerin ve gösterilecek yönlerin başında ülkenin 'bilgi teknolojisi' politikası gelmektedir. Son dönemlerde genelde dünyada, özelde Azerbaycan'da petrol gelirlerinden gelecek nesillerin de yararlanması için sözkonusu gelirlerin belirli fonlarda tutulması ve gelecek nesillere bırakılması konusu sık sık işlenmektedir. Kanımızca gelecek nesillere belirli fonlarda birikmiş kaynaklardan daha çok, 'bilgi teknoloji'siyle donatılmış, 'bilgi çağı'nın gereklerine uygun bir 'bilgi toplumu' bırakmak çok daha önemli bir katkı sağlayabilir.

⁴³⁷ Etibar Seyidov, *İKT'nin Cemiyetinde Rolü*, **Journal of Caucasus Studies**, Bakü, 2004

⁴³⁸ Lale Mustafayeva, *Azerbaycan'ın Müasirleşmesinde İKT'nin Rolü*, **Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre** Materialları İçinde, Bakü, 2007, s.468

SONUÇ ve ÖNERİLER

Çalışmada önce az gelişmişlik sorunu, ekonomik, sosyal ve yapısal özellikler bakımından ele alınarak değerlendirilmiş, az gelişmişliğin nedenleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra az gelişmişlikten kurtulmak için literatürde önerilen kalkınma modellerine yer verilmiştir. Kalkınma politikaları kapsamında sanayileşme, dış ticaret ve teknolojik gelişme ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu çerçevede bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisi irdelenmiştir.

Azerbaycan 1991 yılına kadar eski SSCB'ye bağlı bulunmuştur. Ülkenin ekonomik yapısı uzun yıllar merkezi planlamanın geçerli olduğu iktisadi sisteme göre şekillendirilmiştir. Sözkonusu sistemde ülke belirli bir kalkınma düzeyinde bulunmuştur. Fakat genel olarak Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın ekonomik anlamda zararları faydalarından daha çok olmuştur. Ülke bu dönemde özkaynaklarında tam bir mülkiyet hakkına sahip olamamış, kaynaklar Birlik bünyesinde sömürülmüştür.

18 Ekim 1991'de bağımsızlığını elde eden Azerbaycan'da iktisadi sistem değiştirilmiş, merkezi planlamanın geçerli olduğu kollektivist yapıdan piyasa ekonomisine geçilmiştir. Piyasa ekonomisi konusundaki bilgisizlik, uzun süre başka bir iktisadi sistemle yönetilme, yeni sisteme geçişte belirli sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Ülke, diğer Sovyet ülkeleri gibi, bağımsızlığın ilk yıllarında derin bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. Krizin temel nedenlerinden biri gibi SSCB döneminde kurulu ekonomik yapının bağımlı ülkeleri bir birine ekonomik anlamda bağlı duruma getirmesi olarak gösterilebilir. Bu bağımlılığın amacı sözkonusu ülkelerin bağımsızlık elde etme düşüncelerinin ortadan kaldırılması şeklinde değerlendirilmektedir.

Yaşanan ekonomik kriz sonucunda Azerbaycan yüksek oranlı ekonomik küçülme ile karşı karşıya kalmış, üretim olanakları azalmış, işsizlik baş göstermiş, hiperenflasyon sorunu çıkmış, kısacası krizin tüm olumsuz etkilerini en ağır şekilde yaşamıştır. Sözkonusu dönemde Ermenistan'la yapılmakta olan Karabağ Savaşı dolayısıyla topraklarının %20'sinin işgal edilmesi, 1 milyona yakın insanın yurtsuz-yuvasız göçmen konumuna düşmesi, iç savaş tehlikesi, siyasal istikrarsızlık ve bu durumun ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik sorunlar da buna eklenince ülkenin tam olarak bir buhranla karşı karşıya kaldığı sonucu çıkmaktadır. Sözkonusu krizle ülkenin SSCB döneminde uzun yıllar boyunca elde ettiği ekonomik, sosyal ve yapısal göstergelerdeki nisbi iyileşme, bir kaç yıl içinde dibe vurmuş, ülkedeki durum az gelişmiş ülkelere özgü özelliklerin büyük çoğunluğuyla üst üste düşmeye başlamıştır.

1994 yılında 'Ateşkes Anlaşması'nın sağlanması ve aynı yıl 'Asrın Anlaşması' olarak tarihe geçen petrol anlaşmalarının imzalanmasıyla, krizin etkilerinin azaltılmasına çalışılmış, uluslararası ilişkilerde ülkeye olan güvenin artması doğrudan yabancı sermaye konusunda risklerin azalmasına neden olmuş ve ekonomik anlamda nisbi iyileşmeler için uygun ortam hazırlanmaya başlamıştır. Bunun yanısıra ülkede siyasal istikrarsızlığın ortadan kaldırılması yönünde olumlu değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan kriz dolayısıyla 'buhran yılları' (1991-1994) olarak değerlendirilen I.Dönem, sözkonusu gelişmelerin etkisiyle yerini 'İstikrar Çabaları'nın (1995-2000) sonuç vermeye başladığı II.Döneme bırakmıştır.

II.Dönemde sert maliye ve para politikasına dayalı IMF destekli İstikrar Programı'nın uygulanması sonucu elde edilen parasal istikrar, 'Asrın Anlaşması'na bağlı olarak petrol sektörüne doğrudan yabancı sermaye akımının başlanması makroekonomik göstergelerde pozitif değişikliklerin izlenmesine neden olmuştur. Ülkede kriz yıllarında hızla küçülmekte olan GSYİH'nin keskin azalması durdurulmuş, 1996'dan itibaren, bağımsızlık sonrasında ilk kez olarak ekonomik büyüme sağlanmıştır. Buna paralel olarak diğer makroekonomik göstergelerde de sözkonusu pozitif değişiklikler izlenmiştir.

III.Dönem olarak ele alınan 2001 sonrası yıllarda makroekonomik istikrarın devam etmesi, ekonomik büyüme oranının giderek artması, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artmasıyla beraber yerli sermayenin devreye girmesi, buna bağlı olarak ekonomik hayatın dinamiklik kazanması gibi gelişmeler kayd edilmiştir. Bu dönemden itibaren ülkede ekonomik, sosyal yapısal sorunların, yani azgelişmişlik özelliklerinin, ortadan kaldırılması yönünde çabalar gösterilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda IMF ve Dünya Bankası destekli 'Yoksulluğun Azaltılması ve İktisadi Kalkınma Üzre Devlet Programı' ve 'Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Hakkında Devlet Programı' adlı önlemler paketi kabul edilmiş ve bu yönde belirli çalışmalar-projeler gerçekleştirilmiştir.

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, ülkede azgelişmişliğe neden olan sosyo-ekonomik sorunlar tam olarak ortadan kaldırılamamıştır. Bu kez sorun niceliksel olmadan daha çok niteliksel olmaktadır. Bu bakımdan bağımsızlık sonrası dönemde, ekonomik anlamda sağlanan belirli düzeydeki niceliksel başarılarla rağmen, Azerbaycan niteliksel sorunlardan dolayı azgelişmiş ülkeler kapsamında ele alınmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Azerbaycan'da kayd edilen gelişmelerle elde edilen ekonomik göstergeler gelişmiş ülke ekonomileriyle karşılaştırmada yetersiz olmakla beraber, sözkonusu gelişmenin temelinde de özellikle petrol sektörüne yapılan büyük oranlardaki yabancı yatırımlar ve sözkonusu sektörden sağlanan finansal kaynaklar dayanmaktadır. Bu da ülkenin kalkınma

yolunda petrol ihracatçısı azgelişmiş ülkelere benzer bir yol izleyerek, uzun dönemde azgelişmişlikten kurtularak gelişmiş ülkeler sırasına yükselememe tehlikesini gündeme getirmektedir. Aşağıda ülkede bazı makroekonomik göstergeler ve azgelişmişlik özellikleri bakımından varılan genel sonuçlar üzerinde durulmakta, uygulamada petrole bağımlılık vurgulanmakta ve öneriler sunulmaktadır.

En önemli makroekonomik göstergelerden biri olan GSYİH, bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinde özellikle 1996'dan sonra sürekli artış göstermiştir. Özellikle 2005 yılında ulaşılan %26.4'lük büyüme oranıyla ülke, dünyada en yüksek oranda büyüyen ekonomiler arasında ilk sırada yer almıştır. Önemli bir başarı olarak değerlendirilen bu durum, GSYİH yapısal olarak incelendiğinde belirli sorunların varılmasıyla dikkat çekmektedir. Nitekim, GSYİH'nın oluşumunda petrol sektörünün payının 2005'de %43,5 olması, 2006'da ise biraz daha artarak %53.1'e ulaşması; petrolün dikkate alınmaması durumunda, resmi verilere göre, ancak %7'lik bir büyümenin sağlanabileceğinin belirtilmesi üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'da sözkonusu büyüme sürecinin 'sürdürülebilir kalkınma'ya dönüştürülebilmesi mevcut olanakların etkin kullanımını sağlayarak, başta petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi, genel anlamda ise büyüme sürecinin kalkınmaya dönüştürülmesi için varolan yapısal engellerin ortadan kaldırılması ve kalkınma sürecinde etken olan alanlara yatırımlar yönlendirilerek gerçekleştirilebilir.

Azgelişmiş ülkelerin belirgin ekonomik özelliklerinden biri olan kişi başına düşen ulusal gelir bakımından Azerbaycan ekonomisindeki durum azgelişmiş ülkelerle aynı kategoride değerlendirilmektedir. Yani ülkedeki gelir durumu azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi düşük düzeydedir. Fakat her geçen sene kişisel gelirlerin sürekli arttığı görülmektedir. Önümüzdeki yıllarda bu artışın devam edeceği beklenmektedir. Sözkonusu artışın temel kaynağı ise artan petrol gelirlerine dayanmaktadır. Bu bakımdan ülkede kişi başına düşen gelir artışının petrole dayanmasının süreklilik kazanması durumunda, sözkonusu gelirler gelişmiş ülkelerdeki düzeye çıksa bile, bu durum kalkınma yolunda önemli bir gelişme olarak değerlendirilmemektedir. Çünkü benzer durum günümüzde petrol ihracatçısı azgelişmiş ülkelerde de görülmekte, bu durum sözkonusu ülkelerin kalkınmasına getirip çıkarmamaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan'da kişi başına düşen gelir artışının sürekli olmasının önemli olmasıyla birlikte, sözkonusu gelirlerin yalnız bir sektörden-petrolde kaynaklanmaması, petrol dışı alanların da bir an önce geliştirilmesi gerekmektedir.

Ülke için ulusal gelirin artması, kişisel gelirlerin yükseltilmesi yanında en önemli kriterlerden biri sözkonusu gelirlerin dağılımıyla ilgilidir. Gelişmiş ülkelerde gelir

dağılımında belirli düzeyde adalet sağlanmışken, az gelişmiş ülkelerde adaletsiz gelir dağılımıyla karşı karşıya kalınmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan'ın durumu daha çok az gelişmiş ülkelerdeki duruma benzemektedir. Yani ülkede gelirin adaletli dağılımında önemli sorunlar bulunmaktadır. Sorunların kaynağında belirli ölçüde devlet-özel sektör veya farklı alanlarda çalışanların ücret düzeylerindeki mevcut farklılıklar dayanmaktadır. Fakat burada ülkede az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi yolsuzluk, rüşvet, görevin kötüye kullanılması gibi durumların yaygın olması, bu nedenle haksız kazançlarla zenginleşme gibi durumlar temel etken olmaktadır. Sorunun çözümü adına gelirlerin kaynağını oluşturan ücretler düzeyindeki farklılıkların ortadan kaldırılmasının yanısıra, temelde ülkede mevcut olan haksız kazanç elde etmeye karşı keskin şekilde mücadele edilmesi gerekmektedir.

Diğer önemli göstergelerden biri olan enflasyon konusunda en önemli sorun, resmi kaynaklarca belirtilen enflasyon oranının reel olup olmamasıyla ilgilidir. Azerbaycan'ın özellikle 2003 sonrasında petrol gelirlerinin artmasına bağlı olarak normal enflasyonun çok üstünde bir enflasyon oranıyla karşı karşıya olduğu görülmektedir. Fakat resmi kaynaklarca yayınlanan enflasyon oranının sürekli 'tek haneli' rakamlarla ifade edildiği ve mevcut enflasyonun kontroledilebilir düzeyde olduğu belirtilmektedir. Bu konuda alternatif değerlendirmede bulunabilecek piyasa mekanizması araçlarından olan özel kurum ve kuruluşların (ticaret ve sanayi odaları gibi) yetersizliği ve mevcut olanlar tarafından da bu konuda belirli nedenlerden dolayı çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu bakımdan, ülkede enflasyonun önemli bir sorun olduğu ve buna karşı önemli önlemlerin alınması gerekliliği konusunda durulmamaktadır.

Kanımızca son yıllarda Azerbaycan %20'lerin altında olmayan bir enflasyon sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Önümüzdeki yıllarda, petrol gelirlerinin giderek artmasına bağlı olarak, sözkonusu oranının önlem alınmaması durumunda daha da yükselebileceği söylenebilir. Bu bakımdan ekonomi otoritelerince yüzeysel değil yapısal önlemler paketinin hazırlanması gerekmektedir. Bu kapsamda ülkede enflasyon problemine çözümde ilk adımın sözkonusu sorunun kabullenilmesiyle atılması önemli olmaktadır. Yapısal çözümler adına ülkede mevcut sorunlardan yola çıkarak, toplam arz miktarının arttırılmasında özel sektör önünde engel olan objektif ve subjektif nedenlerin ortadan kaldırılması, üretimde verimliliğin arttırılması konusundaki girişimlerin desteklenmesi, üretim ve ithalat alanında mevcut tekelleşimlerle mücadele edilmesi, devletin topyekün üretim artışına destek vermesi ve diğer önlemler sıralanabilir.

Yapısal sorunlardan biri olarak değerlendirilen işsizlik konusu da ülkede en önemli sorunlardan biri olarak değerlendirilmektedir. İşsizlik oranıyla ilgili resmi verilerde, enflasyonda olduğu gibi, sorun net olarak ortaya konmamakta, bu konuda kavramsal karışıklık bulunmaktadır. Şöyle ki, istatistiki verilerde sık sık işsizlik oranıyla 'işsiz statüsü alanlar'ın oranı karıştırılmakta, bu iki kavram aynı anlamda kullanılabilmektedir. Buna bağlı olarak ülkede işsizlik %1.2-1.4 gibi reel durumu yansıtmayan oranlarla ifade edilmektedir. Reel olarak ise ülkede işsizlik oranının %10 civarında olduğu bazı kaynaklarca doğrulanmaktadır. Çözüm olarak, daha önce de belirtildiği gibi uzun vadeli ve yapısal problemlerin ortadan kaldırılmasına yönelik politikaların uygulanması gerekmektedir. Bu kapsamda öncelikle 2005'ten itibaren artarak ülke ekonomisine dahil olan finansal kaynakları verimliliği yüksek, uluslararası rekabet gücü sağlanabilecek alanlara yönlendirilmesinin önemli sonuçlar doğurabileceği söylenebilir. Bu anlamda yatırımların petrol dışı alanlara da, örneğin, tarım sektöründe verimliliğin ve etkinliğin artırılmasına ve diğer önemli sektörlerle yönlendirilmesi istihdam sorununun çözümünde etkili olabilir.

Diğer bir değerlendirme devlet bütçesiyle ilgili olmaktadır. 1995-2005 yılları arasında Azerbaycanda devlet bütçesi, 1998 yılı hariç, sürekli büyüyerek artmıştır. 1995 yılıyla karşılaştırmada 2005 yılı devlet bütçesinin gelirleri 6.5 kat, giderleri ise 5 kat artış göstermiştir. Bunun yanı sıra bütçeyle ilgili belirli sorunlar da dikkat çekmektedir. Şöyle ki, öncelikle bütçe gelirlerinin önemli bir kısmının ekonomide sadece bir sektörden-petrolden sağlanması sıralanacak problemlerin başında gelmektedir. Ülkenin bütçe gibi önemli bir göstergesinin sadece bir ürünün dünya piyasalarındaki muhtemel fiyat değişiminden ne denli etkilenebileceği gözönünde bulundurulduğunda sorun daha net biçimde anlaşılmaktadır. Bu bakımdan petrol dışındaki diğer sektörlerin geliştirilmesinin ön planda tutulması gerekmektedir.

Bütçe harcamalarında da belirli sorunlar öne çıkmaktadır. Öncelikli konu harcamaların yöneldiği alanlarla ilgili görülmektedir. Petrol gelirlerine bağlı olarak artan harcamaların kısa dönemde etkili olacak ve direkt tüketime yönelecek alanlardan daha çok uzun dönemde istikrarlı ve sürdürülebilir kalkınmanın elde edilmesi için üretimi teşvik edecek alanlara yönlendirilmesi, daha etkili bir çözüm olarak görülmektedir. Diğer yandan, ülkede mevcut yolsuzluk, rüşvet gibi sorunların çözümü adına ister bütçe gelirleri, isterse harcamalarla ilgili şeffaflığın sağlanması gerekmektedir. Bu bakımdan yapılan çalışmalarla ilgili kamuoyunun sürekli bilgilendirilmesi ve bu konuda denetim mekanizmasının etkinliğinin artırılması önemli görülmektedir.

Değerlendirilmesi gereken diğer bir gösterge dış ticaretle ilgilidir. Burada ihracat ve ithalatın ayrı ayrılıkta değerlendirilmesi gerekmektedir. Genel olarak Azerbaycan'da bağımsızlıktan bu yana ihracat verilerinin, az gelişmiş ülkelerden farklı olarak, sürekli arttığı görülmektedir. İhracatın yapısı incelendiğinde bunun temelde ham petrol ihracına dayandığı görülmektedir. İthalatta ise geniş ürün yelpazesıyla karşı karşıya bulunmaktadır. İhracat bakımından klasik bir petrol ihracatçısı ülke konumunda olan Azerbaycan, ithalatta, daha doğrusu ithalatın yapısı bakımından sanayileşmede ilk adımlarını atmakta olan az gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. Bu bakımdan sözkonusu sorunun çözümü adına ülkenin ihracat yapısında ürün çeşitliliğini artırması, ham petrol ihracatı yerine petrol ürünleri ihracatını artırma politikasını geliştirmesi, petrol dışı üretim alanlarına yatırım yapması; ithalatta ise daha çok ülke içi üretimi artıracak yatırım ve sermaye mallarına ağırlık vermesi gerekmektedir.

Sermaye durumu ve yatırım oranı bakımından Azerbaycan, az gelişmiş ülkeler için genel geçerliliği olan yatırımların GSYİH'nin %15'inin altında olması durumunu, özellikle son yıllarda fazlasıyla geçmiştir. 2001-2005 yılları arasında toplam yatırımların GSYİH'daki oransal payı sırasıyla %26, %43, %59, %68, %56 düzeyinde gerçekleşmiştir. Yatırım oranı bakımından ülkede sorun gözükmemektedir. Fakat yatırımların ağırlıklı çoğunluğunun tek bir sektöre-petrol sektörüne yönelmesi, toplam yatırımlar içinde yerli sermayenin oranının düşük olması, yatırımların genelde merkez Bakü ve etrafında kümelenmesi yatırımlar konusunda belirli sorunlar olarak değerlendirilmektedir. Çözüm olarak, ülkede tasarrufların yatırıma yönlendirilmesi için piyasa mekanizması araçlarına işlerlik kazandırılması, mali araçların devreye sokulması, iç yatırımların teşvik edilmesi, petrol dışı sektörlerle, özellikle bölgelere yerli ve yabancı yatırımların teşvik edilmesi gerekmektedir.

Sektörel analiz çerçevesinde GSYİH'nin oluşumunda sanayi sektörü, az gelişmiş ülkelerdeki durumdan farklı olarak, önde görülmektedir. Fakat yapısal olarak incelendiğinde sanayi sektörünün sözkonusu öncülüğünün ağırlıklı olarak petrol üretimine bağlı madencilik alt kesiminden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır ki, bu duruma da daha çok petrol ihracatçısı az gelişmiş ülkelerde rastlanmaktadır. Sorunun çözümü adına sanayi üretiminde öncelikle imalat sektörünün geliştirilmesi gerekmektedir.

Tarıma gelince, sözkonusu sektörün özellikle bağımsızlığın ilk yıllarındaki yanlış uygulamalar sonucunda çöktüğü söylenebilir. Daha sonra uygulamaya konan yasalar çerçevesinde temelde tarımsal alanların özelleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Fakat bu uygulamalardan beklenen sonuç elde edilememiştir. Sektörde yeni bir 'tarım reformu'

uygulanmasının gerçekleştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Sözkonusu reformla sektörde köklü değişiklikler yapılarak, ülkenin uluslararası piyasalarda rekabete dayanıklı ürünler üretmesinin sağlanması gerekmektedir. Bu da tarıma yönelik en son yeniliklerin, teknolojinin, üretim yöntemlerinin sektöre uygulanması ile gerçekleştirilebilir.

Az gelişmiş ülkelerin sosyal ve yapısal özelliklerinden biri olarak ele alınan yaşam düzeyiyle ilgili Azerbaycanda'ki durum benzer az gelişmiş ülkelere pek farklı değildir. Yıllar geçtikçe ülkede yoksulluk oranının azalmasına rağmen, kişi başına düşen gelirlerin az olmasına bağlı olarak yaşam düzeyi düşük olmaktadır. Dolayısıyla 'orta tabaka' sorunu yaşanmaktadır. Bu bakımdan ülke ekonomisine gelmekte olan petrol gelirlerinin üretken sektörlerle yönlendirilmesi, bir yandan istihdam sorununu çözebilir, diğer yandan gelirlerin artması yaşam düzeyinin yükselmesine neden olabilir. Bu durum yoksulluk oranının azalması ve orta tabakanın genişlemesine de getirip çıkarabilir.

Sosyal yapının en önemli göstergelerinden olan sağlık ve eğitim konusunda ister sistem itibarıyla, isterse de alt yapı (bina, hastane, okul) itibarıyla, Azerbaycan eski SSCB'den önemli bir miras devr almıştır. Mevcut enfastrukturun coğrafi olarak ülkenin genelini kapsamaması olumlu birer gösterge olarak değerlendirilmektedir. Fakat her iki alandaki sorun benzerlik göstermektedir. Sağlık alanında yeterli hastane, doktor bulunmakta, fakat hastanelerin yıpranmış, teçhizatın eskimiş olması, tıptaki yeni buluşların ülkeye geç ulaşması gibi sorunlar hizmetin kalitesini etkilemektedir. Eğitimle ilgili olarak da eğitilmiş nüfus oranı yüksek, fakat burada da eğitim kalitesi sorun oluşturmaktadır. Her iki sektöre yönelik son dönemlerde ülkede olumlu gelişmeler olmakla beraber, sözkonusu çalışmaların kapsamlı olması ve giderek artması gerekmektedir.

Az gelişmiş ülke özelliklerinden biri olarak ele alınan 'dualist yapı'ya Azerbaycan ekonomisinde de rastlanmaktadır. Ülkede tarım sektörü genelde bölgelerde olmakla, geri kalmış ve geleneksel yapıda bulunmaktadır. Sözkonusu sektörde genel olarak geleneksel üretim metotları uygulanmaktadır. Buna karşın sanayi sektörü başkent Bakü ve etraf bölgelerde yerleşmekte, sözkonusu sektöre- özellikle petrol kesimine yüksek miktarda yabancı sermaye yatırılmaktadır. Buna bağlı olarak sözkonusu sektörde yüksek teknoloji düzeyi, modern üretim yöntemleri uygulanmaktadır. Sözkonusu ekonomik farklılıklar dışında, bu iki kesim arasındaki sosyo-kültürel farklılıklar da dikkat çekmektedir. Bunun için gelişmenin tüm toplum kesimlerine yayılması ve yansıtılması gerekmektedir. Özellikle tarım sektörü köklü değişikliklere tabi tutularak üretim yöntemlerinin, bütünlükte üretim anlayışının değişmesi gerekmektedir.

Sosyal yapının yanısıra, siyasal yapı da kalkınmada giderek önem kazanmaktadır. Azerbaycan'da çok partili, siyasi plüarizm mevcuttur ve siyasal rejim olarak demokrasi benimsenmiştir. Fakat diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da demokrasinin işleyişindeki sorunlar bakımından, Tibor Mende'nin deyiimiyle 'portatif demokrasi' geçerli olmaktadır. İnsan hakları ihlalleri, özgürlükler konusunda belirli sorunlarla karşılaşılmaktadır. Son dönemlerde ülkelerin ekonomik kalkınmasıyla siyasal yapıların, temel hak ve özgürlüklerin, demokrasinin, özgürlüklerin geliştirilmesinin ilişkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan'da da bu konulara verilen önemin artması gerekmektedir.

Petrole bağımlılık konusuna gelince, tarih boyunca petrol Azerbaycan'ın en önemli kaynağı olmuştur. 19.Yüzyıldan itibaren petrolün ekonomik hayatta daha fazla yer almasına paralel olarak, ister Çar Rusya'sı döneminde, isterse de SSCB döneminde Azerbaycan'da petrol sektörü öncü sektör olmuş, bu yolla sözkonusu kaynak sömürülmüştür. Bağımsızlıkla birlikte baş gösteren derin ekonomik kriz ülkenin sahip olduğu petrol kaynağının uluslararası piyasaya çıkarılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Batı'nın önde gelen petrol şirketleriyle anlaşmalar imzalanmıştır. Sözkonusu anlaşmaların Azerbaycan için ekonomik, sosyal, stratejik öneminin çok fazla olmasının yanısıra, bu konuda bazı kaygılar da bulunmaktadır.

Son yıllarda ülkede kayd edilen gelişmelerin temelinde yalnız petrol sektörünün bulunması kaygıların temelini oluşturmaktadır. GSYİH'nin oluşumunda petrol sektörünün oranının %53.1'e yükselmesi, ekonomik büyümenin sözkonusu sektöre bağlı olması, bütçe gelirlerinin %58'nin petrol sektöründen sağlanması, ülke ihracatında petrol ve petrol ürünlerinin payının %80-90 civarında değişmesi, toplam yabancı yatırımlar içinde petrol sektörüne yapılan yatırımların oransal olarak %90 civarında olması ve diğer makroekonomik göstergelerde petrol sektörünün bu düzeyde bir ağırlığa sahip olması, Azerbaycan ekonomisinin petrole dayalı bir ekonomi olduğunu ortaya koymaktadır. Ekonominin, fiyatlarında sürekli dalgalanmalar bulunan tek ürüne bağılılığı ve giderek sözkonusu sektörün ekonomideki ağılığının artması belirtilen kaygıları daha da arttırmaktadır. Bu durum ülkenin sosyo-ekonomik politikasında önemli bir risk olarak değerlendirilmektedir.

Öte yandan, Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol rezervlerinin uzun süre tükenmeyecek rezervler arasında yer almaması, yapılan petrol anlaşmalara bağlı olarak önümüzdeki yıllarda petrol üretiminin artmasından dolayı mevcut rezervlerin tükenme süresinin daha kısılacağı belirtilmektedir. Bu kapsamda genel bir değerlendirme olarak

OPEC verilerine göre, Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin 2025 yılında tükeneceği tahmin edilmektedir. Farklı bir değerlendirmeye göre, Azerbaycan ekonomisinin petrol gelirlerine bağlı olarak 2000'li yıllardan başlayan kalkınma sürecinin 2020'li yıllara kadar süreklilik göstereceği; 2022-2035 yılları arasında, petrole bağımlı ekonomik yapının değiştirilememsi durumunda, ekonomik krizin yaşanacağı ve 2022'den sonraki yıllarda başlayan bu krizin 2035'lere kadar süreceği tahmin edilmektedir.

Bu kapsamda Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin kullanımı açısından karşısında iki model bulunmaktadır.. Ülke Norveç modelini tercih ederek rasyonel kaynak dağılımı politikasıyla gelişme yolundaki ülke konumundan gelişmiş ülkeler sırasına katılabileceği gibi; Nijerya modeline benzer yöntemle, siyasal otoriteyi güçlendirmek için populist yaklaşımlarla kaynakların kısa dönemli hedefler gözetilerek kullanılması yolunu da seçebilecektir. Fakat sözkonusu ikinci modelle ülkenin azgelişmişlikten kurtularak gelişmiş ülkeler arasındaki yerini alması zor gözükmektedir.

Bu bakımdan petrolden kaynaklanan gelir akımının devam edeceği önümüzdeki 15 yılın Azerbaycan ekonomisinde yapısal değişimin sağlanması, etkin kaynak dağılımına yönelik rasyonel politikaların uygulanması, ekonominin gelirler açısından petrol tekelinden kurtulması için üretimde çeşitliliğe gidilerek rekabet edebilir alanlarda yoğunlaşılması ve çağın gereklerine uygun 'bilgi toplumu'nun oluşması için altyapının oluşturulması çok büyük önem taşımaktadır. Bunun için günümüzde ülke ekonomisine gelen ve önümüzdeki yıllarda artış gösterecek olan gelirlerin rasyonel kullanılarak petrol dışı alternatif alanlara yatırım yapılması, petrole bağımlı ekonomik yapının değiştirilmesi adına önlemler paketinin hazırlanıp uygulanmaya konması gerekmektedir. Bu bakımdan alınabilecek önlemlerin bazılarında aşağıda yer verilmektedir.

Azerbaycan'da IMF'nin desteğiyle, petrolden sağlanacak gelirlerin etkin yönetimi amacıyla 29 Aralık 1999'da Devlet Petrol Fonu kurulmuştur. Bununla, gelirlerinin bir kısmının cari harcamalara yönlendirilmesi, diğer kısmının ise gelecek nesiller için birikim amaçlı kullanılması planlanmıştır. Genel olarak farklı kaynakların değişik metotlar ve farklı fiyatlar uygulayarak yaptıkları hesaplamalara göre, Azerbaycan'ın petrolden sağlayacağı toplam gelirlerin 40 milyar dolarla 200 milyar dolar arasında değişebileceği belirtilmektedir. Buna bağlı olarak 2010 yılının sonuna kadar Devlet Petrol Fonu'nun gelirlerinin 25 milyar doları geçeceği tahmin edilmektedir. Sonraki yıllarda sözkonusu kaynağın giderek artacağı belirtilmektedir. Bu bakımdan Devlet Petrol Fonu'nun kaynaklarının etkin kullanımı önem kazanmaktadır.

Bu kapsamda Azerbaycan'ın petrol gelirleri aşağıda belirtilen genel amaçlar doğrultusunda kullanılabilir:

- Petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi
- Alt yapı yatırımlarına yönlendirilerek enfastrukturun yenilenmesi
- Sanayi sektörünün, imalat başta olmakla, diğer alt kesimlerinin modernizasyonu
- Tarım sektöründe köklü değişikliklerin ve yeniliklerin uygulanması
- Turizm sektörünün geliştirilmesi
- Serbest Ekonomik Bölgeler'in kurulması
- Bilgi Toplumuna geçiş adına gerekli enfastrukturun oluşturulması.

Belirtilen genel amaçlar çerçevesinde bir takım spesifik alanlara yatırımların yönlendirilmesi, bu çerçevede bazı önlemlerin alınması, ekonomik yapının etkinliğini artırmanın yanısıra, ülkenin uluslararası ilişkilerde rekabet gücünü de artırabilir. Bu bağlamda daha spesifik alanlara yönelik alınabilecek önlemlerin bazıları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Ülkenin petrol konusundaki birikim ve deneyimi gözönünde bulundurularak petrol ve petrol ürünleri üretimine bağlı alt sanayi dallarının, kimya, petro-kimya, makine yapım (petrol işleme makineleri), imalat sanayilerinin geliştirilerek modernize edilmesi ve sektörün rekabet gücünün artırılması gerekmektedir. Sözkonsu alanlara yapılacak yatırımlar petrol gelirlerinin yönlendirilmesile devlet tarafından yapılabileceği gibi, iç piyasada özel sektör veya yabancı sermayenin teşvikile gerçekleştirilebilir.
- Hızlı sanayileşme politikası uygulanarak, belirtilen petrole bağlı sanayi dallarının gelişiminin yanısıra, ülkede diğer ağır sanayi dallarının, ara malları sanayisinin, hafif sanayi alanlarının, tarım sanayi komplekslerinin geliştirilmesi, sözkonusu sektörlerin yenilenmesi, uygun teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi, kalite standartlarının artırılması ve uluslararası rekabet gücünün yükseldilmesine yönelik kapsamlı kalkınma programının uygulanmaya konmasıyla petrol dışı sektörlerin gelişimi sağlanabilir.
- Tarım sektöründe köklü değişiklikler yapılarak yapısal sorunların ortadan kaldırılması, etkinlik ve verimlilik kavramlarının öne çıkarılması, bu kapsamda mevcut teknolojik gerilik, bilgisizlik, modern üretim ve ilaçlama tekniklerinin uygulanmaması, tarımsal organizasyonların yetersizliği gibi sorunların kapsamlı devlet programı ve teşvikile çözülmesi; sektöre yerli ve yabancı sermayenin

çekilmesi, tarımsal sanayi komplekslerinin geliştirilmesi, tarım araştırma enstitülerinin kurulması çerçevesinde faaliyet programı hazırlanabilir.

- Geleceğin dünyasının bilgiye dayanacağı temel alınarak, ülkede ‘Bilgi Toplumu’nun oluşumunun teşvik edilmesi, gerekli enfastrukturun kurulması, araştırma-geliştirme faaliyetlerinin arttırılmasının sağlanması;. Bu kapsamda dünyada ölçüt olarak benimsenen: cep telefonu, bilgisayar, internet kullanım düzeyi; internet fiyatlarının halkın alım gücündeki yeri; kablosuz internet olanakları; ekonomik güç; siyasal istikrar; hukuki yapı; vergi sistemi; emek piyasası; rekabet politikası; enfastruktur; ticarete ve yatırıma açıklık düzeyi; GSMH-da bilgi teknolojilerine yönelik harcamaların oranı; e-ticaretin gelişim düzeyi; online ticaretin gelişme olanakları; lojistik sistemin kalitesi; özel mülkiyeti koruma politikaları; hükümetin dijital çağla ilişkili vizyonu; internet altyapı projelerine maliye yardımı; internet ile ilişkili yasaların durumu, senzura düzeyi, yeni işletme yaratma kolaylığı; ‘e-okuma-yazma’ (e-literacy) halkın internet kullanma deneyimi; e-biznes danışmanlık ve teknik destek hizmetlerinin durumunun iyileştirilmesi yönünde yatırım yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ADIGÖZELOV Fikret, Azerbaycan'da Pul-Kredit Sisteminin Teşkili ve İnkişaf Problemleri, Elmi Eserler Dergisi, AZMİU Yayınları, Bakü, 2001
- AKAT Savaş Asaf, Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984
- AKAY Seda, Bilgi Toplumunda Ekonomik Gelişme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2003
- AKDOĞAN Abdurrahman, Kamu Maliyesi, Gazi Kitabevi, Ankara, 1997
- AKDİŞ Muhammed, Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve Azerbaycan Uygulaması, Avrasya Etüdları Dergisi, Sayı:15, 1999
- AKYÜZ Müfit, ERTEL Nesrin, Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü, Dünya Yayınları, İstanbul, 1990
- ALBERTİNİ J.M., Azgelişmişliğin Mekanizması, Çev: Muzaffer Sencer-Meral Kum, May Yayınları
- ALİYEV Fuad, The International Monetary Fund and Reforms in Azerbaijan, Budapest, Hungary, 2002
- ALİYEV İlham, İBADOV Sabit, Azerbaycan İqtisadiyyatı, Bakü, Ağrıdağ Neşriyyatı, 1999
- ALİYEV İsa, Bazar Münasibetlerine Keçid Şeraitinde Azerbaycan'da Agrar Sahenin İnkişafı: Nailiyetleri ve Hell Edilmesi Problemler Haggında, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- ALPAR Cem, Tuba Ongün, Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar, Evrim Basım-Yayın-Dağıtım, İstanbul, 1988
- ALPAR Cem, ARUOBA Çelik, Yabancı Sermaye Kaynakları, Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler, Türkiye Ekonomi Kurumu, 1992
- ARAS Osman Nuri, Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları, TÜSİAB Yayınları 2005-001, Bakü, 2005
- ARAS Osman Nuri, Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, Der Yayınları, İstanbul, 2001

- ARTAM Atila, Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri, Sabri Artam Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993
- ATAKİŞİYEV Muşfig, Azerbaycan'ın Yeni Neft Siyaseti ve İgtisadi İnkişaf, Azernesr Yayınları, Bakü, 2004
- ATAÇ Beyhan, Maliye Politikası, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:41, Eskişehir, 1992
- Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Azerbaycan Respublikası Nazirler Kabinetinin 2006-cı İlde Fealiyeti Haqqında Hesabat, Yayınlanmamış Rapor, Bakü, 2007
- Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi İnkişaf Bakanlığı, Azerbaycan Respublikasında Sosyal-İgtisadi İnkişaf Meyilleri, Analitik İcmal-Bülleten, IV.Rüb, Bakü, 2005
- Azerbaycanda İgtisadi İslahatların Heyata Keçirilmesi Hususiyetleri ve Problemleri, El-Aliance neşriyyatı, Bakı, 2003
- Azerbaycan-Müstegillikden Sonra (Beynelhalk Konfransın Materialları, Adiloğlu Matbaası, Bakü, 2003
- Azerbaycanın İstatistik Göstercileri- 1999, Seda Neşriyyatı, Bakü, 1999
- BALAYEVA E, Maliyye, Pul Tedavülü ve Kredit, Nasir Yayınları, Bakü, 1999
- BARAN Paul, Political Economy of Growth, New York, 1957
- BARKAN Ömer, XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri,T.T.K. Basımevi, Ankara, 1970
- BAYRAMOV Vugar, Petrolün Fiyat Azalmaları Ne Vad Ediyor?, Gündelik Azerbaycan Gazetesi, Bakü, 30.01.2007
- BAŞAK Zafer Z., Dış Yardım ve Ekonomik Etkileri, Türkiye 1960-1970, Hacettepe Üniversitesi Yayını No:16, Ayyıldız Matbaası, Ankara
- BAŞKAYA Fikret, Azgelişmişliğin Sürekliliği, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994
- BATIREL Ömer Faruk, Kamu Maliyesi Teorisine Giriş, Marmara Üniversitesi Yayın No:492- İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayın Nö:388, İstanbul, 1990
- BERK Metin, GÖRÜN Fikret, İLKİN Selim, İktisadi Kalkınma (Seçme Yazılar), ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları No:6, Ankara, 1966

- BERKSOY Taner, Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme, Belge Yayınları, İstanbul, 1982
- BORODİN Stepan, DEMİÇEV Aleksandr, SSRİ'nin Maliye ve Krediti, Maarif Yayınları, Bakü, 1983
- Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Hakkında Devlet Programı, Bakü, 2004
- BÖLÜKBAŞI, S., Ankara's Bakü- Netred Transcaucassa Policy, The Middle East Journal, Winter-1999
- BROWNLEE O.H., Azgelişmiş Ülkelerin Dış Yardımın En Etkin Şekilde Kullanımını Önleyen Bazı Politika Tedbirleri, çev: KARACAN Nuri, İktisadi Gelişme ve Dış Yardım (Makaleler) içinde, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1442, İstanbul, 1969
- BULUTOĞLU Kenan, Kamu Ekonomisine Giriş, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1988
- BURHAN Nuri, Merkezi Planlamada Maliye Politikası ve Son Gelişmeler (Açıklık-Yeniden Yapılanma), Uludağ Üniversitesi Basımevi
- CASTRO Fidel, Peace and Economic Development, Speech at Summit of Non-Aligned Countries in Harare, The Black Scholar March-April, Zimbabwe, 1987
- CAVADOV Mövlud, Globallaşma Şeraitinde Azerbaycan'da Neft Gelirlerinden Semereli İstifadenin Aktuallığı, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- CAVADOV N., Azerbaycan'ın Agrar İgtisadiyyatı Müstegillik Dövründe, Azerbaycan Müstegillikden Sonra, Beynelhalk Konferans Materialları İçinde, Bakü, 2003
- CHEENERY Hollis B., Kalkınma Programlarında Sanayileşmenin Rolü, çev: İLKİN Selim, İktisadi Kalkınma (Seçme Yazılar) içinde, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları no:6, Ankara, 1966
- CEBİYEV R.M., Azerbaycanda Bazar İnfrastrukturunun Formalaşması ve İnkişafı, Bakü, 2000
- CEFERZADE İmran, Esash İnkişaf İlleri, İgtisadiyyat Gazetesi, Bakü, 18 Ekim 2001
- CİNGİ Selçuk, Azgelişmiş Ülkelerde Toprak Dağılımı ve Finansman Sorunları, Kooperatifçilik, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayını, Ocak-Mart 1980

- CİNGİ Selçuk, İktisadi Büyüme, Kalkınma ve Planlama Kavramlarına Bir Bakış; Kalkınma İktisadı (Makaleler) içinde, İstanbul, 1995
- CROISSANT Cynthia, Azerbaijan Oil and Geopolitics, Nova Science Publishers, New York, 1998
- ÇARIKCI Emin, Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiyede Sanayileşme Politikaları, Turhan kitabevi Yayınları, Ankara, 1983
- DEMİR Ömer, Küresel Rekabette Etkin Devlet, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003
- DEMİR Ömer, Bilgi Toplumunda İktisat: Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İktisadı, Yeni Türkiye, 4(20), 1988
- DEİK, Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri, DEİK Yayınları, Şubat, 1998
- Devlet Emlakının İdare Edilmesi Üzre Devlet Komitesi, Azerbaycanda Özelleşdirmenin 10 İli: Nailiyetler ve Perspektivler, Bakü, 2005
- DOBB Maurice, Kapitalizm Sosyalizm A.G.Ü ve İktisadi Kalkınma, çev: Doç.Dr. Mehmet Selik, Ankara üniversitesi SBF Yayınları:464, Ankara, 1981
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Ankara,1994
- DİKBAŞ Kadir, Hazar Petrolleri ve Avrasya Enerji Koridoru, Diyalog Avrasya Dergisi No:1, İstanbul
- DÜLGEROĞLU Ercan, Kalkınma Ekonomisi, Bursa, 1991
- DURAL Betül Yüce, MDA Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve bu Sürece Avrupa Birliğinin Katkıları, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2007
- DUTT R.Palme, İndia Today, Bombay Peoples Publishing House, Bombay, 1949
- EHMEDOV B., Neft Emalı Strategiyası:Riskler ve Reallıklar, Azerbaycan Müstegillikden Sonra, Beynelhalk Konferans Materialları İçinde, Bakü, 2003
- EHMEDOV E., HACIYEV M., Azerbaycan İgtisadiyyatı, Seda Yayınları, Bakü, 2000
- EHMEDOV İnqilab, Dünyanın Petrol Haritasında Azerbaycanın Yeri, Petrol Sazişler Şeffalık İçinde, PFMC Yayınları, Bakü, 2006
- EKSPERT, Azerbaycan'ın Harici Dövlet Borçları, Ekspert Dergisi No:1, Bakü, 2000

- ELDAROĞLU Ekber, Azərbaycan Hökümeti Yoxsulluq Problemini Hell Etmeye Çalışır, Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu-Azərbaycan Bülleteni No:32(152), Bakü, 9 Austos 2001
- ELESGEROV Ağaselim, Müstegil Azərbaycan Respublikasının Dünya Ölkeleri ile Xarici İqtisadi Elagelerin Teşekkül Tapması ve İnkişafı, Azərbaycan İqtisadiyyatı Yükseliş Yolunda (Makaleler Toplusu) İçinde, Elm Yayınları, Bakü, 2002
- ELİYEV Azer, GUÖAM Yeni Müsteviye Gedem Goyur, 525-ci Gezet No:66(1922), 09.04.2005
- ELİYEV Ferhad, XXI. Esrin Astanasında Azərbaycanda Heyat Seviyyəsi, Ekspert Dergisi No:10-11, Bakü, 2000
- ELİYEV Memmed, Azərbaycan İqtisadiyyatının Formalaşması ve İnkişaf Problemleri, Mütercim Neşriyyatı, Bakü, 2002
- ELİYEV Tebriz, Azərbaycan'ın Kimya ve Neft-Kimya Senayesinde İvestisiya-Innovasiya Meylinin Guclendirilmesinin Zeruriliyi, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- ELİYEVA Gülgez, Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifağı ile Münasibetleri, Meşveret Bülleteni No:11(47), Bakü, 2002
- ELKAN W., An Introduction to Development Economics, Penguin Books, 1973
- EMİRASLANOV Azer, Dövlet Müsteqilliyi ve Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemleri, Meşveret Bülleteni, No:7(43), Bakü, Ekim 2001
- ERCAN Fuat, Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996
- ERDAL Ayhan, Dünya Ticaret Örgütü ve Azərbaycan'ın üyelik süreci, Azərbaycan Müstegillikden Sonra, Beynelhalk Konferans Materialleri İçinde, Bakü, 2003
- ERDOĞAN İrfan, Kapitalizm Kalkınma Postmodernizm ve İletişim, Erk Yayınları, Ankara, 2000
- ERSUN Cengiz, PALACIOĞLU Tezer, Azərbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri, İstanbul Ticaret Odası Yayın No:1997-34, İstanbul, 1997

- EYYUBOV M.R., Azərbaycan'ın İqtisadiyyatı Sisteminin Silsileli Fealiyyəti və Gelecek Dövrün Proqnozlaşdırılması, Globallaşma Prosesində Gəfəz və Mərkəzi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçində, Bakü, 2007
- FETELİYEV Nail, ŞAMÇIYEVA Aygöl, Gəzə Dəniz İqtisadi Eməkdaşlığı, Məşvəret Bülleteni No:12(48), Bakü, 2002
- GASIMOV Emil, Regionun İqtisadi İnkişafında Negliyyat Amili, Traseka Programı və Onun İqtisadi Əhəmiyyəti, Globallaşma Prosesində Gəfəz və Mərkəzi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları İçində, Bakü, 2007, ss. 496-502
- GWARTNEY D. James, STROUP L.Richard, "Temel Ekonomi", Çev: Yıldırım Arsan, Liberte Yayınları, Ankara, 1999
- GÖKER H.Ayktut, Bilim Teknoloji Sənayi Üçləmesi, Sarmal Yayınevi, 1995
- GÖRGÜN Sevim, Maliye Politikası, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1973
- GURBANOV Gurban, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın Enerji Lahiyyələri və Onların Bu Regionların Emək Ehtiyatlarından İstifadə Edilməsində Rolu, Globallaşma Prosesində Gəfəz və Mərkəzi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçində, Bakü, 2007
- GÜRKAN Aydın, Ekonomik Gelişmə və Sorunları, Ankara İktisadi və Ticari İlimlər Akademisi Yayını No:129, Ankara, 1979
- GÜRKAN Ömer, Ekonomik Büyümə və Kalkınma, Derya Kitabevi Yayınları, Trabzon, 1989
- GULİYEV Ferid, Devlet Gelirlerinin İdare Edilmesi, Seda Yayınları, Bakü, 1999
- GULİYEV Aida, Sosial Heyət Şəraiti İqtisadi Artım Tempisi İle Uzlaşdırma, Ekspert Dergisi No:4-5, Bakü, 2000
- HACIYEV N.Ö., PAŞAYEVA N.Z., CELİLOV Z.N., Azərbaycanın Beynəlhalk Ticaret Əlaqələrinə İntegrasiyasının Səmərəli Yolları, Beynəlhalk Ticaret Standartları və ÜTT: Mövcud Vəzəyyet Problemləri və Perspektivləri, Beynəlhalk Konferans Materialları İçində, Bakü, 2007
- HAMİTOĞULLARI Bəşir və digərləri, İktisadi Kalkınma və İslam, İlmî Neşriyyatı, İstanbul, 1987

- HAN Ergül, KAYA Ayten Ayşe, Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika, Anadolu Üniversitesi İİBF Yayınları, Eskişehir, 1999
- HAN Ergül, Edit: ATAÇ Engin, ÖZKAZANÇ Önder, İktisada Giriş 1, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 171, Eskişehir, 1994
- HANKİŞİYEV Aslan, Bazar Münasibetleri Şeraitinde Devlet Bütçesi ve Vergiler, Bakü, 1999
- HATIPOĞLU Zeyyat, İktisat İlmi ve Türkiye İktisadı, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1971
- HESENOV Rasim, Azerbaycan'ın İgtisadi İnkişaf Paradigması ve İgtisadi Tehlükesizlik Konsepsiyasının Seçimi, Meşveret Bülleteni No:7(43), Ekim 2001, Bakü
- HİRSCHMAN Albert O, The Strategy of Economic Development, New Haven, 1958
- HİÇ Mükerrrem, Büyüme ve Gelişme Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994
- HUSEYNOV Telman, Sanayinin İqtisadiyyatı, Azərneşr Yayınevi, Bakü, 2000
- İBADOĞLU Qubad, Özelleştirmenin Nezeri-Metodoloji Problemleri ve Retrospektif İgtisadi Tehlil, Elm ve Heyat Neşriyatı, Bakü, 2001
- İBADOĞLU Gubad, Keçid İqtisadiyyatlı Bezi Ölkelerin Vergi Sisteminin Mügayiseli ve Statistik Tehlili, Ekspert Dergisi, Bakü, 2000
- İBADOĞLU Gubad, Azerbaycan'ın Harici Devlet Borçlarının Tehlili, Ekspert Dergisi No:2(14), Bakü, 2001
- İBRAHİMOV Rövsen, GUÖAM Örgütünün Kurulma Sebeplerinin Uluslararası İlişkiler Karar Verme Süreci Teorisi Açısından Değerlendirilmesi, Azerbaycan Müstegillikden Sonra, Beynelhalk Konferans Materialleri İçinde, Bakü, 2003
- İktisadi Büyüme ve Gelişme (Seçme Yazılar), Sermet Matbaası, İstanbul, 1966
- İLKİN Akın, Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Yayın No:3487, İstanbul, 1988
- İMANOV Nazim, İlk On İlin Yekûnları: İqtisadiyyat, Meşveret Bülleteni No:7(43), Bakü, Ekim 2001
- İNCE Macit, Devlet Borçlanması, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No:31, Ankara, 1976

- İSKENDER Murad, Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü, Editör: Hasan Selçuk, Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004
- İstanbul Ticaret Odası, Azerbaycan, İTO Yayınları No:1992-28, İstanbul, 1992
- İSMAYILOV Altay, Maliye Politikası ve Azerbaycan Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001
- İŞGÜDEN Tamer, ERKAN Hüsnü, PİRİLİ Mustafa, TURKAY Mehmet, KURTULUŞ Hatice, CEYLAN Tülay, ERCAN Fuat, "Gelişme İktisadi", Beta Basım-Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1995
- Investors Handbook, International Conference Investing in Azerbaijan- Gateway to the Newly Independent States, Bakü, May 7-9, 2003
- JOHNSTON Bruce F.ve MELLOR John W., İktisadi Kalkınmada Tarımın Rolü, çev: ÖZGEDİZ Selçuk, İktisadi Kalkınma (Seçme Yazılar) içinde, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları no:6, Ankara, 1966
- Kafkas Üniversitesi, Azerbaycan Ekonomisinin 15 Yılı: 1991-2006, Yayınlanmamış Ekonomik Rapor, Bakü, 2006
- KAHRAMAN Yavuz, Eğitimde Kalite Yönetimi ve Azerbaycan'da Uygulanabilirliği, Azerbaycan-Müstegillikten Sonra, Uluslararası Konferans Materialleri, Adiloğlu Matbaası, Bakü, 2003
- KALAYCI İrfan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceği, Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Orta Asiya Mövzusunda Beynelhalk Konferans Materialları İçinde, Bakü, 2003
- KAMALOV Nesimi, 1990-2000 Yılları Arasında Azerbaycan'da Enflasyon, Journal of Qafqaz University, No:6, Baku, 2000
- KARACASULU Nilüfer, Uluslararası Teknoloji Transfer Süreci ve Yöntemleri, www.econturk.org/dtm5.htm, 2000
- KARAÇOR Zeynep, AY Ahmet, ACET Hakan, Gelişmekte Olan Ülkelerde Enflasyon Hedeflemesi Politikaları, Journal of Qafqaz University No:16, Baku, 2005
- KARLUK Rıdvan, Uluslararası Ekonomi, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 1996
- KARLUK Rıdvan S., Uluslararası Kuruluşlar, Beta Basım A.Ş., 6.Baskı, İstanbul, 2007

- KARLUK Rıdvan S., Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan'ın Uluslararası Ekonomik Kuruluşlara Üyeliği ve Sürecin Ekonomiye Etkileri, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- KARLUK Rıdvan S., Black Sea Economic Cooperation Project: A New Enviroment, The Turkish Daily News, 5 June 1992
- KAZGAN Gülten, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985
- KAZGAN Gülten, İktisadi Düşünce, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000
- KAZGAN Gülten, Küreselleşme ve Ulus-Devlet, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000
- KAZIMOV E, Maliye, Pul Tedavülü ve Kredit, Nasir Yayınları, Bakü, 1999
- KEPENEK Yakup, YENTÜRK Nurhan, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, Bursa, 1994
- KEYDER Çağlar, Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979
- KOÇ Mehmet İlker, Azerbaycan Yatırımlarımızı Bekliyor, Para Dergisi 3-9/01/99
- KÖKOCAK Abdulkadir, Yeni Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Teknoloji Politikası ve Türkiye Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001
- KUZNETS Simon, Kalkış Üzerine Notlar, Haz: BERK Metin, GÖRÜN Fikret, İLKİN Selim, İktisadi Kalkınma (Seçme Yazılar), ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları No:6, Ankara, 1966
- LUCHAİRE François, Azgelişmiş Memleketlerde Yabancı Özel Yatırımları Teşvik Tedbirleri, çev: OCAKÇIOĞLU Bora, İktisadi Gelişme ve Dış Yardım (Makaleler) içinde, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1442, İstanbul, 1969
- MAMEDOV Zakhid, Enflasyon, Faiz ve Döviz Kuru İlişkileri, Türkiye Uygulaması Işığında Azerbaycan İçin Bir Değerlendirme, Doktora Tezi, İstanbul, 1998
- MAMMEDLİ Djavid, Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişte Azerbaycan'da Bankacılık Sistemi ve Para Politikası, Y.L.Tezi, İstanbul, 1998

- MANAFOVA Benovşe, Traseka Programı ve Onun İgtisadi Ehemiyeti, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- MANİSALI Erol, Gelişme Ekonomisi, Güray Matbaacılık, İstanbul, 1978
- MAZYE Jak, VEYSNER Lale, ELİYEVA Resmiiye v.d., Böhran ve Berpa, Azerbaycan'ın İgtisadi İcmalı İçinde, Tacis Yayınları, Temmuz-Aralık, Bakü, 1999
- MEHDİYEV Azer, Azerbaycanın Dünya İgtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları, Ekspert Dergisi No:7-8, Bakü, 2001
- MEHDİYEV Azer, 2000.İlin Devlet Bütcesine Analitik Bakış, Ekspert Dergisi No:1, Bakü, 2000
- MEMMEDOV Saleh, Maliyye, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü, 1997
- MEMMEDOV Zahid, Beynelxalq Valyuta-Kredit Münasibetleri ve Xarici Ölkelerin Pul-Kredit Sistemi, Qanun Neşriyyatı, Bakü, 2001
- MEMMEDZADE İbrahim, Keçid Dövründe Standartlaşırma: ÜTT Üzvlük Bakımından Yeni Regabete Hazırlıq, Beynelhalk Ticaret Standartlar ve ÜTT: Mövcud Vezeyyet Problemler ve Perspektivler, Beynelhalk Konferans Materialleri, Bakü, 2007
- MİNİBAŞ Türkel, Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basımevi, Yay.No:3542, İst, 1989
- MİRZECANZADE Azad, Petrol ve Petrol Sektöründeki Teknolojik Gelişmeler, Maarif Yayınları, Bakü, 1993
- MUSABEYOV Rasim, Globallaşma ve Azerbaycan, Meşveret Bülleteni No:11(47), Bakü, Şubat 2002
- MUSAYEV Akif, Azerbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası, İqtisadiyyat ve Audit dergisi No:10, Bakü, Ekim 2001
- MUSTAFAYEVA Lale, Azerbaycan'ın Müasirleşmesinde İKT'nin Rolu, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II.Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- NADAROĞLU Halil, Kamu Maliyesi Teorisi, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1985

- NADİROV Asef, İgtisadiyyatın Yeni İnkişaf Merhelesi, Azərbaycan Gazetesi, Bakü, 15 Eylül 2001
- NEBİYEV Nebi, İgtisadiyyat Cemiyet ve Ekoloji Mühiti, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakü, 2000
- NESİBLİ Nesib, Azərbaycanını Geopolitikası ve Petrol, Hazar Universitesi Matbaası, Bakü, 2000
- NESİROV Elman, Azərbaycan Neftinin Düneni Bugünü ve Sabahı, Bakü, 1997
- “Neft- Gaz Hasilatı ve Azərbaycanın Davamlı İnkişafı”, Bakı, 2001
- NURKSE Ragnar, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, Çev: ADALI Şevki, Mentüş Kitabevi, İst, 1964
- NURKSE Ragnar, Azgelişmiş Ekonomilerde Büyüme, çev: TOSKAY Tunca, İktisadi Büyüme ve Gelişme (Seçme Yazılar), Sermet Matbaası, İst, 1966
- ÖZGÜVEN Ali, İktisadi Büyüme İktisadi Kalkınma Sosyal Kalkınma Planlama ve Japon Kalkınması, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1988
- PAYA Merih, Makro İktisat, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997
- PEKİN Tefvik, Makro Ekonomi, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1996
- PUGEL Thomas A., LİNDERT Peter H., International Economics, Eleventh Edition, İrwin McGraw Hill Companies, International Edition, 2000,
- REYNOLDS Lloyd G., Economic Development in Historical Perspective, Haz. ŞENSES Fikret, Kalkınma İktisadı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996
- ROSTOW W.R., Ekonomik Gelişmenin Merhaleleri, Çev: Erol Güngör, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1980
- ROSENSTEİN-RODAN P.N., Doğu ve Güney-Doğu Avrupanın Sanayileşme Problemleri, çev: ÖNDER İzzettin, İktisadi Büyüme ve Gelişme (Seçme Yazılar), Sermet Matbaası, İst, 1966
- SAVAŞ Vural, Politik İktisat, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1998
- SAVAŞ Vural, Kalkınma Ekonomisi, AR Basım-Yayım ve Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1982
- SCHMITZ Hubert, Azgelişmiş Ülkelerde Sanayileşme Stratejileri: Tarihsel Deneyimden Çıkarılacak Bazı Dersler, Çev: Sedef Öztürk, Kalkınma İktisadı İçinde, Haz:Fikret Şenses, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996

- SEMEDLİ Z.V., XXI.Esrde Hazar Hövzesinin Geosiyasi Ehemiyeti ve Türk Dünyası, Globallaşma ve Regional İgtisadi İnkişaf: Uluslararası Konferansın Makaleler Toplusu İçinde, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2004
- SERİN Necdet, Kalkınma ve Dış Ticaret, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1981
- SERİN Vildan, ÇAHA Havva, AB Enerji Politikalarının Orta Asya ve Kafkasya'ya Yönelik Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Etkisi: Azerbaycan Örneği, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- SEYİDOĞLU Halil, Uluslararası İktisat, 12.Baskı, Güzem Yayınları No:14, İstanbul, 1998
- SEYİDOV Etibar, İKT'nin Cemiyetde Rolu, Journal of Caucasus Studies, Bakü, 2004
- SOYAK Alkan, İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi, Der Yayınları, İstanbul, 2004
- SÜLEYMANOV Elçin, Müstegillik Sonrası Azerbaycan ve Dünya Bankı Münasibetleri, Azerbaycan Müstegillikden Sonra, Beynelhalk Konferans Materialleri İçinde, Bakü, 2003
- SÜLEYMANOV Elçin, Müstegillik Sonrası Azerbaycanın Beynelhalk Maliye Teşkilatları ile Emekdaşlığı, Münasibetleri, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları içinde, Bakü, 2007
- SÜLEYMANOV Elçin, ADIGÖZELOV İlkin, Gara Deniz İgtisadi Emekdaşlığı Teşkilatı ve Azerbaycan, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- SÜLEYMANOV Vurgun, Azerbaycanda Neft Kontraktlarının İnvestisiya Feallığına Tesirinin Giymetlendirilmesi, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007
- STİGLİTZ Joseph E., Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı, Çev: TAŞÇIOĞLU Arzu - VURAL Deniz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 2002
- ŞAHBAZOV E., Müstegillikden Sonra Azerbaycan Nefti ve Onun Ölke İgtisadiyyatında Yeri, Azerbaycan- Müstegillikden Sonra Beynelhalk Konferans Materialleri İçinde, Bakü, 2003

- ŞANVER Salih, Mali Politika ve Az Gelişmiş Ülkeler, Doktora Tezi, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No:41-98, Başaran Matbaası, İstanbul, 1968
- ŞEKERELİYEV A.Ş., Keçid İgtisadiyyatı ve Devlet, Bakü Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü, 2000
- ŞENEL İbrahim, Azerbaycan Ülke Raporu, İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi Yayınları, İstanbul, 1998
- ŞENER Orhan, Kamu Ekonomisi, Erenler Matbaası, İstanbul, 1980
- ŞENSES Fikret, Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?, Haz. ŞENSES Fikret, Kalkınma İktisadı, İletişim Yayınları, İst, 1996
- TASİS Avrupa Ekspertiza Hizmeti, Azerbaycan İktisadi İcmalı, Dönemlik Bülten, Bakü, 2000
- TAŞÇI Celal, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Finans Sektörünün Yapısal Analizi ve Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, İstanbul, 1994
- THUROW C. Lester, Kapitalizmin Geleceği, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997
- TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), “Azerbaycan Ülke Raporu”, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayınları No:32, Ankara, 1996
- TSAKLIK Svetlana, Hazarın Neft Gelirleri; Gazanan Kim Olacak, Açık Cemiyet İnstitutu Yayınları, Bakü, 2003, s.114
- TUBİANA Laurence, İktisadi Modellerin Sonu, çev: GÜRBÜZ Burak; Derleyen: GORDELLIER Serge, Üçüncü Dünyanın Sonu mu?, İletişim Yayınları, İstanbul
- TUNCER Selahettin, İktisadi Kalkınmada Amme Kredisinin Rolü ve Ehemiyeti, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1959
- TÜRK İsmail, Maliye Politikası, Amaçlar-Araçlar ve Çağdaş Bütçe Teorileri, S Yayınları:14, Ankara, 1985
- ULUATAM Özhan, Makro İktisat, Savaş Yayınları, Ankara, 1987
- USLU Yakup, Azerbaycan Cumhuriyeti Vergi Kanunu, T.C.Bakü Büyükelçiliği Maliye Müşavirliği Yayınları, Bakü, 2000

- ÜLGNER F. Sabri, Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme, Der Yayınları, İstanbul, 1991
- ÜLGER İrfan Kaya, Profile-99, Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999
- ÜLKEN Yüksel, 20.Yüzyılda Dünya Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992
- VASGUEZ Lan, Kapitalizm ve Küresel Refah, Çev: Metin Toprak-Murat Doğanlar-Ekrem Erdem, Liberte Yayınları, Ankara, 2003
- VELİYEV E., Neft Gelirleri ve İktisadi İnkişaf, Globallaşma ve Regional İnkişaf, Uluslararası Konferans Materialleri İçinde, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2003
- VELİLİ Mehemedhesen, Azerbaycan, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1993
- VELİYEV T.S, BABAYEV E.P, MEYBULLAYEV M.H ve diğeri, İqtisadi Nezeriyye, Çasıoğlu Neşriyyatı, Bakü, 2005
- YILDIRIM Sevil, Dünyada ve Türkiye’de Petrol, T.C.Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara, 2003
- Yoksulluğun Azaldılması ve İgtisadi İnkişaf Üzre Dövlet Programı, R.N.Novruz-94 Neşriyyatı, Bakı, 2003
- Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet Statistlik Komitesi Yayını, Bakü, 2006
- ZEYNALOV Yusif, Globallaşma Şeraitinde Azerbaycan’ın Dünya İgtisadiyyatına İntegrasiyasında Yeni Neft Strategiyasının Rolü, Globallaşma Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materialları İçinde, Bakü, 2007